

86138
264

Шарқ фалсафий
тафаккури тарихидан

Нажмиддин
Комилов

ТАСАВВУФ

Биринчи китоб

Ks-6

Kitob quyida ko'rsatigan
muddatda topshirilishi shart

Oldingi foydalanishlar
miqdori _____

--	--

86,38

1764

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ
ҲУЗУРИДАГИ ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ
ҚУРИЛИШИ АКАДЕМИЯСИ

Нажмиддин Комилов

**ТАСАВВУФ
ЁКИ
КОМИЛ ИНСОН АХЛОҚИ**

Биринчи китоб

Тошкент
«Езувчи» нашриёти

Комилов, Нажмиддин.

Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Қ 1.— Т.: Ёзувчи, 1996.— 272 б.

Сарл. олдиди: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат ва жамият қурилиши Академияси

Маълумки, ўзбек маданияти ва адабиёти билвосита Тасаввуф илми таъсирида тараққий этган ва шу илм баробарида жаҳон маданиятига йўл топган. Шу пайтга қадар адабиётшунослигимиз Тасаввуф ҳақида ўзининг, аynи дамдаги китобига эга эмас эди. Шарқшунос олим Н. Комилов журъат этиб, «Тасаввуф» номли рисоласини ёзиб тугатди. Унда ушбу сўфийлик билими пайдо бўлганидан бошлаб қандай босқич ва пороналар сари ўтганлиги, унинг адабиётимиздаги ўрни баҳоли қудрат ёритилган.

ББК 86.38

КС 4702620204—19
М 362 (04)—96 33—1996

ISBN 5—8255—0276—9

JIZZAX DPI
INV. № 4194-5
KUTUBXONASI

© Н. Комилов, 1996 й.

ДЕБОЧА

Инсоният яратган маънавий маданият яхлит бир бутунликдир. Дин, фалсафа, адабиёт, санъат ва ҳоказо — буларнинг ҳаммаси шу муаззам дарахтнинг шохлари, унинг илдизи эса халқнинг ижоди, дунёқарashi ва фикрий кашфиётларидир. Қайси бир халқнинг оғзаки ёки ёзма ёдгорлигини олиб қарамайлик, унда бани башар хотирасида элас-элас сақланиб келаётган асо-тир-афсоналар, узоқ тарих қаъридаги ибтидоий тасав-вур ва тушунчалар, аср-асрлар давомидаги кузатишлардан ҳосил бўлмиш ҳаётий ҳикматлар қаймоғи — инсоний тафаккур тажрибасининг инъикосини кўрамыз. Муқад-дас китоблар Авесто, Ригведа, Таврот, Забур, Инжил ва Қуръон ҳам ана шундай минг йиллар ичида йиғилиб, сархилланиб, сайқал топган илмий-бадий тафаккур ҳосиласи сифатида юзага келган ўлмас обидалардир. Шу боис бу китобларда маъно ва мазмун теран, умум-инсоний қадриятларни ҳимоя этувчи ва тарғиб қилувчи фалсафий хулосалар чуқур ҳам жозиб.

Улуғ тарихий бурилишлар даври мафкурасини бел-гиллаган жаҳоний динлар инсоният тараққиётининг муайян босқичида янги маънавий-руҳий зарурат, фик-рий ва ҳиссий изланишлар эҳтиёжига жавоб тариқаси-да пайдо бўлганлиги сабабли маданий-маънавий ҳаёт-нинг ҳамма соҳасини қамраб олиб, ижодий кўтарилиш, тахаййўл ва тасаввуротлар олами, ақлий ва бадий фаолият тарзига таъсир этиб келди. Айни вақтда инсон-нинг тўхтовсиз ижодий фаолияти динларнинг ўзига таъсир ўтказиб, улардаги синкретиклик (омухталиқ) хусусиятини кучайтириб турди, янги таълимотлар, маз-ҳаблар, қарашлар силсиласини вужудга келтирди. Ис-лом оламида бунн илми калом (мутаъалия, ашъария,

«ихвонус сафо» оқимлари), илми ҳикмат (фалсафа), илми ваҳдат ёки илми тавҳид (тасаввуф), шунингдек, исмонлиқ, қарматия, имомия мисолида кўриш мумкин. «Мафкуравий демократия»га изн бергани, инсон қалби ва руҳиятини нишонга олиб, жаҳолат ва худбинликка қарши ўлароқ майдонга чиққани, ахлоқий покликни тарғиб этгани сабабли тасаввуф моҳиятан илму ижод аҳлига яқин эди. Бу — бир томондан. Иккинчи томондан эса, шунини эътироф қилишимиз керакки, тасаввуф гарчи ислом бағрида ниш уриб, Қуръон ва ҳадислар ҳикматидан озиқланган, кўп ҳолларда шарият аҳкомига суянган бўлса-да, лекин у расмий диний ақидапарастлик ва мутаассибликка ҳамда ҳоким табақаларнинг айшу ишратга фарқ турмуш тарзи, талончилик ва манфаатпарастликка зид ўлароқ меҳнаткаш халқ норозилигини ифодалаб келди. Ушбу таълимотнинг эл орасида ёйилиб, фикрий янгиликларга қанот бергани, Ҳақ ва ҳақиқатга ташна зиёлилар юрагини банд этганига сабаб шу. Қолаверса, тасаввуфнинг айна шаҳар ҳунармандлари, қадимдан маданияти ривожланиб келган илм-маърифат марказларида тараққий этгани ҳам бежиз эмас. Яна бу ўринда бир ҳодисани — яъни тасаввуфнинг футувват билан қўшилиб кетиш ҳодисасини ҳам қайд этиб ўтмоқ жоиздир. Футувват — (жавонмардлик) аҳли ўз ҳаётларини дўст — биродарлари, яқин кишиларининг ҳолатини чиқариш, муҳтожларга моддий ва маънавий ёрдам беришга бахшида этган одамлар бўлиб, аксар оддий халқ ичидан етишиб чиққан ҳунармандлар, олим ва санъаткорлар эдилар. Улар орасида сипоҳийлар, ном чиқарган паҳлавонлар ҳам бўлиб, шахсий ҳаётда ҳалол яшаш, зоҳиран ва ботинан пок бўлиш, нокас, номардларга яқинлашмаслик учун интилганлар; яширин жамиятлар тузиб, бир-бирларининг манфаатларини ҳимоя этганлар, уюшиб, ташқи душманларга қарши курашганлар. Чунинчи, сарбадорлар ва Шарқдаги бошқа кўп озодлик ҳаракати намояндалари жавонмардлар эдилар. Улар тасаввуфни назарий таълимот, маслак сифатида қабул қилиб олдилар, ўз навбатида кўпгина шайхлар футувват қондаларини тариқатга сингдириб юбордилар.

Шу тариқа, тасаввуф мусулмон Шарқи мамлакатлари ижтимоий ва маънавий ҳаётига чуқур кириб борди, фан, маданият ва адабиёт ривожига катта ижобий таъсир кўрсатди. XI асрдан бошлаб Шарқнинг деярли

барча нуфузли шоир ва ёзувчилари, мутафаккир ва олимлари тасаввуфдан озикланиб, унинг инсонпарварлик ва ҳақсеварлик ғояларидан руҳланганлар. Шунинг назарда тутиб, атоқли олим Е. Э. Бертельс асримиз бошидаёқ қайд этган эди: «Тасаввуф адабиётини ўрганмасдан туриб, ўрта асрлар мусулмон Шарқи маданий ҳаёти ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас... бу адабиётдан хабардор бўлмасдан Шарқнинг ўзини ҳам англаш қийин». (Е. Э. Бертельс. Суфизм и суфийская литература. М., «Наука» нашриёти, 1995, 54-бет).

Тасаввуф адабиётини билиш ва ўрганиш учун эса аввало тасаввуфнинг ўзини билиш керак.

ТАРИХ ВА ТАЪРИФ

Тасаввуф тадрижий тараққиётга эга бир таълимот бўлиб, ислом оламида VIII асрнинг ўрталарида пайдо бўлган. Дастлаб у зоҳидлик ҳаракати кўринишида куртак ёяди. Гап шундаки, ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам вафотларидан кейин мусулмонлар жамоаси ичида бўлиниш юз беради, айниқса халифа Усмон замонида бойликка ружу қўйиш, қимматбаҳо тўхфалар билан қариндош-уруғлар, яқин дўст-биродарларни сийлаш расм бўлади. Уммавия халифалиги даврига келиб эса, сарой ҳашамлари, дабдабали безаклар, олтин-кумушга берилиш, хазина тўплаш авж олди. Яъни диний машғулотлар, Худо йўлидаги тоат-ибодат ўрнини дунёвий ишлар, дунё молига муҳаббат эгаллай бошлади. Бу ҳол диний амрларни адо этишни ҳар қандай дунёвий ишлар, бойликлардан устун қўйган эътиқодли кишиларнинг норозилигига сабаб бўлди. Улар орасида ҳадис тўпловчи муҳаддислар, илгаридан қашшоқ бўлиб, уй-жой, мол-мулкка эътибор қилмаган саҳобалар ҳам бор эди. Буларнинг бир қисми динни ҳимоя қилиб, очиқ курашга отланган бўлсалар, иккинчи қисми эса, қаноат ва зуҳдни («зуҳд» сўзидан «зоҳид» сўзи келиб чиққан) асосий мақсад қилиб олиб, сарой аҳли ва сарватдорлар, бойлар ахлоқига қарши норозилик белгиси сифатида таркидунёчилик ғоясини тарғиб этиб, ижтимоий фаолиятдан бутунлай четлашганлар, сурункали тоат-ибодат билан шуғулланганлар.

Куфа, Бағдод, Басра шаҳарларида таркидунё қил-

ган зоҳидлар кўп эди, айтиш керакки, уларнинг обрў-эътибори ҳам халқ орасида катта бўлган. Чунончи, Увайс Қараний, Ҳасан Басрий каби йирик сўфийлар аслида зоҳид кишилар эдилар, шунинг учун бу зотларнинг номи шайхлар ва сўфийлар ҳақидаги тазкираларда зоҳид сифатида тилга олинади, баъзи муаллифлар эса уларни сўфийлар қаторига қўшмаганлар ҳам.

Бунинг боиси шуки, зоҳидлар узлат ва тақвони пеша этган бўлишларига қарамай, ишқ ва ирфон (илоҳий маърифат)дан беҳабар кишилар эдилар. Улар фалсафий мушоҳадакорлик, ажзу иродат билан маънавий-ахлоқий камолот саринтилиш, валилик, каромат-мўъжизалар кўрсатиш каби хислатларга эга эмасдилар. Зоҳидларнинг нияти ибодат билан охират мағфиратини қозониш, Қуръонда ваъда қилинган жаннатнинг ҳузур-ҳаловатига етишиш эди. Сўфийлар назарида эса жаннат умидида тоат-ибодат қилиш ҳам тамаънинг бир кўринишидир. Ҳолбуки, сўфий учун на дунёдан ва на охиратдан тамаъ бўлмаслиги керак. Ягона истак бу — Худонинг дийдоридир, холос.

Машҳур сўфий аёл Робиа Адвия (714—801) Тангрига муножотларида нола қилиб айтар экан: «Эй Парвардигорим, эй Ёри азиз, агар жаннатнинг тамаъида тоат қиладиган бўлсам, жаннатингдан бенасиб эт, агар дўзахингдан кўрқиб ибодат қиладиган бўлсам, мени дўзах ўтида кўйдир — минг-минг розиман! Аммо агар Сенинг жамолингни деб тунларни бедор ўтказар эканман, ёлвораман, мени жамолингдан маҳрум этма!»

Тангри таолога қуруқ, кўр-кўрона мутеъликнинг ҳожати йўқ. Худо ғазабидан кўрқибгина амри маъруфни бажариш садоқат белгиси эмас, балки риёдир. Шунинг учун сўфийлар: Аллоҳни жон-дилдан севиш, Унинг зоти ва сифатларини таниш ва билиш, кўнгилни нафсу ҳире ғуборидан поклаб, ботиний мусаффо бир ҳолатда Илоҳ васлига етишиш ва бундан лаззатланиш ғоясини кенг тарғиб қилдилар. Инсон руҳи илоҳийдир ва демак, асосий мақсад — илоҳий оламга бориб қўшилмоқдир, дедилар.

Шу тариқа, дунёдан кўнгил узган, аммо зоҳидларга ўхшамайдиган, «бир назар билан тупроқни кимё этадиган» (Ҳофиз Шерозий) зеҳну заковат, ақлу фаросатда тенгсиз, аммо ўзга мутафаккирлар, файласуфлардан ажралиб турадиган, шариат илмини сув қилиб ичган, тоату ибодатда мустаҳкам, лекин оддий диндор-

лардан фарқланадиган ажойиб хислатли одамлар тоифаси пайдо бўлган эдики, уларни руҳ кишилари деб атардилар. Бундай одамларнинг феъл-атвори, юриш-туриши, хориқулудда (одатдан ташқари) сўзлари ва ишлари атрофдагиларни ҳайратга солар, баъзиларнинг ғайбдан башорат берувчи кароматлари, сирли мўъжизалари ақлларни лол қолдирарди. Уларни аҳлуллоҳ, авлиё, аҳли ҳол, аҳли ботин, арбоби тариқат, дарвеш, қаландар, фақир деган номлар билан тилга олардилар. Аммо бу тоифага нисбатан кўпроқ «сўфий» номи қўлланилган, чунки ушбу сўзнинг маъноси анча кенг бўлиб, бошқа тушунча ва атамаларни ўз ичига сиғдирарди.

Хўш, сўфий сўзи қаердан пайдо бўлган? Бу ҳақда бир неча хил қарашлар бор. Баъзилар бу сўз «саф» сўзидан келиб чиққан дейдилар, чунки сўфий Илоҳ йўлига кирганларнинг биринчи сафида турувчидир. Баъзи олимлар уни «суффа» сўзидан ҳосил бўлган деб айтадилар: асҳоби суффа ҳазрати Пайгамбар тириклигидаёқ тарки дунё қилган тақводор кишилар бўлиб, сўфийлар шуларга тақлид қиладилар, деб тушунтирадилар. Яна бир туруҳ олимлар сўфий сўзи «сафо» сўзидан келиб чиққан, чунки бу тоифанинг қалби сидқу сафо офтобидай порлаб туради, деганлар. Яна баъзилар сўфий «суфуҳ» сўзидан ясалган, суфуҳ — бирор бир нарсанинг хулосасидир, бу жамоа халқнинг хулосаси бўлганлиги сабабли уларни сўфий деганлар, деб ёзадилар. Сўфий сўзи «соф» сўзидан чиққан дегувчилар ҳам бор. Абу Райҳон Беруний бўлса «Осорул боқия...» асарида ушбу сўзни юнонча «суф», яъни файласуф сўзининг охириги қисмидан ясалган деб кўрсатади. Аммо кўпчилик сўфий сўзи арабча «сўф» сўзидан ҳосил бўлган, деган фикрни билдирдилар. «Сўф» сўзининг луғавий маъноси жун ва жундан тўқилган матодир. Сўфийлар кўп ҳолларда жун чакмон ёки қўй терисидан тикилган пўстин кийиб юришни одат қилганлари учун уларни жун кийимлилар (форсчаси пашминапўш), яъни сўфий деб юритганлар. Бизнингча, шу кейинги эътимологик маъно ҳақиқатга яқинроқдир, зеро, сўфий сўзининг «сўф» сўзидан ясалиши араб тили қонун-қоидаларига мос келади.

Агар «сўф» сўзидан сўфий ясалган бўлса, ўз навбатида, «сўфий»дан, «тасаввуф», «мустасуф», «мутасуф», «мутасаввуф» сўзлари ҳосил бўлган. Мустасуф

Ўзини сўфийларга ўхшатиб, тақлид қилиб юрадиган, аммо асл мақсади амал-мансаб, молу мулкка интилишдан иборат бўлган кишиларга нисбатан ишлатилган сўз бўлса, мутассуф тариқат ва ҳақиқатда муайян манзилларни эгаллаган, бироқ сўфий даражасига кўтарила олмаган кишилардир. Қалбан сўфиёна ғояларга мойил, тасаввуфни эътиқод — маслак қилиб олган, лекин тариқат амалиётини ўтамаган, расман сўфий бўлмаган одамлар эса мутасаввуф бўлиб ҳисобланганлар. Сўфийларнинг ўзини ҳам Хусайн Воиз Қошифий «Футувватномаи султоний» номли асарига уч гуруҳга ажратган: муоширлар, мутарасмлар, муҳаққиқлар. Муоширлар — тариқат аҳлининг мухлислари. Улар дарвешларга муҳаббат билан қарайдилар, дарвешлар суҳбатига иштирок этадилар, уларнинг хизматларини бажарадилар ва савобга ўзларини шерик деб биладилар. «Мутарасм» сўзининг маъноси расму русумга эргашувчи демак, аммо мутарасмлар дарвешларнинг одатларига зоҳиран тақлид қилсалар-да, ботинан ҳол талабгоридирлар ва шу тоифага ихлослари туфайли илоҳий файздан баҳраманддирлар.

Муҳаққиқлар — Ҳаққа етганлар, уларни олий мартабали сўфийлар деб таърифлаш мумкин. Ҳақиқий авлиёлар, шайхи муршидлар шулар ичидан етишиб чиққан. Бу ўринда муҳаққиқ сўфийларнинг нажиб сифатлари хусусида тўхтаб ўтиш жоиз деб ҳисоблаймиз.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, чин сўфий ўзликдан ва фоний дунёдан кечган ва Ҳақ бақосида ўзлигини қайта топган зот бўлиб, суратда бандаю, маънида озод кишидир. Сурат — ташқи кўринишда банда бўлиш — жисм-танани Илоҳ тоатига бағишлаш бўлса, маънида озодлик-ботинни барча алоқалардан тозалаб, руҳни ҳур ва пок сақлаш демак. Сўфийга ҳеч бир нарса ва ҳеч бир киши қарам бўлмаслиги; унинг ўзи ҳам ҳеч бир нарсанинг ва ҳеч бир одамнинг қарами бўлмаслиги керак. Баҳоуддин Нақшбанд айтганларидай:

Ҳечи мо нею ҳечи мо кам не,
Аз пайи ҳеч-ҳечи мо ғам не,
Жанда бар пушту пушт-гўристон,
Рўзе, ки мирем мо, ҳеч мотам не.

Маъноси: Ҳеч нарсамиз бўлмаганлиги учун ҳеч камимиз йўқ, ўша «ҳеч», яъни нарса кетидан қувиб, ҳам ҳам чекмаймиз. Эгнимизда — жанда, орқамизда — гўристон, биз вафот этган кун ҳеч бир мотамнинг ҳам кераги йўқ.

Сўфийнинг озодлиги деганда тасаввуф аҳли солиқнинг башарий сифатлардан мутлақ қутулиши ва илоҳий фикр сифати бўлмиш пок руҳ кўринишида истиғно олами — Тангри таоло оламининг заруратлари бепоёнлигини куллан идрок этишини англаганлар. Сўфий яна «сирри соф, ақли етук, муҳаббат аҳлига дил боғлаган» (Кошифий) бўлиши, нафасидан бедардлар қалби бедор бўлмоғи керак. Сўфийлар руҳоният билан суҳбат қурадиган, кайҳону фалак асроридан мужда келтирадиган, фақрни ихтиёрий равишда бўйинга олиб, табиий ахлоқни тарк эта бориб, илоҳий ахлоқни касб этувчи, эзгулик йўлида жонини фидо қилувчидирлар, улар борлиқ ва йўқлик, замон ва макондан хориж, азалу абадни бирлаштирган мукаррам зотдирлар. Бу ўринда ҳазрат Абдурахмон Жомийнинг «Суҳбатул аброр» достонида сўфийга берган таърифни келтирмоқчимиз, ўйлаймизки, бу қуйма ҳикматлар сўфийлар хислатини ёрқинроқ очишга ёрдам беражак:

Завқи сўфигари ар ҳаст туро,
Бояд аз хеш назар баст туро.
Сўфий он аст, ки аз худ растаст,
Аз наку частау аз бад растаст.
Зодан кавну зи кави озода,
Банди хастиву зи хастӣ сода.
Бо изофат зи изофат беруи,
В-аз масофат зи масофат беруи.
Дар макон неву макон аз вай пур,
Дар замон неву замон аз вай пур.
Азалашро ба абад чанге не,
Абадашро зи азал нанге не.

Не зи адвор дар у таъсире,
Не дар атвор аз у таъйире.

Маъноси: (Агар сенда сўфийлик завқи бўлса, сен ўзингни унутишинг керак; ўзингга боқма, ўзгага боқ. Сўфий ўзидан қутулган, яхшиликдан сакраб ўтиб, ёмонликдан озод бўлган одамдир. У дунёнинг фарзанди,

аммо дунёдан озоддир, борлиқнинг тузоғидаю, лекин борлиқдан халосдир. Ортиқчаликлар (моддийлик) билан бирга, бироқ ортиқчаликлардан ташқарида; масофада туриб, масофалардан ташқаридир. У маконда эмас, (макондан ташқарида), аммо макон, яъни дунё ундан тўла, у замондан ташқарида, лекин замон — вақт у билан бирга. Унинг азали ва абадияти орасида зиддият йўқ, абадияти азалидан ор қилмайди. Даврларнинг айланиши, ўтиши унга таъсир этмайди, унинг сийрати замонлар айланишидан ўзгармайди).

Ана шундай, даврларнинг алмашиниши, шоҳларнинг ўзгариши, сиёсату раёсат дарвеш сўфийнинг эътиқодига, хулқиға таъсир қилмаслиги керак, сўфий майда манфаатлар, одамларнинг кундалик ташвишларигина эмас, умуман фоний дунёнинг ғаму муаммоларидан устун турадиган, тафаккурининг сатҳи фалаклар қадар қамровли, қалбида маънолар булоғи қайнаб турган комил инсон ҳисобланган.

Бундай кароматли инсонларни халқ азиз-авлиё, қудсий нафасли кишилар сифатида алоҳида эъзозлаган. Бу зотлар атрофдагилар онги ва шууриға қаттиқ таъсир ўтказганлар ва маънавият султонлари бўлиб майдонға чиққанлар. Уларнинг сўзи ва ҳаракати, хислати ва ахлоқи ҳаммага ибрат қилиб кўрсатилган. Жаҳоннинг бутунлиги, ободонлик ва осойишталик Парвардигор ғайзини етказувчи шу табаррук зотларнинг дуоси, хайрли ишларига вобаста деб қаралган. Шу аснода авлиё-анбиёнинг меросхўри — давомчиси деган ақида шаклланган. Яъни гарчи Пайғамбарни охир замон Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламдан кейин пайғамбар келмаса-да, аммо қутби киром валилар ҳар замонда пайдо бўлиб, халқни ислом ҳақиқатларига ҳидоят этадилар, тўғри йўлга бошлайдилар. Чунончи, улўғ шоир Хусрав Деҳлавий ўз пири Низомиддин Авлиёни шундай кишилардан деб таъриф этади ва «Матлаъул анвор» дostonида бундай ёзади:

Нури жаҳон аз қадами авлиёст,
Жони назар дар жасади тўтиёст.

(Кўзнинг равшанлиги тўтиё вужудида бўлганидай, жаҳоннинг нури авлиё қадамидандир).

Демак, авлиё — жаҳоннинг нури, инсонлар кўзининг гавҳари. Авлиё Мустафонинг изидан борган ва унинг нафасидан баҳраманд одам:

Роҳраве, к-ў ба тариқи сафо,
Рафта қадам бар қадами Мустафо.
Сирати маймун-ш бад-ин парварий-
Нусхаи дебочаи пайғамбарий.

Низомиддин Авлиё сафо йўлида юрувчи шундай бир зотки, Мустафо орқасидан қадам-бақадам боради. Унинг бундай парвариш топган саодатли сийрати пайғамбар дебочасининг нусхасидир).

Алишер Навоий ҳам Баҳоуддин Нақшбанд ва Абдурахмон Жомийни гарчи Хусрав Деҳлавий каби пайғамбар давомчиси деб атамаса-да, лекин уларни «муршиди офоқ», «кошифи асрори илоҳ», барча ишлардан хабардор кароматли ва пок ниятли зотлар сифатида таъриф-тавсиф этади. Масалан, Баҳоуддин Нақшбанд:

Мулки жаҳон мазраи деҳқони ул,
Балки жаҳон мулки ниғаҳбони ул.

Иўқ мамоликка ниғаҳбон бўлиб,
Борча салотин уза султон бўлиб...

Ҳақ сўзини элга қилурда адо,
Тенг кўрунуб олдида шоҳу гадо.

(«Ҳайратул аброр»дан)

Бу фақат шоирларнинг ҳаяжонли таъриф-тавсифи эмас, албатта. Буни ўрта асрлар кишисининг тафаккур тарзи ва дунёқараши ифодаси деб билмоқ керак. Сўфий ва дарвешлар ҳақиқатан ҳам катта нуфуз ва обрўйга эга эдилар. Муқтадир шайхларгина эмас, қаландарлар, эшонлар, мажзуб, «девоналар», оддий дарвешларни ҳам одамлар ҳурмат қилганлар. Шунинг натижаси ўлароқ, дарвешлик ҳаракати кенг қулоч ёйган, дарвешлик удумлари шаклланиб, дарвешлар алоҳида бир тоифа — табақа сифатида жамиятда муҳим ўрин эгаллаган.

Бироқ бу бирданига юзага келган ҳаракат эмас, айтиб ўтганимиздай, тасаввуф ва дарвешлик ҳаракати узоқ тадрижий тарихга эга. Олимлар тасаввуф тарихини дастлаб икки даврга ажратадилар: биринчиси — зоҳидлик даври, иккинчиси — орифлик ва ошиқлик даври, Сўфийларнинг ўзини ҳам ориф сўфийлар, зоҳид

сўфийлар, ринд сўфийлар, фақир сўфийлар, файласуф сўфийларга ажратиш мумкин.

Зоҳидлик даври сўфийлари (чунончи: Иброҳим Адҳам, Ҳасан Басрий, Абуҳошим Куфий ва бошқалар) тақво ва парҳезкорликни бош мақсад деб билган бўлсалар, кейинги давр сўфийлари тафаккурий-шуурий ривожланиш — яъни дунёни ва Илоҳни билиш, танишни асосий мақсад деб ҳисоблаганлар. Биринчи даврни тасаввуфнинг ибтидоий даври («аввалги давр») сифатида тилга оладилар. Орифлик даври деб атаганимиз иккинчи давр ҳам (бу IX аср ўрталаридан бошланади) бир неча босқичларга эга. Чунончи, IX—X асрлар — хонақоҳларнинг пайдо бўлиши, тариқат русумларининг шаклланиш даври. XI—XII асрлар — тасаввуф мактаблари, силсилаларнинг таркиб топиш даври. Бунда Миср, Бағдод, Басра, Бухоро, Нишопур, Термиз, Балх шаҳарлари тасаввуф ва тариқат марказлари сифатида муҳим рол ўйнаган. Натижада Миср, Хуросон, Мовароуннаҳр, Ироқ ва Туркистон мактаблари шуҳрат топган.

XIII аср — XIV аср бошлари тасаввуф тарихида алоҳида бир маҳсулдор даврдир. Бу даврга келиб, тасаввуф ҳам назарий-илмий нуқтаи назардан, ҳам амалий ҳаракатчилик нуқтаи назаридан ўзининг юксак чўққисига кўтарилган эди. Тасаввуф адабиётининг гуллаши ҳам шу даврга тўғри келади. Айниқса Муҳийиддин Ибнал Арабий, Яҳъё Сухравардий, Нажмиддин Кубро сингари мутафаккир шайхлар, Фаридиддин Аттор, Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Румий каби улуг сўфий шоирлар тасаввуф илмининг доирасини кенгайтирдилар, уни фалсафа ва ҳикмат билан бойитдилар. Агар IX—XI асрларда тавҳид асосларини чуқурлаштиришга катта эътибор берилиб, тасаввуфнинг фано ва бақо каби тушунчалари, Ҳаққа восил бўлиш майли шиддат билан тарғиб қилинган бўлса, XIII аср ўрталаридан бошлаб, тафаккурий-ақлий йўналиш етакчилик қила бошлади. Бу фалсафий оқим тасаввуф тарихида «ваҳдатул вуҷуд» номи билан шуҳрат топди. Сўфийлар энди коинот тузилиши, одамларнинг хусусиятлари, олам ва одам муносабатлари, комил инсон англамлари билан бош қотирадиган бўлдилар. Натижада Ибн Арабий ва Жалолиддин Румий каби зотларнинг асарларида бутун бир фалсафий тизим ўз ифодасини топди, улар илоҳий кашфу каромат, руҳий-психологик ҳолатлар, ботиний

латифликлар билан бирга реал инсоний ҳаёт ҳақида ҳам жуда кўп ажойиб фикрларни баён этдилар. Шундай қилиб, тасаввуф Шарқ фикрий тараққиётидаги кўп асрлик тажрибаларни ўз ичига қамраб олиб, уни ривожлантирди, дин ва фалсафа, ҳикмат ва ваҳдат, калом ва ҳадис илмларини бирлаштирди, илоҳий илмлар билан дунёвий илмларни ўзаро боғлашга ҳаракат қилди. Натижада тасаввуф Шарқ кишининг тафаккур тарзи ва ахлоқ нормасини белгилайдиган ҳодисага айланиб қолди.

Тасаввуф тарихига назар ташлар эканмиз, ислом динидаги мазҳаблар, қарашлар хилма хиллиги сўфийлар ҳаёти ва дунёқарашига ҳам инчунун таъсир этиб турганини кўрамиз. Хусусан, сунний ва шиа мазҳаблари орасидаги кураш сезиларли из қолдирган. Эрон олимлари, жумладан, «Тасаввуф истилоҳлари шарҳи» (Техрон, 1347 ҳижрий йили) номли қомус муаллифи Сайид Содик Гуҳарин тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва қарор топишида шиа мазҳаби қарашларининг таъсири борлигини таъкидлайди. Бошқа бир қатор олимлар юнон фалсафаси, қадимги зардуштийлар, ҳинд фалсафий-асотирий қарашларининг ролини кўрсатадилар. Тасаввуф амалиёти ва фалсафасида бу булоқларнинг самарали таъсири бўлиши мумкинлигини юқорида қайд этиб ўтгандик. Бу ерда эса, биз бошқа нарсани таъкидламоқчимиз: биринчидан, исломий тасаввуф ўзи ўзлаштирган жамки нарсаларини ислом руҳида қайта ишлаб, шариатга мувофиқлаштирган. Иккинчидан, биз айтмоқчи фикр шуки, шиа ва сунний мазҳаблари орасидаги кураш тасаввуф силсилаларининг йўналишларини белгилаган. Чунончи, тайфурия, суҳравардия, ҳулулия, фирдавсия каби силсилалар кўпроқ шиачиликка мойил бўлсалар, яссавия, нақшбандия сулуклари сунний мазҳабида мустаҳкам турган тариқатлар эди. Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанднинг асосий жидду жаҳди ҳам тасаввуф ва тариқатни сунний мазҳабига мослаштириш, уни шиачиликка хос жаҳру самоълардан тозалашдан иборат бўлган. Натижада нақшбандия сунний мазҳабли аҳоли орасида чуқур ёйилган.

Аммо Нажмиддин Кубро асослаган кубравия силсиласида шиа ва сунний мазҳабидаги кишилар бирга таълим олардилар. Чунки улуг шайхнинг ўзлари мазҳаб ва маслакларга эътибор қилмаган. Нажмиддин Кубро вафотидан кейин эса шогирдларнинг бир қисми

сунний тариқатига (Сайфиддин Бохарзӣ каби), бир қисми эса шиа асосидаги тариқатларга (Саъдиддин Ҳамавий каби) қўшилиб кетганлар.

Шу каби Жалолиддин Румий асос солган мавлавия мазҳаби ҳам сунний йўналишдаги тариқат бўлса-да, лекин диний ва мазҳабий айирмалар уларда у қадар аҳамиятли бўлмаган. Бугина эмас, Румий умуман динларнинг ўзини ҳам бир-биридан устун қўймай, уларни Тангри сари олиб борадиган турли йўллар деб қараган. Бу ҳақда ҳали батафсилроқ тўхтаб ўтамиз.

Тасаввуф тарихи ҳақида гапирар эканмиз, ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанддан кейинги даврни ҳам баҳолашимиз лозим бўлади. XV—XVI асрлар Мовароунаҳр ва Хуросонда нақшбандия тўла тантана қилиб, гуллаган давр бўлади. Айниқса, Хожа Аҳрори Валининг амалий ва Маҳдуми Аъзам-Аҳмади Хожагоннинг илмий фаолиятлари туфайли нақшбандия мустаҳкамланди, нуфузи ошди ва Ҳиндистон, Арабистон ерларига етиб борди, Туркияга тарқалди.

Нақшбандиядан кейин тасаввуф тарихида бошқа силсила вужудга келган эмас. Эрон ва Ҳиндистонда айрим янги тариқатлар шаклланган, лекин улар шохобчалар бўлиб, тасаввуф учун янги назарий ва амалий йўналиш бермади. Умуман XV асрдан кейин тасаввуфнинг назарий-фалсафий жиҳати сўна бошлади. Маҳдуми Аъзам рисоалари нақшбандия ақидаларини шарҳлаш ва чуқурлаштиришдан иборатдир. Ҳиндистонда бир қадар тафаккурий силжиш бўлган. Жумладан, «ваҳдатуш шухуд», «ваҳдати мавжуд» оқимларини янги фалсафий оқимлар деб қараш мумкин. Мирзо Бедил ижодига бу қарашларнинг таъсири бор. Яъни унда барча илмларни инсон шахси билан боғлаш, инсон ва унинг руҳини тадқиқ этишга уриниш бўлган. Бироқ, барибир XV асрдан кейинги даврда илгари тўпланган тажрибани ўзлаштириш, шарҳу тафсир қилиш ва тарғиб этиш билан шуғулланилди. Шунинг учун энг тоза ва журъатли фикрларни биз IX—XIII асрларда яшаган сўфийларда учратамиз. Тасаввуфнинг классик даври ҳам шу даврдир.

Тасаввуф ғояларининг сарчашмалари устида баҳс бўлганидай, биринчи сўфийлар ким эди, деган саволга ҳам турли хил жавоблар мавжуд. Ҳусайн Воиз Кошифий «Футувватномаи султоний» асарида («Мерос наш-

риёти, 1994) келтириладиким, биринчи сўфий Одам алайҳиссаломнинг фарзандларидан бири Шиш деган киши эди. У оқ пўстин кийиб юрган учун шу номни олганди. Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асарида биринчи сўфий сифатида ҳазрати Пайғамбаримизнинг замондоши ва муҳибни Увайс Қараний тилга олинади. Лекин Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳотул унс» асарида биринчи марта эл орасида сўфий лақаби билан шуҳрат қозонган киши Абуҳошим Куфий эканлиги айтилган. Уни Абулҳошим Ас сўфий Ал Куфий ҳам дейдилар. Жомийнинг ёзишича, Абуҳошим Сўфиёни Саврий деган бошқа бир атоқли дарвеш билан замондош бўлган экан. Сўфиёна Саврий ҳижрий 191 (милодий 807) йилда оламдан ўтган. Абуҳошим эса Гуҳарининг маълумотига қараганда 788 йилда вафот этган. («Шарҳи истилоҳоти тасаввуф», I жилд. Муқаддима, 55-бет). Сўфиёна Саврий дейди: «Мен Абуҳошимни кўрганимга қадар сўфий нима эканини билмас эдим ва унгача ҳам зуҳд ва муомала ва вараъда, таваккул тариқи ва муҳаббат тариқида собит бузургворлар бор эдилар, лекин аввал кишиким уни сўфий деб атадилар ул эди ва унгача бирор кишини бу ном билан атамаган эдилар. («Нафаҳотул унс», Тошканд, 1913, 27-бет).

Рамла шаҳрида бино этилган биринчи хонақоҳни ҳам Абуҳошим қурдирган дейдилар. Аммо Жомий шу муносабат билан бошқа бир ривоятни келтиради, чунончи: насроний амирлардан бири овга чиқади, саҳрода иккита одам икки томондан рўбарў келиб, бир-бирлари билан қучоқлашиб кўришадилар ва егуликларини ўртага қўйиб овқатланадилар. Сўнгра хайрлашиб, иккиси икки томонга йўлида давом этади. Буни кузатиб турган амир уларнинг ҳаракатларига қизиқиб қолиб, бирини тўхтатиб сўрайди: «Сен қучоқлашиб кўришган одам ким эди?» Дарвеш жавоб беради: «Билмадим». Амир яна сўради: «Сенинг киминг бўларди?» Дарвеш деди: «У менга ҳеч ким эмас». Амир яна сўрадики: «У қаердан?» Дарвеш деди: «Билмадим». Шундан кейин насроний амир деди: «Бас, сизларни бир-бирларингизга боғлаган бу улфатчилик қаердан пайдо бўлди?» Дарвеш деди: «Бу — бизнинг тариқатимиз».

Насроний амир дарвешга қараб, сизларнинг ўтириб суҳбатлашадиган жой-манзилларинг йўқ экан, мен сиз-

ларга бир жой қуриб берай, деди ва Рамла шаҳрида хонақоҳ бино қилди.

Ушбу ривоятни Абдурахмон Жомий Абуҳошим Куфий муносабати билан келтиради. Шунга асосланиб, Абуҳожимни биринчи хонақоҳ кўрган сўфий сифатида тилга оладилар.

«Абуҳожим насроний роҳиблар каби узун жун кийим кийиб юрар ва ҳамиша тақво билан кун ўтказарди». (Гуҳарин, кўрсатилган асар, 53-бет). Сайид Содиқ Гуҳарин бундан ташқари Жобир бин Ҳаён (822 йилда вафот этган) ва Абдак Сўфий (821 йилда вафот этган)ларни ҳам дастлабки сўфийлар сифатида тилга олади. Шунини ҳам қайд этиш керакки, тасаввуф аҳли чор ёри узом ва Расулуллоҳнинг яқин саҳобаларидан Салмон Форсий билан Имом Жаъфари Содиқни сўфийлик ва валийлик хислати кўринган улур инсонлар сифатида эҳтиром билан тилга оладилар. Мазкур зотлар инчунун жавонмардларнинг пирлари сифатида ҳам зикр этилади. Бежиз эмаски, кўп сўфийлар ўз шажараларини шу уч зотга ёхуд буларнинг бирови воситасида Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламга олиб бориб боғлайдилар. Чунинчи, «Назмул силсила» асари муаллифи Васлий Самарқандий (XIX аср охири XX аср бошларида яшаб ижод этган) ургутлик Эшони Валихон силсиласини ёзар экан, ул кишининг сўфийлик нисбатини қуйидагича белгилаб чиқади: ҳазрати Муҳаммад Расулуллоҳдан Абубакри Сиддиқ разияллоҳу анҳуга, ул кишидан Салмон Форсийга, ул жанобдан Имом Қосим разияллоҳу таолога, ул жанобдан Имом Жаъфар Содиққа, ул жанобдан Султон Абуязид Бистомийга, ул жанобдан Абулҳасан Харақонийга, ул жанобдан Хожа Али Формадийга, ул жанобдан Хожа Юсуф Ҳамадонийга, ул жанобдан Хожа Абдухолиқ Гиждувонийга, ул жанобдан Хожа Ориф Ревгарийга, ул жанобдан Хожа Маҳмуд Анчир Фағнавийга, ул жанобдан Хожа Али Рометанийга, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Бобойи Самосийга, ул жанобдан Сайид Амир Кулолга, ул жанобдан Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларига, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Алоуддин Атторга, ул жанобдан Хожа Яъқуби Чархийга, ул жанобдан Хожа Убайдуллоҳ Аҳрори Валига, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Зоҳидга, ул жанобдан Хожа Дарвешга, ул жанобдан Хожа Амкангийга, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Боқийбиллоҳга, ул жанобдан Хожа Аҳмад

Форуқ-Имоми Раббонийга, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Саидга, ул жанобдан Хожа Абдулаҳадга, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Обидга, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Мусохонга, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Сиддиқга, ул жанобдан Мавлоно Хусайнга, ул жанобдан Мавлоно Мирмуҳаммад Иброҳимга, ул жанобдан ҳазрати Эшон Хожа Валихонга сўфийлик нисбаси ўтиб келган. Демак, нақшбандия силсиласи Салмони Форсий ва Абубакри Сиддиқ орқали Пайғамбаримизга олиб бориб уланган.

Шу зайлда, тасаввуф тарихи ислом тарихи билан бирга ривожланиб, ислом маданияти ва маърифатига улкан ҳисса бўлиб қўшилди. Агар дастлабки пайтларда Куфа, Басра ва Бағдод шаҳарларида саноқли даражада зоҳид ва сўфийлар яшаган бўлса, бора-бора мусулмон оламида шайху машойихлар, сўфий-дарвешлар қаландарларнинг сони кўпайди, юқорида айтганимиздай, бу ўзига хос бир ҳаракатга айланди. Биргина Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳотул унс минал ҳазаротул қулс» номли китобида 664 та шайху сўфийнинг номи зикр этилади. Бу XV асргача яшаб ўтган атоқли сўфийлар тазкираси, ваҳоланки кўпларнинг номи Жомий китобида зикр этилмаган, Навоий уларнинг бир қисмини «Насойимул муҳаббат» асарига киритган. Шулардан юздан ортиқроғи Туронзаминда етишиб чиққан бузургворлар ҳисобланади. XV асрдан кейин ҳам яна қанча азизу авлиё яшаб ўтгандир.

Тасаввуф тарихи ҳақидаги қисқача нигоришимиз (обзор) ниҳоясига етар экан, яна бир нуқтани таъкидламоқчимиз: тасаввуфда турли йўналишлар, яъни зоҳидона тасаввуф, орифона тасаввуф, ошиқона тасаввуф ва риндона тасаввуф оқимлари бўлгани каби сўфийлар ҳам турли қарашларга эга бўлган ҳар хил табиатли кишилар эдилар. Улар орасида зоҳидлар, мўътадил-орифлар, исёнкор ошиқлар, мажзуб девоналар, дарбадар қаландарлар, донишманд файласуфларни кўра-миз.

«Мавлоно Жалолоддин, унинг ҳаёти, фалсафаси, асарлари» номли китоб муаллифи, туркиялик олим Абдулбоқий Гўпёнарли сўфийларнинг саккиз тоифасини ажратиб кўрсатади. Чунончи:

1. Ҳаёт ва дунё лаззатларига қаттиқ боғланган сўфийлар. Улар гуноҳу савоб, исён ва ахборни арзимас, ортиқча деб биладилар. Шаръий амрлар жамият ин-

тизоми учундир, бизга у тааллуқли эмас, биз завқу ҳол кишиларимиз, тақводан халосмиз деб ўйлайдилар.

2. Қоинотни Парвардигор зоти олами тажаллисининг сурати деб биладиган сўфийлар. Улар дунёни нақш ва ранглардан иборат деб билиб, бутун оламни эса Парвардигорнинг зотидан иборат деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, Мутлақ илоҳ дунё суратида тажаллий этибдур ва моҳият Унинг Узидир. Ошиқ ва Маъшуқ ҳам Удир, демак ҳақиқий қибла ҳам Унинг Узидир.

3. Ҳамма нарсани Мутлақ илоҳ тажаллиси деб билиб, Исога ўхшаб фикр юритадиган ва ўнг юзингга шапатиласалар, чап юзингни ҳам тут, деган ақидани олға сурадиганлар. Улар зулмга эътироз билдирмайдилар, аммо мазлумларга иложи борича илтифот кўрсатадилар. Улар учун дунё ва унинг ишлари маънисиз, арзимас, инсон бурчини Илоҳни танишдан иборат деб биладилар.

4. Фалсафани, ақлни рад этувчи сўфийлар. Улар хаёл оламга фарқ бўлиб, лоҳут оламидан сўз айтадилар, ўтмишдан ва келажакдан каромат қиладилар. «Ер юзидан хабарлари йўқ, аммо осмонни қадамлаб кезиб чиққандай гапирадилар. Оёқлари остидаги қудуқни билмайдилар, лекин сайёралар сайрию самовий ажойиботлардан сўзлайдилар». (Тўпёнарли, ўша китоб, 292-б.).

5. Ўз тасаввурларида фалсафа ва ҳикматни рад этмоқчи бўлган, лекин, аслида сўфиёна ақидаларни фалсафий мушоҳадалар билан синовдан ўтказган, омухта этган сўфийлар. Булар орада қолганликлари учун шарият аҳли томонидан ҳам, тариқат аҳли томонидан ҳам маломатга учраганлар.

6. Тасаввуфнинг нозик ҳақиқатлари, фалсафа ва ҳикмат билан можароларини сезган ҳолда, аммо шариятдан кўнгил узолмайдиган сўфийлар. Улар тариқат одобини шарият аҳкомига сингдириб юборишга интиладилар ва тавҳид илмида мутаассиблар билан бир хил эътиқодда бўлишга уринадилар.

7. Шундай сўфийлар ҳам бўлганки, ўзларини замон пайғамбари, кўкдан тушган Маҳди деб эълон қилганлар. Замона охир бўлгани, охират ва дунё бирлашгани ҳақида хабар берадилар, ўзларини Тангри зотининг ердаги кўриниши, Буюк адолат даврининг асос-

чиси деб таништирадилар. Бундай уринишлар тарихда қонли фожиалар билан тугаган.

8. Аросатда, зиддиятлар ичида қолган сўфийнамо кишилар ҳам бўлган. Улар на тоза мусулмон, на бутунлай ғайри иймондирлар. Дардлари ичларида, ёниб қийналиб юрадилар. Бирор динга ёки мазҳабга боғланмайдилар. Аммо уларнинг ботиний олами ниҳоятда бой. Улар зоҳирларини беркитиб сир сақлаб юрадилар. Уларнинг аъмоли ва сўзларига диққат қилсангиз, зиддиятни кўрасиз. Барча ҳолларда Тангрига бандаликни бажо келтирадилар ва айни ҳолда сурату сийратлар, расму русумларни писанд қилмайдилар, ахлоқу илмлари билан барчадан устунликларини намоён этадилар, заковат ва қобилиятлари ҳайратланарлидир...

Кўринадики, тасаввуф бир йўналишдаги таълимот бўлмаган, унинг шох ва шохчалари кўп. Аммо бизни қизиқтираётган нарса унинг моҳияти ва ҳақиқати, халқ қалбидан жой олган инсонпарварлик ғоялари, улуг адибларга илҳом берган Софлик, Ҳақиқат, Гўзаллик Камолот идеали, шу идеалларга бўлган чексиз муҳаббатдир. Ҳазрат Навоий таърифлагандай, тасаввуф хилофу ихтилофи бўлмаган, риё ва манманлик, даъвою тамаъни инкор этадиган бир улуг таълимотким, у инсон зийнати, тийнатини покловчи обиҳаётдир:

Бировга мусаллам тариқи тасаввуф,
Ки зотида мавжуд эмасдур таҳаллуф.

Тасаввуф ризо аҳлидин яхши ахлоқ,
Эрур истилоҳоти зебу тақаллуф.

Тасаввуф эмас зуҳду тақвою тоат,
Ки анда риё йўл топар бе таваққуф.

Эрур маҳз тақвою, лекин риёсиз,
Убудияти сирфу айни талаттуф.

Не эл қавлу феълига андин таадди,
Не Ҳақ амру наҳйига андин тасарруф.

Ўзин ўйла беихтиёр айлабонким,
Не қолиб тараддуд анга, не таассуф.

Қилиб Ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий мунн бил тариқи тасаввуф.

ТАРИҚАТ

IX аср бошларига келиб тасаввуфнинг назарий асослари ишлаб чиқилди, сўфийларнинг амалий, руҳий-психологик машқлари, ўз-ўзини тарбиялаш ва чиниқтириш тадбир-усуллари шаклланди, ТАРИҚАТ, МАЪРИФАТ, ҲАҚИҚАТ деган тушунчалар юзага келиб, тасаввуфнинг ушбу уч қисмига оид қарашлар мажмуи тузилди — тасаввуф алоҳида илм сифатида қарор топди. Сўфийлар дастлабки пайтларда тасаввуфни нуқул сир у асрор, тушунтириб бўлмайдиган ҳолатлар «нборага келмайдиган ишоратлар» деб ҳисоблаган бўлсалар, бора-бора бу ҳолатлар ҳақида фикр-мулоҳазалар баён қилина бошланди, сўфийни тарбиялаш вазифаси, пир-муридлик қондалари, одобини яратиш зарурати туғилди. Натижада тариқат ва шариат орасидаги муносабатлар, сўфийларнинг одам ва одам моҳияти алоқа-муомаласи, тавҳид — ваҳдат масалалари мунозарарга сабаб бўлди. Дин арбоблари билан сўфий шайхлари, айниқса фалсафийлашган тасаввуф тарафдорлари жиддий мафкуравий тортишувларгача бордилар. Тасаввуф бутун Ислом оламини забт этиб, барча қадимий шаҳарларда хонақоҳлар қурилди, йўлларда работлар, зовиялар қад кўтарди. Хонақоҳ ва работлар, азиз-авлиёларнинг мазоротида шайхлар маскан тутиб, кўплаб шоғирдларни тарбияга олдилар.

Тасаввуфнинг илк даврида мақомот ва тариқат асосларини ишлаб чиқиш, сўфийлик йўриқларини, вазифаларини белгилаш ва илоҳий ҳақиқатларни эл орасига ёйишда Зуннун Мисрий (796—861), Боязид Бистомий (вафоти 875), Жунайд Бағдодий (вафоти 910), Ҳаким Термизий (вафоти IX аср охири) ва Мансур Ҳаллож (858—922) ларнинг хизмати катта бўлган. Кейинчалик Абусанд Абулхайр (967—1049), Абдуллоҳ Ансорий (1006—1089), Аҳмад Яссавий (вафоти 1166 йил), Яҳё Сухравардий (1155—1191), Ибнал Арабий (1165—1240), Нажмиддин Кубро (1145—1221), Баҳоддин Нақшбанд (1318—1389) каби шайхул машоихлар тасаввуф илмини янги фикрлар, қарашлар билан бойитдилар, янги оқим, силсилаларини вужудга келтирдилар. Тасаввуф ҳақида бир қанча рисола ва китоблар ёзилди, тасаввуф ғояларини қизгин тарғиб этувчи улкан шеърят вужудга келди. Тасаввуфга оид назарий китоб ва қўлланмалардан Абунаср Саррож

(вафоти 988 йил)нинг «Китобал лумаъ», Ал Қалабозий (вафоти 990 йил)нинг «Китобат таъарруф», Абу Толиб Маккий (вафоти 998 йил)нинг «Қутал қулуб», Суламий (вафоти 1021 йил)нинг «Рисолатал маломатия», Қушайрий (вафоти 1072 йил)нинг «Рисола фит тасаввуф», Ал Хужвири (вафоти 1076 йил)нинг «Қашфал маҳжуб», Абдуллоҳ Ансорийнинг «Манозил ас соврин», Фариддин Аттор (1119—1222 йил)нинг «Тазкиратул авлиё» номли асарларини кўрсатиш мумкин. Булардан ташқари, Румий, Ҳофиз Шерозий, Шабистарий асарларига ёзилган шарҳлар ҳам сўфиёна ишора ва тамсилларни англашда муҳим рол ўйнаган.

Тасаввуфга оид илмий китоблар ва дастурларда тариқат атамалари, мақомот манзилларини тушунтиришга кўп эътибор берилади. «Тариқат» сўзининг маъноси йўл демак. Яъни илоҳий маърифатни эгаллашга бел боғлаган кишининг руҳий-ахлоқий камолот йўли. Тариқатни тасаввуфнинг амалий қисми деб таърифлайдилар. Дарҳақиқат ҳам шундай, чунки пир-муридлик қоидалари, одобиға риоя этиш, солиқ (яъни тариқатга қадам қўйган йўловчи) бажариши керак бўлган барча йўриқлар, иродат ва ишорат усуллари шу тариқат ичига киради. Тариқат ва унинг мақомотлари, маълумотларга қараганда, биринчи марта Зуннун Мисрий томонидан баён этилган экан. Абдуллоҳ Ансорий ёзадиким, Зуннун Мисрийни фақат «каромат билан ситойиш» қилиш кифоя эмас, чунки унинг «илгида мақом ва ҳол сухра эрди» (Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асаридан олинди). Яъни мақом ва ҳол илми Зуннун қўлида ўйинчоқдай гап эди, дейди Ансорий. Навоий ёзади: «Ул кишиким ишоратни иборатқа келтурди ва бу тариқдин сўз айтди ул эрди».

Демак, Зуннун биринчилардан бўлиб, сўфиёна ҳолатлар, кароматларни сўз билан ифодалаган. Зуннуннинг ўзи ҳикоя қилиб дейдики, уч сафар қилдим ва уч илм келтирдим: аввалги сафарда бир илм келтирдим, хос ҳам, авом ҳам қабул қилдилар, иккинчи сафарда яна бир илм келтирдим, хос қабул қилди, аммо авом қабул қилмади, учинчи сафарда яна бир илм ҳосил қилиб келтирдим, на хос қабул қилди ва на авом. Тасаввуф аҳли хос деганда илми ҳолдан хабардор сўфийларни, авом деганда эса, тасаввуфга ошно бўлмаган кишиларни назарда тутганлар. Зуннун айтган биринчи илм шарият илмидир, чунки шарият хосга ҳам авомга ҳам

Бирдай тегишлидир. Иккинчи илм-тариқат ёхуд муомалат ва муҳаббат илми, учинчиси эса — ҳақиқат, яъни Илоҳ ҳақидаги илмдир.

Агар Зуннун тасаввуфдан биринчи бўлиб «сўз айтган» бўлса, Жунайд Бағдодий «бу илмга тартиб бериб, баст қилиб (жамлаб), кутуб битиди» («Насойимул муҳаббат»). Сўнгра Жунайднинг кичик замондоши Шайх Абубакр Шиблий бу илмни минбар устига олиб чиқиб, элга ошкор қилди. Биринчи бўлиб муридларга раҳнамолик қилган ҳам юқорида номлари тилга олинган шайхлар бўлган.

Мурид-мурод, яъни мақсадга интилувчи одам; мурод эса — Аллоҳ таолонинг васли. Муриднинг асосий хислати ниёзмандлик, яъни талабгор бўлиш, муршиди комил этагини тутиб, айтганларига сўзсиз риоя қилишдир. Пирсиз солиқ манзилга етолмайди. Чунки одам ўзини ўзи назорат қилиши қийин, токи биров раҳнамолик қилиб, йўл кўрсатмаса, мушкули осон бўлмайди. (Буни Алишер Навоий «Лисонут тайр» достонида худ худ ва талабгор қушлар мисолида яхши кўрсатиб берган). Ҳатто энг яхши ниятлар ҳам раҳнамо бўлмаса, самара бермай, қалбдаги завқу шавқ нотўғри йўлда сарф бўлиши, муҳаббат исёнга айланиши ҳеч гап эмас.

Йўлини топгайму киши то раҳнамо кўрсатмагай.

(Бобур)

Шуни эътиборга олиб тажрибада пирга қўл бериб, ирода-ихтиёрни унга топширганлар. Шу маънода тариқатни **иродат** ҳам дейдилар. Яъни иродани шайх иродасига мувофиқлаштириш, шайх иродасини ўз иродаси деб билиш.

Иккинчи тарафдан, бу муриднинг иродаси, мардлиги ҳимматини синашни ҳам билдиради, (мурид, мурод, ирода сўзлари ўзакдош), зеро дунёдан кечиб, Илоҳ йўлига ўзини бағишлаш улуғ мардликдир. Муридга раҳбарлик қилувчи пирнинг ўзи ажзу изтироб йўли — тариқат мақомларини эсон-омон босиб ўтган, қалби Илоҳ маърифатига лиммо-лим ориф инсон бўлиши керак. Пир ҳар жиҳатдан муридга ўрнак бўлмоғи даркор: ҳам билимнинг чуқурлиги, ҳам тариқат усулларини яхши билиши, ҳам кўнглининг поклиги, нафсини маҳв этганлиги ва ҳоказолар билан ажралиб

туриши, салобати, сўзи ва ҳаракати билан, суҳбати ва назари, тадбири ва ҳимояси билан муридга таъсир ўтказмоғи лозим.

«Агар шайхлик рукнлари нечта, деб сўрасалар, етита деб айтгил, — деб уқтиради Кошифий «Футувватномаи султоний» асарида. — Биринчидан, шайх комил маърифат эгаси бўлсин. Иккинчидан, ўткир фаросатли, одамшунос киши бўлиб, бир нигоҳ ташлаш билан муриднинг қобилиятини илғай олсин. Учинчидан, етук руҳий-маънавий қуввати бўлсин, токи агар мурид тариқат йўлидан адашса, унга маънавий мадад бериб, мушкулени осон қилолсин, тўғри йўлга солсин. Тўртинчидан, етарли даражада эркин одам бўлсин, яъни ҳеч нарсага муҳтожлиги бўлмасин. Бешинчидан, ихлоси мустаҳкам бўлиб, риё ва тамани тарк этсин, мол ва мансаб деб бировга сарғаймасин, эгилмасин. Олтинчидан, ростлик ва беғараз дўстликни шиор қилсин — ҳақ сўзни ҳар ерда, ҳар қандай шароитда айта олсин, гапирганда иккиюзламачилик қилмасин. Еттинчидан, қалбида шафқат нури порлаб турсин, мурид манфаатини ва умум манфаатини ўз манфаатидан устун қўйсин» (24-бет).

Пир муриднинг шодлигини ҳам, ғамини ҳам баҳам кўрган, уни насиҳат, танбеҳ ва илҳомбахш сўзлар, ҳаракатлар билан руҳлантириб, қуйидан юқорига қараб тарбиялаб борган. Муриднинг қобилиятига қараб вазифалар ҳам мураккаблашиб бораверган. Кошифий давом эттириб, ёзади: «Агар ҳақиқат пирлари ким деб сўрасалар, бунинг аломатлари қуйидагилар деб жавоб бергил: тунларни бедор ўтказиш, ёмонлар билан ўтирмаслик, илм ўрганиш, ғийбат ва ёлғондан сақланиш, одамлар хурсандчилигини исташ ва шу хиелатларни ўз муридларига етказиш».

Бизнинг тарихимизда бундай мунаввар қалбли нажиб инсонлар кам бўлмаган. Улар ўз муридларини фарзандларидай яхши кўрганлар.

Пир ҳеч қачон мурид молига кўз олайтирмаслиги, бирон-бир йўсинда тамага ишора қилмаслиги, аксинча, мурид қошида бирор мушкул туғилганда дарров ёрдам бериши, мушкулни ҳал қилиши керак. Муриднинг мушқули фақат моддий қийинчилик эмас, солиқлар буни ҳеч қачон эътиборга олмаганлар. Мушкул деганда тасаввуф аҳли маънавий муаммолар, юз берадиган ҳолатлар, туғилажак саволларни англайдилар. Пир ана

шуларга жавоб топиб, муридни қаноатлантириши шарт. Агар қаноатлантиришга кўзи етмаса, муридни бошқа ўздан кучлироқ шайхга тавсия этади.

Шуни ҳам айтиш керакки, соликларнинг истеъдоди хилма-хил бўлгандай, пирларнинг мураббийлик қобилияти ҳам турлича бўлган. Баъзи шайхлар муридга тариқат одобини ўргатганлар, яъни уни хоксорлик, таслим ва итоатга келтириш, манманлик, ҳирсу ҳаво каби туйғулардан халос этиш билан шуғулланганлар. Баъзи шайхлар муридга руҳий каромати, мўъжизалари билан таъсир этганлар. Яна бир қисм шайхлар шогирдларига тасаввуф асосларини ўргатиш, назарий билимлар билан қуроллантиришга эътибор қилганлар.

Масалан, ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанднинг бир нечта пирлари бўлган. Навоийнинг ёзишича, Хожа Баҳоуддинга «қабул назари» Бобойи Самосийдандир. Яъни Бобойи Самосий ёш Муҳаммад Баҳоуддиннинг келажакда истеъдодли шайх бўлишини каромат қилган. Ривоят қилишларича, Баҳоуддин ҳали туғилмасдан, Бобойи Самосий унинг оиласи яшайдиган Қасри Ҳиндувон қўргони олдидан ўтаётиб, «бу ерда бир эр туғилур», дея башорат этган экан ва Баҳоуддин туғилган кун яна шу қаср олдидан ўтиб, «ул эр туғилди» деб айтибдилар ва ичкарига кириб, чақалоқни бағриларига босиб, нафас қилган эканлар. Навоий дейдики, ҳазрати Баҳоуддинга суҳбат нисбати ва тариқат одоби таълими ва зикр талқини Бобойи Самосийдандир. Бобойи Самосий ёш Баҳоуддинни Амир Саййид Кулолга топширади. Амир Саййид Кулол тариқат одоби таълимини давом эттирган. Бироқ, ҳазрати Нақшбанд анча илгари вафот этган Хожа Абдухолиқ Ғиждувонийни ва Қусам шайхни ҳам ўз пирлари қаторига қўшади. Нега? Чунки, Амир Саййид Кулол зоҳир юзасида пир бўлсалар, «ҳақиқат юзидан» руҳий тарбиятнинг ҳазрати Баҳоуддин Абдухолиқ Ғиждувонийдан олган. Бундай ғойибона руҳий-маънавий тарбия олишни тасаввуфда «увайсийлик» дейдилар. Сабаби Увайс Қараний ғойибона Ҳазрати Расулуллоҳ руҳидан мадад олганлар, бу шунга ишора.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд шундай қилиб, тариқатнинг амалий йўриқларини Бобойи Самосий, Амир Саййид Кулолдан ўрганган бўлса, ботиний-маънавий таълимни Абдухолиқ Ғиждувонийдан қабул қилган. Шундай ҳолни бошқа шайхлар ҳаётида ҳам кузатиш

мумкин. Ҳозир айтганлардан пир ва муридлик муомаласида қуйидаги уч нарсага диққат қилинганини кўрамиз: биринчиси — суҳбат таълими, иккинчиси — хирқа кийгиши, учинчиси — зикр талқини.

Шайх Саидиддин Фарғонийнинг айтишича, хирқа (дарвешларнинг махсус кийими) икки хил бўлади:

1) иродат хирқаси ва 2) табаррук хирқа. Иродат хирқаси, яъни сулук хирқаси битта пирдан олинади. Иродат хирқаси — муайян шайх сулукига тааллуқликни билдиради. Табаррук хирқани эса кўп шайхлардан олиш мумкин экан. Шу каби бўрк, кулоҳ, кўйлақлар ҳам табаррук тўхфа сифатида қабул қилинган. Талқини зикр ҳам битта шайхдан олинади, аммо суҳбат таълимини киши истаган шайхдан олиши мумкин. Хирқа кийдириш ва зикр талқинининг ўзига хос маросимлари, талаблари бўлган. Булар ҳақида батафсил тўхталишга бу ўринда имконимиз йўқ.

Тариқатда мақомот ва ҳол тушунчалари муҳим ўрин тутди. «Мақомот» — мақом (манзил, бекат) сўзининг кўплиги бўлиб, солиқнинг руҳий-маънавий камолоти босқичларини англатади. Абунаср Саррож тариқатининг қуйидаги мақомларини қайд этган:

1. Тавба.
2. Вараъ,
3. Зуҳд.
4. Фақр.
5. Сабр.
6. Хавф.
7. Ражо.
8. Таваккул.
9. Ризо.

Тавба — қайтиш демак, яъни камолотга, олий ахлоқий сифатларга қайтиш. Тавбани бобул абвоб — эшикларнинг эшиги ҳам дейдилар, чунки тариқатга қадам қўйган одамнинг нияти ва моҳияти аввало шу тавбасида аёнлашади. Тавбанинг ҳақиқати шуки, солиқ Худога етишиш йўлига ғов бўладиган жамик нарсалардан қайтишга қасамёд этади, бутун интилиши, таважжуҳини Аллоҳга қаратади, аввалги ҳаёт тарзидан бутунлай воз кечади. Тавба; кўфрдан қайтиш, шарият манъ этган наҳъин ва ёмон ишлардан қайтиш, замима ахлоқдан ҳамиди ахлоққа қайтиш, ҳақнинг ғайри бўл-

ган нарсалардан қайтиш кабиларни ўз ичига олади. Тавбанинг моҳияти ўз нуқсонларини кўра билиш, ўзининг аҳволини англаш, қабих ишлар, қабих феъл ва қабих фикрдан қайтиш, дунёнинг маънисизлиги, арзимаслигини англаб, зулму адолатсизликдан қайтишни ҳам билдиради. Қўрқув тавбаси, гуноҳга иқрор бўлиш — оддий одамларга хос. Сўфийлар тавбаси эса қалб истижоби, яъни истижобат — узилиш, ўзгартиш тавбасидир.

Вараъ сўзининг маъноси парҳез, тақво бўлиб, булғанишлардан, маънавий зарар келтирадиган шубҳалардан сақланиш демакдир. Шиблийнинг кўрсатишича, вараънинг уч кўриниши бор: тил вараъи, яъни тилни бемаъни гаплар учун ишлатмаслик, ғийбат-тухматга берилмаслик; кўз вараъи — шубҳали нарсалардан сақланиш, ғализ шаклларга боқмаслик; қалб вараъи, яъни, паст ҳимматни тарк этиш ва нохуш қилиқларни қилмаслик. Кўнгил ман этган жамикки нарсалардан парҳез қилиш, тамаъдан сақланиш, маҳрумликдан кўрқишдан ҳазар қилиш. Хуллас, тилга, кўзга, қулоққа ва оёққа банд солиш.

Зухд — вараънинг давоми ҳисобланади, бу ҳам парҳез, ҳазар қилиш демакдир. Аммо бунда таом ва ичимликдан сақланиш, ҳалол ва ҳаромни ажратишга алоҳида аҳамият берилади. Зухд сўфий учун дунё ва охираат тарки, дунё молига эга бўламан деб интилмасликдир. (Ҳадис: Кимки дунёдан парҳез этса, унинг қалби тажаллиёт нури кирадиган жойга айланади). Жунайд Бағдодий сўзи: «Зухд — қўлни мулкдан холи тутиш, дилни эса Ҳақдан ўзга ҳар нарсадан пок сақлаш демак». Ғаззолий дейди: «Зухд дунёдан ихтиёрий равишда воз кечиш ва бунинг учун қайғурмасликдир».

Фақр — маъноси қашшоқлик, бенаволик. Сўфийлар наздида улугвор илоҳий моҳият касб этиш бўлиб, Худога бандаликни сидқидилдан олий даражада бажо келтириш, бандаликдан шараф топиш, ниёзмандлик ва талабгорликда йўлдаги тупроқ мисол ному нишонсиз бўлиш, Илоҳ наздида ўзни зарра, балки заррадан ҳам кам деб ҳисоблаш. Ва шу мартабада комиллик рутбасини қозониш ҳам. Барча нарсалар, оламу одам Аллоҳга тегишли, инсоннинг вужуди ҳам ўзиники эмас, чунки у ҳам Яратганининг мулкидир. Фақрни ана шундай мазмунда англаган одам тасаввуф моҳиятига ҳам етиб боради.

Сабр — тоқат, чидам. Сўфийлар тилида қийинчи-чиликлардан шикоят қилмаслик, айниқса, Худодан бошқага нола илтижо қилмаслик. Сабр этувчи (собир) ўзини бало гирдобига солиб, балолардан қўрқмайдиған одамлар. Сабр кушойиш учун интизорликлар (Саҳл), яъни руҳий-маънавий мушкулликлар юз берганда, сабр қилган солик кушойиш топади, янги манзилларни кашф этади. Сабр — иймоннинг ярми дейдилар, чунки сўфийнинг душмани бўлган нафс сабр орқали жиловланади, тоатдан ҳалокат топиш ҳам сабр билан бўлади.

Хавф — қалбнинг ишончдан, иймон аминидан чиқиши, иккиланиш, таҳлика. Вақтинчалик шайтон найранги ҳам кўнгилга хавф-қўрқув солади. Солик азобдан эмас, балки макрдан, нафс макридан қўрқади. Ваҳоланки, шайтон иймони мустаҳкам одамдан қўрқиши керак.

Ражо — умидворлик. Қалбнинг келажакда маҳбуб васлига етишидан умидворлиги, хавфдан қутулиш умиди. Дилнинг соғинчи, интиқликлари ҳам шунга киради.

Таваккул — барча яхши-ёмон ҳодисалар, ишларни Худодан деб билиш, куллан Парвардигорга суяниш. Таваккул илоҳий файзга эътимодли кишининг иймонидир. Бу маърифат камолидан келадиган олий мақомдаги иймондир. Барча ҳолларда ва амалларда Аллоҳга суяниш, ўзини бир фаолият асбоби ҳисоблаш, барчани Худога топшириб, Худодан ўзга нарсалар ҳам Худодан эканига чуқур ишониш. Инсон жуда кўп нарсаларни қила олади, аммо бу ҳаракатларнинг бари Улуғ тангри қудрати туфайли, қудратининг намоён бўлиши эканини англаш шарт. Худонинг иродаси бизнинг иродамизга ҳоким. «Таваккул — иймон ҳақиқатидир» (Кошоний).

Ризо — қалбдан қабоҳат — кирларнинг кетиши, қазову қадар ҳукмига бўйсунуш, нафс розилигидан чиқиб, Ҳақ розилигига киришдир. Қазо амрига таслим бўлган қалбнинг сурури. Лоҳижий: Ризо — банданинг ўз ризосидан чиқиб, маҳбуб ризосига кириши, илоҳий қисматга зарра эътироз қилмаслигидир. Соликда ушбу мақомда ҳеч нарсадан ғазаб, ҳаяжон, гина-қудрат ва хафаланиш бўлмайди...

Айрим тадқиқотчилар тилга олинган мақомлар ёнига яна қаноат, сидқ, итминон (тўла ишонч), шукрни ҳам қўшганлар. Бироқ кўриб ўтганимиз тўққизта ма-

қом қаноат, шукр ва итминонни ўз ичига олади. Диққат билан фикр қилиб қарасак, мақомотнинг ушбу тартибда муайян мантиқий узвийлик борлиги маълум бўлади; аввал қатъий парҳез, кам ейиш, кам ухлаш, кам гапирнш, барча номаъқул ва номақбул ишлардан сақланиш, пок тийнат, пок бадан ва пок аъмол учун курашиш. Сўнгра шу асосда руҳни чиниқтириш, маҳрумликларга кўниш ва кўникиш, чилла ўгиришлар, сурункали зикр орқали Аллоҳнинг муборак исмларини қалбга нақшлаш, хотира ва ҳофизани кучайтириш ва шу асосда иймонни мустаҳкамлаш, жамики мавжудот ва ҳодисотда Аллоҳ қудратини кўриш, идрок этиш ва қалбан иқрор бўлиш, таниш. Шу тариқа, маърифатга йўл очилади ва солиқнинг аҳволи руҳияси ўзгариб боради. Илоҳий маърифатга эришиш йўли ана шундай оғир ва машаққатли бўлган. Тариқатга талабгор одам дунё лаззатлари, ҳирсу ҳавасдан воз кечиб, жисму жонини руҳий қийноқлар гирдобига солиши, бутун иродаси, фикру зикрини Аллоҳ ёдига йўналтириши лозим эди. Солиқнинг интилишлари пир томонидан назорат қилинар, солиқнинг руҳий ўзгаришларини англаган зукко пирлар уларни янги-янги поғоналарга руҳлантитардилар. Пир турли воситалар билан муридни тарбиялаб, унинг ички ботиний оламини бойитиш, ҳам зоҳирий ва ҳам сўфиёна илмларни ўргатиш баробарида, ҳис ва руҳини чархлаб, нозиклаштириб, кўл тегса, жаранглаб кетадиган чолғу асбобидай ҳолга келтирар эди. Бундай тўхтовсиз изланиш, руҳий изтироблар замирида кучли муҳаббат, мақсадга етишиш йўлидаги бемисл инсоний сидқу вафо, фидойилик ётарди. Шундай пайтда истеъдодли солиқларнинг қалб кўзлари очилар, бешта ташқи ва бешта ички (хотира, ҳофиза, ақл, таҳаййўл, тасаввур) ҳислардан бошқа, яна ҳайратга солувчи зеҳний ва важдий (интуитив) қобилиятлар пайдо бўларди.

ҲОЛ

Мақомат даражаларини бир-бир эгаллаб, муваффақиятга эришган солиқ ҳол мартабасига етади ва тасаввур-таҳаййўлда илоҳий жамолни мушоҳада қила бошлайди, қалбини завқу шавқ қамраб олади. У шундай

бир ҳолатга кўтариладиким, бутун аъзолари гўё Аллоҳ дейдиган, ҳар нафаси буюк Тангрининг борлигидан хабар берадиган бўлади. Алишер Навоийнинг ёзишича, «Боязид намоз қилса эрди, кўксининг сўнгакларидан қаъқаа (Аллоҳ деган қичқириқ) чиқор эрди» (Алишер Навоий. 15-жилд 78—79-бетлар). Боязид Бистомийнинг шогирди машҳур шайх Абулҳасан Харақонийдан Илоҳга мушарраф бўлган дилнинг аломати надур, деб сўраганларида ул киши дебдурлар: «Бошидан то оёғигача Худонинг борлигини иқрор этса ва оёқ-қўли, юриш-туриши, нигоҳи ва ҳатто бурунларидан кириб-чиқаётган ҳавоси (нафаси) ҳам «Аллоҳ!» деб турса — аломати шудир».

«Бамисоли Мажнунким, кимга қарамасин, кўзига у Лайли бўлиб кўринди. Дарахтлар, ўт-ўлан, қўй-қўзилар, деворлар ёнидан ўтаётганда ҳам «Лайли» деди, охири кўксидан: «Мен — Лайли, Лайли — мен!» деган садо чиқди» («Нур ул-улум» рисоласининг қўлёзмаси 4-бет).

Аммо баъзиларнинг фикрича, ҳол мартабаси мақомдан кейин келадиган руҳий хусусият бўлмасдан балки мақомларни бир-бир эгаллай бориш жараёнида юз беради. Бошқача айтганда, мақом қатъий амалий назорат босқичи, ажзу изтиробнинг чуқурлашиб, кучайиб боришини англатса, ҳол — руҳий тараққиётнинг натижа — ҳосиласини билдиради; солиқда ўзга ҳолатнинг, ўзга руҳий кайфиятнинг юзланишидан хабар бериб туради. Ҳол (кўплиги аҳвол) — ўзига хос қисқа муддатли кайфият, қалбнинг порлаши, чақмоқчақилгандай ярқираган чароғон нурни туйиш лаззати. У бир лаҳзада пайдо бўлиб, яна ғойиб бўлиши мумкин. Ҳол — илоҳий раҳмат ва баракатнинг нузул бўлиши, қуйилиб келишидир. Саййид Жаъфар Сажжодийнинг «Фарҳанги мусталаҳоти урафо» номли луғатида ҳол тушунчасига қуйидагича таъриф берилади: «Ҳақ тарафидан солиқнинг пок дилига нузул бўладиган ва унинг руҳини такомилга олиб борадиган фойзнинг даражасини ҳол дейдилар. Ҳол бир лаҳзалик, ўткинчи ва доимий бўлиши мумкин. Доимий ҳол — ҳолнинг юксак даражасидир». (Техрон, 1941, 79-бет). Ҳол ўзи билан бирга қувонч, тараб, сурур, завқ ёки аксинча, маҳзунлик, ториқниш, соғинч кайфиятини юзага келтиради. Яъни қисқа муддатли руҳланиш, порлаш қувонч ва сурурга сабаб бўлса, порлаш ўтиб кетгандан кейин маҳзунлик пайдо бўлади. Ҳолда орқага қайтиш йўқ, ўзгариш фақат олдинга қараб содир бўлади. Ҳолга кирган солиқнинг тили эмас, дили сўзлай

бошлайди, у кечинмалари, ҳолатини ҳаракат-ишоралар, феъл-атвор орқали изҳор этади. Жунайд Бағдодий таърифи: «Ҳол афъол жумласидандир, мақом эса аъмол жумласидандир. Ҳол — бу яшин, у доим ўзгариб, тараққий этиб туради». Ҳол руҳият билан боғлиқ бўлгани учун у тасаввуфда махсус илм — илми ҳол орқали ўрганилган. Тасаввуф аҳли орасида «илми қол» ва «илми ҳол» деган тушунчалар бўлган. «Илми қол» тил билан ифодаласа бўладиган илмлар, яъни зоҳирий илмлар, чунончи шарият илми ҳам шунга кирган. «Илми ҳол» эса инсондаги сўз билан тушунтириб бўлмайдиган ғаройиб руҳий кечинмалар, фавқулодда феъл-атвор, хислатларнинг намоён бўлишидир. Ҳол шу боис тараб, сурур, ҳазинлик, шодлик, ғам, завқ шавқ, яйраш ва хумор тушунчалари билан алоқадордир.

Сўфийлар яна дейдиларким, ҳолни тиришиш, таълим-таҳсил билан қўлга киритиб бўлмайди, чунки ҳол — атоий Худодир, ғайбдан келган тухфа-неъматдир. Мақомни эса таълим-таҳсил, жаҳду жиҳод билан касб этса бўлади. Шундай қилиб, ҳол — Аллоҳ инояти, мақом этилган мартаба.

Худди мақомотнинг босқичлари бўлганидай, ҳолнинг ҳам тасниф-таърифга келтирилган босқичлари мавжуд. Чунончи:

1. Қурб
2. Муҳаббат
3. Шавқ
4. Унс
5. Мужоҳида
6. Мушоҳида
7. Мукошифа

Қурб (яқинлик) — солиқнинг ўзини Тангри таолога яқинлашганини ҳис этиш ҳолати, Худонинг ҳузурини бевосита сезиш, Худо нигоҳининг тушишини ҳам англатади. Қурбни сўфийлар кўпинча Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васалламнинг Меърож туни Аллоҳ ҳузурига етганлари билан қиёслайдилар. Расули Акрам Меърож кечаси турфат ул-айн (бир кўз очиб юмгунча) вақт ичида етти қават осмондан ошиб, Тангри оламига яқинлашдилар, юзлари фақат Тангри томонида бўлди, бошқа ҳеч нарсага қарамадилар («Мо зоғал басару ва тағо» — унинг ўзи адашгани ҳам йўқ ва саркашлик ҳам қилма-

ди), неча ўнлаб пардалар очилди, Ҳабибуллоҳ билан Тангри орасида икки қош ораси (ёки икки камон ораси) балки ундан ҳам камроқ масофа қолди. («Қоба қавсай-ав адно»). Шунчалик яқин масофада висол юз берди, Расули Акрам Тангри билан суҳбатлашиб, июятлар кўриб, қайтиб Ерга тушди.

Муҳаббат мақоми қалбда кучли тугённинг кўтарилиши, бетоқат ва безовта бўлиб, барча гўзалликлар манбаи, қудрату нусрат, неъмату роҳат эгаси Тангри томон талпинишдир. **Шавқ** — муҳаббатнинг зўрайиши. **Унс** — (дўстлашув) эса кўникиш, Худо меҳрига, шафқатига одатланишни англатади.

Мужоҳида — нафсни маҳв этишга қатъий интилиш, танга машаққатни раво кўриб, маънавият учун жиҳод, яъни жангга кириш ва ғалаба қилиш, демак. Мана шундай жидду жаҳд, шиддатли руҳий изтироблардан кейин солиқ Ҳақ жамолини мушоҳида эта бошлайди, **мушоҳада** (кўриш) эса ўз навбатида ғайб пардаларининг очилиб, илоҳий сирларнинг кашф этилишига йўл очади — **мукошифа** мартабаси ҳосил бўлади.

Албатта, бу мартаба — манзилларнинг кетма-кетлик тартибини шартли, деб билмоқ керак. Чунки бу ҳолатлар солиқда навбатма-навбат юз бериши ҳам ёнгики бирданига бир неча хислат соҳибига айланиши ҳам мумкин. Тариқат мақомотлари билан ҳол мартабалари орасидаги алоқалар хусусида шу гапни айтиш мумкин. Воқеан, баъзи олимлар, жумладан, Е. Э. Бертельс хавф, ражо каби биз мақомот манзиллари сифатида кўрсатиб ўтган мақомларни ҳол мартабаси деб қайд этади. Умуман, бу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш жоиз. Яъни сўфийлик истеъдодини назарда тутаяпман. Чунки ҳар бир соҳада бўлганидай, сўфийликнинг ҳам ўзига хос истеъдоди бор. Буни тасаввуфда жазба деб юритганлар (баъзилар буни ишқ, жунун сўзлари билан ҳам ифодалаганлар). **Жазба** — бу инсондаги алоҳида илоҳсеварлик майли, руҳий ва тафаккурий-шуурий бир таважжуҳдир. Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанддан бу мартабага қандай қилиб эришдингиз, деб сўраганларида, ул зот мана бу арабча жумла билан жавоб берган эканлар: «Жазбатун мин жазаботил ҳаққи ювазил амалис сақлатайин», яъни: «Одамзод ва жин — парининг амали учун Ҳақнинг жазбалари — тортишишларидан бир тортиш кифоя».

Демак, жазба — тортиш, Ҳақнинг бандаларига ва бандаларнинг Ҳаққа интилиши, иродани Илоҳга боғлай-

диган дард. У кўнгилни бетоқат этиб, фақру фано йўлига етаклайверади. Жазба қанча кучли бўлса, солик шунча тез тариқат одобини ўзлаштириб, қалб кўзи очилади, ҳолга киради. Лекин агар жазба етарли бўлмаса, хоҳиш бўлгани билан кўзланган мақсадга эришолмасдан, ярим йўлда қолиш мумкин. Кўп кишилар сулукнинг қуйи босқичларида қолиб, ходим, хонақо хизматкори сифатида ўзларини овутганлари, савоб талаб кишилар сифатида юрганларини юқорида қайд этган эдик. Шуниси ҳам маълумки, жазба туғма бўлиши ёхуд сулук жараёнида солик қалбига нузул этиши мумкин экан. Алишер Навоий, масалан, Сайид Ҳасан Ардашер ҳақида ёзганда, уни аҳли дардларнинг пешвоси, «фақри зотий ва фоний жибиллий» (туғма дарвеш, илоҳиёт фонийси) деб таърифлайди. Навоий «Хамса»сининг икки қаҳрамони Фарҳод билан Мажнун ҳам ана шундай туғма жазба теккан кишилардир. Туғма фақирлиги кўринган соликни «мажзуби солик», сулук давомида жазба пайдо қилган соликни «солики мажзуб» деб номлаганлар. Яна бир ҳолатни қайд этмоқ керак: мажзуб кишиларнинг, афтидан, сулук мақомотини босиб ўтиши қатъий шарт ҳисобланмаган, чунки ҳазрати Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс мин ҳазарат ул-қудс» асарида бир қанча мажзублар хусусида гап боради, бироқ уларнинг пирлари ҳақида маълумот берилмайди. Чунончи Шайх Муфарраж деган киши аввал ҳабаший қул эрди, жазба тегиб, олти ой таом емади, ичмади. Девона деб занжирга солдилар, занжир бўшади. Зиндонга солдилар, зиндон эшиклари очилиб кетди. Унинг кароматига маҳлиё бўлган одамлар қуш қовуриб олдиға қўядилар, аммо у бир нафас қилганда қушлар қайта тирилиб, учиб кетадилар («Нафаҳотул унс». Тошканд, 1913 йил, 427-бет). Шайх Муфарражнинг сулукни адо этганлиги айтилмаса-да, лекин шоғирдлари борлиги айтилган.

Мажзуб дарвешлар эл орасида алоҳида ҳурматга сазовор бўлганлар, каромат ва мўъжизаларнинг кўпи ана шу мажзублар тарафидан содир этилган. Аммо бир қисм шайхлар мажзуб соликларнинг ҳам пир қўлида тарбияланиши шарт, деган фикрни олға сурадилар. Негаки, жазба ҳам тарбия ва раҳнамоликка муҳтождир, агар жазбали киши, ҳатто ошиқлар ҳам пири муршид тарбиясини олмаса, уларнинг қобилияти ногўғри йўлга йўналиши ва ҳатто шайтоний ишларга сарф бўлиши мумкин экан. (Ҳолбуки, ошиқнинг пири Ҳақнинг ўзи

деган ибора ҳам бор). Шу боис тариқат йўлини босиб ўтиш сўфий истеъдодини юксалтириб, унга қувват ва қудрат бериши мумкин. Яъни Алишер Навоий айтганидек: «Пиру истеъдоду тавфиқ ўлмаса, бўлмас, бу иш». Навоийнинг мана бу байти ҳам ибратли:

Кишига бўлмаса ҳоли, падида эмас мақсад,
Ҳидоят ўламай анинг қатъий этмагил тасдиқ.

Мақомот хусусида гап кетганда, шуни ҳам таъкид-ламоқчимизки, айрим назариётчилар мақомлар билан ҳол мартабаларини қўшиб, тилга оладилар, яъни тариқатни «мақомот» ва «ҳол» деб икки қисмга бўлмасдан, иккаласини бирга олиб қараганлар. Чунончи, «Пири Ҳирот» лақабини олган атоқли шайх Абдуллоҳ Ансорий «Майозил ус-соирин» (Сайр этувчиларнинг манзиллари) номли китобида ёзадики, «Ҳақ йўлига кирган солиқлар турфа ҳолатларда бўладилар ва ҳар бир ҳолатнинг ўз сайри, бу сайрнинг бошланиш (ибтидо) жараёни ва (интиҳоси) бўлади». Муаллиф бу ҳолатларни «абвоб», яъни «эшиклар» деб атайди, чунки ҳар бир ҳолатнинг кирадиган эшиги бўлиши муқаррар, эшикдан кирган одам эса ўз ҳолига мувофиқ муомала-муносабат, феълу атвор кўрсатади. Шундай қилиб, тариқат манзиллари Абдуллоҳ Ансорий наздида ўнта ҳолатдан иборат бўлиб, улар қуйидагича номланади: 1. Ибтидо (бошланиш). 2. Боб (эшик). 3. Муомала. 4. Ҳамида (мақталган) ахлоқ. 5. Усул. 6. Авдия (водийлар). 7. Аҳвол. 8. Валоят (валилик) 9. Ҳақойиқ (ҳақиқатлар). 10. Интиҳо (яқун) ёки васл.

Абдуллоҳ Ансорийнинг ушбу «мақомоти» асосан киши руҳий ҳолатларидаги ўзгаришларни акс эттиради, шунингдек унга солиқ бажариши керак бўлган юмушлар, тариқат усуллари ҳам унга қўшиб олинган. Масалан, ибтидо манзили яқзо (уйғоқлик), тавба, маҳосиб (ҳисобга олиш), инобат (тазарруъ), тафаккур, тазаккур (зикр тушириш), эътисом (гуноҳдан сақланиш), фирор (халқдан қочиш), риёзат, самоъ кабиларни ўз ичига олса, боб манзили ҳузн (ҳазинлик), хавф, шафқат, хушуъ (таслим), ихбот (сирлилик), зуҳд, вараъ, табаттал (гўшанишинлик), умид, рағбат ҳолатларини қамрайди. Муомалат манзили эса риоят, муроқабат (фикр, мушоҳада), ҳурмат, ихлос, таҳзиб (покланиш), истиқомат (устуворлик), таваккул, тафваз (уҳдага олмоқ), сақт

(вазмиллик), итоатни; ахлоқ манзили сабр, ризо, шукр, ҳаё, сидқ, эйсор (бағишлаш), хулқ, тавозуъ, футувват, инбисот (очилиш, такаллуфсизлик) каби хислат ва ҳолатларни жамлаган. Шу тахлит, ҳар бир манзил ўнта ҳолат ва хислатни ўз ичига олиб, жами юзта сифат санаб чиқилган. Булар орасида олдин кўриб ўтганимиз мақомлар, ҳол мартабалари ҳам, ахлоқий сифатлар ҳам, тариқат услуб-усуллари ҳам руҳий ҳолатлар ҳам тилга олинган. Муаллиф назарида бу солиқнинг камолот даражаларини ифодалаб келади, яъни: тавба қилган одам йўл бошида бўлиб, ўз Тангриси билан аҳду паймон қилади, муомалага киришади, муайян ҳолатдан, шубҳасиз, иккинчи ҳолат остонасига қадам кўяди. Уз Мавло-илоҳи билан муомаласи тўғри ва бутун бўлган одамнинг ахлоқи нажиб ва эзгу сифатлар билан безалгандир. Ана шу манзилда муайян усуллар воситасида солиқ ўз ишининг асосларини мустаҳкам қилиб қуради, ҳалокатли руҳий «водийлар»дан омон ўтади. Бора-бора солиқ руҳи алоҳидаликка ружуъ этиб, фарқдан жамъга қараб интилади ва нафси унутиб, буткул Рабби билан машғул бўлади. Охир-оқибат эса ҳақиқатларни кашф этиш мартабасига кўтарилади ва васл мақомига етади.

Маълум бўладики, Ансорийнинг «манозил»ларида руҳ диалектикаси чуқурроқ акс этган; мақомларга нисбатан бунда тадрижий тараққиёт, жараён, турли жиҳатларнинг ўзаро вобасталиги кучлироқ. Воқеан, мақом-бекат, яъни йўлдаги тўхталиш бўлса, манзил сайру томоша қиладиган жой ҳам, руҳнинг ҳордиғи, ўзини англаши ва яна олға интилишига имкон бор. Шайхи кабир Ибнал Арабийнинг «Футухоти Маккия» асарида ҳам мақом ва манзил, шу каби «тариқат работлари» бирга олиб қаралади. Ибнал Арабий кўрсатишича, тариқатда 19 та мақом, 360 та манзил ва работ («карвонсарой») бор. Манзиллар жумласига иймон, ишонч, сабр, тоат, шукр киради. Унингча, илми ҳолнинг ҳам даражалари бор, чунончи:

1. Аллоҳ йўлидан бормоқ.
2. Аллоҳ назарида бўлмоқ.
3. Аллоҳга воситачи бўлмоқ.
4. Аллоҳ хизматида бўлмоқ.
5. Аллоҳга ёр бўлмоқ.
6. Аллоҳ учун яшамоқ.
7. Аллоҳга жон фидо қилмоқ.

Солиқнинг руҳий-маънавий камолотини «сайр» ёки «сафар» сўзлари билан тушунтирганлар. Сайр ва сафар тўғри маънода ҳам қўлланилган. Чунки сафар қилиш ажзу риёзат турларидан бири ҳисобланган. Кўп сўфийлар мусулмон мамлакатларини пиёда кезиб чиққанлар, атоқли шайхларнинг суҳбатига етишганлар. Айниқса, пиёда ҳаж сафарига бориш сўфий учун катта шараф деб қаралган. Лекин тариқат сафари деганда аксар руҳий сафар тушунилади. Сафар — кўнгилнинг Ҳақ сари таважжуҳи, бу тўрт хил бўлади: 1. Сайр илаллоҳ (Аллоҳ томонга сайр). Бу нафе манзилларидан равшан уфқларга етгунча бўлиб, қалб мақомидир ва илоҳий исмлар тажаллиётининг чиқадиган жойидир. 2. Сайр фиғлоҳ (Аллоҳ оламида сайр). Унинг сифатлари билан сифатланиш ва исмларига етишиш орқали олии даражаларни топиш, руҳ мақоми ва Воҳидият ҳузурининг ниҳоятини таниш. 3. Жамъ маркази ва Аҳадият ҳузурига тараққий этиб бориш. Бу «қоба қавсайн» мақомидир. Иккилик бартараф бўлгач эса, «ав адно» мақомига эришилади. 4. Сайр биллоҳ аналлоҳ (Аллоҳдан яна ўзига қайтиш).

Жамъдан кейинги фарқ ёки фанодан сўнг келадиган бақо мақоми шудир. Сайр ва сафар тушунчаларини соддароқ қилиб изоҳлайдиган бўлсак, қуйидаги маъно ҳосил бўлади: биринчи сафар — касрат (дунё) пардаларининг ваҳдат (Илоҳ) юзидан кўтарилиши; иккинчи сафар — ваҳдат пардасини касрат вужудидан кетказиш ва ботин орасидаги қайдларни бартараф этиш, айнул дунёнинг ўзида Уни кўриш; учинчи сафар — зоҳир жамъ сари тараққий этиш ва тўртинчи сафар — Ҳақдан яна халққа қайтишдир. Ҳақдан халққа қайтиш деганда Сўфийлар орасида: «расти-расиди» (узилдинг-етдинг) деган ибора бор. Бунинг маъноси халқдан узилсанг — Ҳаққа етасан, демакдир. Аммо бу ибтидодаги ният, бунга эришгандан кейин эса, энди сўфий халққа Ҳақ номидан гапира олиши мумкин бўлади, шу боис халққа қайтиш яна дунё машғулотига қайтиш эмас, балки дунёга Аллоҳ нурини таратишдир.

МАЪРИФАТ ВА ҲАҚИҚАТ

Ҳақ йўлига кирган дарвешнинг ана шундай руҳий изтироблар сафаридан сўнг қўлга киритган маънавий маърифатини Сари Сақатий «тавҳид» (бирлашиш),

Маъруф Кархий ва Абусаид Харроз «фано» (йўқолиш) деб атадилар. Зероким солиқ ўзи билан Илоҳ орасидаги масофани қисқартира бориб, вужуд тўсиқлари (моадо, мосиво, парда) ни енгиб ўтиб, шахсий «Мен» дан қутулади ва тўлалигича Мутлақиятга қўшилиб, у билан қоришиб, эриб кетади. Сўфийлар буни қатра-нинг денгизга қўшилиши ёхуд қизитилган темирнинг олов билан бир хил тус олиши билан қиёслаб тушунтирганлар. Дарҳақиқат, қатра-денгиздан нишона, денгизнинг моҳияти қатрада ифодаланган. Шу сингари инсон руҳида ҳам Илоҳ сифатлари мужассам. Бироқ моддийлик уни Илоҳдан ажратиб туради. Аслидан ажралган, вақтинча ғарибликда, мусофирлик (сафар)да бўлган инсон руҳи ҳижрон доғида қийналиб азоб чекади. Аммо руҳ моддийликдан покланса, мусаффо шабнамдай бўлиб, Денгизга — ўз аслига бориб қўшилиши мумкин. Бу васл фақат илоҳий маърифат орқали, яъни ўз-ўзини англаш, таниш ва шу асосда ўз Раббини таниш орқали қўлга киритилади.

Шундай қилиб, илоҳшунослик илми бўлган ирфон ёки маърифат («маърифат» сўзи арабча «арафа» — билмоқ сўзидан ясалган) тариқатнинг ҳосиласи ва бевосита давомидир. Бошқача айтганда, тариқатдан мақсад маърифатдир. Хўш, маърифатнинг нишонаси нима, қандай киши маърифатга ноил бўла олади? Бу саволларга юқорида қисман жавоб берилгандай бўлди. Аммо, шунга қарамай, буни кеңроқ шарҳлашга мажбурмиз, чунки тасаввуфда маърифат тушунчаси махсус ўрин эгаллайди ва унинг ўз таърифи, ҳақиқатлари бор. Сўфийлар назарида маърифат фикрдан ёлдин кетадиган ва шубҳага заррача асос қолдирмайдиган илмдир. Маърифат илми ботиний илм деб ҳам юритилган. Чунки тасаввуф аҳли дунёвий ва диний илмларни бирга қўшиб, «зоҳирий илмлар» деб атаганлар. Уларнинг уқтиришича, зоҳирий илмлар билан Худони билиш қийин. Бироқ бошқа бир нуқтаи назар ҳам бор: гарчи зоҳирий билимлар Ҳақ таоло асрорини англашга яроқсиз бўлса-да, лекин дунёни билиш Аллоҳни билишнинг биринчи босқичи, яъни Аллоҳни билиш дунёни билишдан бошланиши керак, чунки дунё — касрат олами, Аллоҳнинг ижоди. Унинг сифатлари, қудратини намоён этиб турадиган кўзгу. Тасаввуф назариётчиларидан бири Абдураззоқ Қошоний Ибн ал Арабий қарашларига суяниб, маърифатга бундай таъриф берган:

«Маърифат мухтасар илмларни тафсилотлар суратида танимоқдир, илоҳий маърифат илоҳий зот ва сифатларни аҳвол ва ҳодисалар тафсили ва нузул бўлган амрлар суратида таниш демак». Бунинг маъноси шуки, Мухтасар мавжудлик ва мутлақ фоил (иш эгаси) Тангрининг ўзи бўлиб, Унинг илми касрат оламида тафсиллик топади, муайянлашади. Бундан яна қуйидаги фикр келиб чиқади: моддий дунёдаги жамики илм, инсонларнинг тўплаган ҳикмат-донишлари, ҳали очилмаган барча сиру асрорлар Аллоҳга тегишли, Аллоҳ-ҳикматларнинг жамулжами, бизнинг билимлар эса — унинг тафсири, шарҳи. Демак, биз Раббимизни билиш учун тафсирдан Буюк аслга қараб боришимиз керак.

Илоҳий маърифатни эгаллаш мартабалари эса қуйидагича: 1. Солик ҳар бир нарсани кўрганда, уни Мутлақ фоилнинг асари деб билсин, яъни дунё ва бошқа оламлар ўз-ўзидан мавжуд эмас, балки улар азалий ва абадий, қодиру холиқ, аҳаду самад Парвардигорнинг сунъидан яралган ва Парвардигор туфайли мавжуд эканига биру бор ишонсин, имон келтирсин. 2. Мутлақ фоилдан бўлган ҳар бир асарни кўрганда тасаввур ва тахаййўл билан уни Мутлақ фоил сифатларидан қайси сифати зуҳури эканлигини англаб етсин. Чунки Парвардигорнинг беҳисоб сифатлари бўлиб, олам ўзгаришлари, воқеа-ҳодисалар, нарсалар хусусияти Унинг муайян сифатининг натижасидир. 3. Ҳақ муроди-мақсадини ҳар бир сифат тажаллисиди (порлашида) англаб етсин (танисин). 4. Солик илоҳий илм суратини ўзининг маърифати суратида танисин ва ўзини илму маърифат, балки вужуддан ҳам соқит этсин. Кейинги, тўртинчи мартаба тавҳид ва фанога ишорадирким, бу ҳақда алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Демак, бундан маълум бўладики, гарчи Аллоҳни кўриш мумкин бўлмаса-да, (ҳатто ҳазрати Пайғамбар ҳам меърож кечаси Парвардигор ҳузурига етишганда, Уни бевосита кўрганлари йўқ, балки парда орқасидан суҳбатлашиб, жамолидан баҳраманд бўлганлар), илоҳийёт олами «гайб олами» дейилса-да, шунга қарамай. Уни таниш, сифатлари орқали зотини англаш, идрок этиш мумкин. Ҳужжатул ислом Муҳаммад Ғаззолий дейдики, руҳни кўриб бўлмайди, лекин руҳ бор, у — «ҳастни нестнамой», яъни йўқдай бўлиб туюладиган борлиқдир. Масалан, тўзон қўзғолганда, тупроқ ўз-ўзи-

дан ҳавога кўтарилди деб айтолмаймиз. Тупроқни шамол кўтариб, тўзонга айлантиради, лекин шамол ва ҳаво кўзга кўринмайди. Шу каби руҳ ҳам кўзга кўринмайди, ammo жисм ҳаракатлари руҳдандир, биз буни жисмнинг хусусияти, ҳаракати орқали билиб оламиз.

Тасаввуф аҳли билишнинг фалсафий йўллари-тасаввур, ҳис, мантиқий тафаккур ва ҳоказоларни ҳам эслаб ўтадилар. Бироқ уларнинг фикрича, ақлий-ҳиссий билиш зоҳирий — дунёвий билимга кифоя қилади холос. Илоҳиётни англаш учун эса ақл ожиздир. Илоҳиёт илми ақлга сиғмайдиған, ақл ўлчовларидан баланд турадиган илмдир. Ибн ал-Арабий айтадики, Худо ҳақида ҳам ақл тили билан гапириш мумкин, лекин ақл кучи билан Уни билиш мумкин эмас. Ақл исботни талаб қилади, далил—тажриба билан иш кўради. Ваҳоланки, Худонинг борлиги, зоту сифатларини далил орқали исботлаш мушкул. «Маърифат Ҳақ томонидан юборилади. Бу менинг фикрим эмас, балки илоҳий илҳомдир», деб ёзади Ибн ал Арабий. Аллоҳ билан хилватда қолган мард инсонда шундай ҳолат юз берадики, унда илмлардан илҳом пайдо бўлиб, Унинг раҳмати билан юксалади. Дарвешдаги бу ҳолат оддий одамлар ва исбот-далил аҳли учун қоронғидир. Бу авлиёларга юбориладиган ладуний билим. Абу Язид Бистомий калом аҳлига қараб деган экан: «Сиз ўз илмларингизни жонсиз нарсалардан оласиз, биз эса абадий тирик Зотдан оламиз». Абу Язид жонсиз нарсалар деб моддалар-ашеларни назарда тутди. Ладуний-раббоний билим Хўжа Хизрнинг билимига қиёс этгулик. Хўжа Хизр ҳаёт суви — абадий тириклик сувини ичган, у ҳамма воқеадан, ҳамма аҳволдан, ҳамма кечинмалардан хабардор; нарсалар хосияти ва қонуниятини олдиндан билди, Худо унга ўз билимини туҳфа этган.

Ибн ал Арабий инсон билимларини учга бўлган: биринчиси — ақлий-ҳиссий билимлар, иккинчиси — ҳол илми (ҳолат, маҳол илми ҳам дейди у). Учтинчиси — сирру асрор илми. Биринчи илм зоҳирий фанлар билан шуғулланадиган кишилар илми бўлса, иккинчи илм ҳол мартабасига кўтарилган сўфийлар илми ҳисобланади, яъни важд ҳолатида кашф этилган илм. Учтинчи илм — авлиёлар илми. Бу илм муқаддас руҳлар орқали келади, шуъла — нур кўринишида қалбга киради.

Шу ўрнида тасаввуф аҳли тез-тез мурожаат қилади-

ган уч хил билим босқичлари — илмул яқин, айнул яқин ва ҳаққул яқин тушунчалари устида тўхталмоқчимиз. Арабча «яқин» сўзи ишонч, бирон нарсага қатъий ишонини англатади. Бу сўз Қуръони каримда ҳам кўп қўлланилади. Илмул яқин, айнул яқин, ҳаққул яқин — билишнинг уч босқичи. Биринчи босқич китобий, таҳсиллий билимга ишора бўлса, иккинчи босқич ўз иштирокидаги тажрибавий билимни англатади, учинчи босқич эса ўзи тажриба воситасига айланиб, ҳақиқатни англаш билимидир. **Илмул яқин** — билим орқали ишонини. Масалан, дейлик, менга тушунтириб айтдиларки, олов иссиқдир ва у куйдиради, мен бунга ишондим. **Айнул яқин** — тўлиқ илм тажриба қилиб кўриб ишонини. Мен ўзим синаб кўрдим: олов ҳақиқатдан ҳам иссиқдир ва у куйдиради. **Ҳаққул яқин** — ҳақиқий ишонч, яъни: мен ўзим оловда ёндим ва оловнинг ёндириш кучи, хусусиятига батамом ишондим. Бу — Ҳаққа етиш илми. Кўринадики, юқорида Ибн ал Арабий тасниф этган илм даражалари билан ҳозир таъриф этганимиз уч босқич орасида яқинлик бор.

Алишер Навоийнинг «Лисонут тайр» асарида «Парвоналар мажмуъи шамъ ҳақиқати шарҳида» («Фақру фано водийсининг адоси» боби) деган ҳикоят бор. Унда келтирилишича, парвоналар бир кеча йиғилишиб, шамъга толиб бўладилар; келишиб олиб, шамънинг моҳиятини англамоқчи бўладилар. Шунда улардан бири шамъга яқинлашади, унинг мунаввар нурини кўриб, қайтиб келиб бошқаларга ҳикоя қилмоқчи бўлади. Аммо парвоналар унинг сўзидан ҳеч нарса англамайдилар, чунки у шамъ нима эканини тушунтириб бера олмайди. Шу зайлда яна бир неча парвона шамъ атрофини айланиб келиб, кўрганларини сўзлайди. Лекин «топмади мушкул кушод андин доғи», мақсад амалга ошмайди.

Шамъ даврида қанот кўп урдилар,
Ҳар бири ўз болу парин куйдурдилар.

Ҳар бири куйганча ондин топди кам,
Шарҳи душвор эрдию нақли ҳаром.

Ҳар бир парвона шамъ нуридан лаззатланди, аммо уни шарҳлаб бераолмади, чунки шуълани тил билан

шарҳлаб, тушунтириб бўлмайди, киши то кўймаса олов ҳароратини англамайди. Навоий бундан иккита хулоса чиқарган: бири — Ҳақ нурига фарқ бўлиб, унинг жамоли ҳароратида ёнмагунча Ҳақни англаб бўлмайди. Иккинчиси — Ҳаққа етган одам (куйган парвона каби) бу сирни баён қилиб бера олмайди. Бу — ҳаққул яқиннинг худди ўзидир. Яъни фойий бўлиш, субъектнинг объектга айланиши, солиқ вужудининг батамом йўқолиб, илоҳий оламга қўшилиб кетиши. Мансур Ҳаллож ана шундай мартабани эгаллаган зот эди — Ҳақ оламга қўшилиб «мен Ҳақман» («Анал ҳақ») деди. Мансурнинг устозларидан Боязид Бистомий эса айни ҳол илҳоми пайтларидан бирида «Субҳони, субҳони, мо аъзам шояни» деб юборади, яъни «Шарафланганман, шарафланганман мен, менинг мартабашаъним улуғлигига қаранг». Қуръон бўйича бандаси бундай дейишга ҳақли эмас, чунки бу Парвардигорнинг сифатларидир. Аммо Боязид ўзини Ҳақ билан бирга ҳис этиб, Унинг сифатларини ўз сифати деб ҳисоблайди. Боязид Бистомийнинг мана бу изҳори ҳам қизиқ: Бир пайт У мени Ўз ҳузурига олиб чиқди ва олдига қўйди ва менга деди: «Эй Абу Язид, ҳақиқатан ҳам менинг махлуқим юз кўришни севади, майли, сенинг юзингни кўрсин». Ва мен жавобида дедим: «Мени ўз ваҳдатинг ила беагин, ўз сифатларинг ила сифатлагин, тавҳидинг мартабаси-ла шарафлагин, токи махлуқларинг мени кўрганда: «Биз Сени кўрдик» ва «бу Сен бўлибди» десинлар ва мен бу ерда бўлмайин».

Бу сўзларда инсонни илоҳийлаштириш, комил инсон сифатлари билан Илоҳ сифатлари орасида тенглик аломатини қўйиш бор. Дарвоқе Боязид Бистомий ва Мансур Ҳаллож ҳам шу фикрни олға сурганлар. Бу худолликка даъво эмас, ҳулул ҳам (ҳулул — Илоҳнинг одамда сингиши ҳақидаги назария) эмас, балки инсонни улуғлаш ва тавҳид билан ваҳдат — куллиятни ниҳоятда чуқур англашдир. Диққат қилинг: Боязид сўзининг охирида «ва мен бу ерда бўлмайин» дейди. Нима демоқчи у? У айтмоқчики, менинг башарий қиёфам буткул йўқолсин, илоҳий моҳият касб этайин, бутун вужудим Илоҳ маърифатига айлансин. Шунда одамлар менинг суратимда Худони кўрсинлар.

Бу маънини улуғ шоир ва сўфий Жалолоддин Румий шеър билан қуйидагича ифодалаган:

Онҳо, ки талабгори худоед, худоед!
Берун зи шумо нест, шумоед, шумоед!
Чизе, ки накардед гум, аз баҳри чи чуед,
В-андар талаби гумшуда аз баҳри чароед?
Исмеду ҳуруфеду каломеду китобед,
Жибрили аминеду расулон шумоед.

(Эй Худонинг талабида юрганлар, ўзингиз худосиз. У сиздан ташқарида эмас, балки сиз билан биргедир — сиздир. Йўқотмаган нарсангизни нега излаб юрасиз, агар йўқолган бўлса, йўқ нарсани нега излайсиз? Исмлар ҳам, калому китоблар ҳам, Сўз ва Маъни ҳам сизсиз, Жабраилу Пайғамбарлар ҳам ўзингизсиз).

Зоту сифот, аршу курси, лавҳу қалам — ҳаммаси Инсондир. Шунинг учун Худо излаб ҳар қаёқларга боришнинг ҳожати йўқ, жумладан, Маккатуллоҳга боришнинг ҳам. Чунки ҳар бир инсон Худони ўзидан изласин. Унинг қудрати ва шавкати ўзида кўрсин. Мазкур ақида «Қимки ўзини таниса, Раббини танийди», деган ҳадис мазмунидан келиб чиқади. Барча ҳикматлар, ҳодисот ва мўъжизалар инсон ҳилқатида жойлашган. Зеро, Аллоҳ таолонинг сўзи бор: «Мен яширин хазина эдим ва сизни севиб қолдим, токи Менни билиб олинглар ва жинлар (малаклар), одамларни яратдим, токи Мени билинглар». Инсон маҳлуқотнинг, оламларнинг гултожи, Аллоҳнинг Ердаги халифаси экан, демак, унда Аллоҳ сифатлари бўлиши мантиқий ҳол. Бундан ташқари, «яширин хазина» бўлган Аллоҳ таоло илму ҳикматнинг бир қисмини инсон қалбига жойлаган. Яъни инсон «яширин хазина»ни сақловчи хазинадордир. Шу боис инсон кўнгли «ирфон махзани». Аллоҳ яширинган тилсимотдир:

Кўнглин они махзани ирфон қилиб,
Ул тилисм ичра ўзин пинҳон қилиб.
Рози махфий ганж ўлуб бу турфа жисм,
Сунъидин ул ганж ҳифзига тилисм.

(Алишер Навоий)

Тасаввуф фалсафасига кўра, инсон қарама-қарши икки асос-модда ва руҳдан иборат. Шунинг учун унда шу икки асоснинг хусусиятлари жамдир. Агар моддий

лик ғалаба қилса, инсонда ҳайвонийлик ва агар руҳ томони устун келса, илоҳийлик ривожланади. Руҳ жисм қулига айланиб қолмаслиги керак, аксинча жисм руҳ учун бир асбоб-улов, восита бўлиб хизмат қилсин. Руҳлари тараққий этган инсонлар ақлу заковати, илҳом-ижодкорлиги, илоҳий таъбу фаросати билан ажралиб турадилар. Руҳ тараққий этган сари у жисмга сиғмай қолади, коинот билан алоқа боғлаб, олам асроридан хабар бериб, мўъжизалар кўрсата бошлайди. Руҳ ва жисмдан иборат инсонни илоҳий олам билан жисм олами орасидаги чегара деб атайдилар ва тонгга ўхшатадилар. Чунки тонг ҳам тун билан куннинг чегарасидир. Тонгдан кейин қоронғилик кетиб, қуёш порлаб чиққанидай, инсон руҳи ҳам аста-секин жисм қоронғилиги— зулматини тарк этиб, мусаффо руҳ олами, нурлар оламига талпинмоғи даркор.

Модомики, гап оламлар ҳақида борар экан, тасаввуфнинг кайҳоний тушунчалари, яъни олам тузилиши ҳақидаги тасаввурларини қисқача шарҳлашга тўғри келади. Тасаввуф фалсафасига биноан, Аллоҳ таоло (уни Жавҳари зот, Мутлақ руҳ, Ақли кулл ҳам дейдилар) аввал Муҳаммад алайҳис саломнинг нурини яратди. Сўнгра шу нур туфайли оламларни ва одамларни яратди. Шундай қилиб, олам асосида **Муҳаммад нури ёки Муҳаммад ҳақиқати** ётади. Агар Ҳақ деганда — Унинг илмини ва Ҳабибуллоҳ нурини англаймиз. (Ҳақиқат Аллоҳнинг ўзи бўлгач, у яратган жами нарса мажоз, образдир). Оламлар бошида Муҳаммад нури мавжуд бўлганлиги сабабли биринчи инсон ҳазрати Одам Сафиуллоҳни Муҳаммаднинг ўғли, бошқача айтганда, Муҳаммад алайҳиссаломни Одам Атога нисбатан ҳам ота, ҳам ўғил дейиш мумкин.

Муҳаммад алайҳиссалом нуридан сўнг **лохут олами** вужудга келган. Лохут олами илоҳиёт олами демак, ундан кейин **жабарут**, яъни буюклик олами ва унинг кетидан **малакут олами** — фаришталар олами яратилди. Лохут Ҳақ зотини ифодаласа, жабарут нурлардан иборат оламдир, малакут эса латиф руҳлардан тузилган олам. Аммо айтиб ўтилган оламларда шакл-аъроз йўқ. Бу хусусият жисмлар олами бўлмиш мулк оламига хос. Мулк оламини **шаҳодат олами ёки олами носут** ҳам дейдилар. Булардан ташқари, айрим назариётчилар **бадан олами**, яъни инсон оламини ҳам алоҳида олам сифатида қайд этганлар. Чунки инсон олами ола-

ми сағир (кичик олам) сифатида олами кабир (катта олам) деб номланадиган юқори оламларнинг хусусиятларини ўзида акс эттиради. Мазкур қараш инсоннинг икки асосдан иборатлигини яна бир қарра тасдиқлайди. Парвардигори олам инсон руҳини ўз раҳмоний нафасидан ато этган экан, демак, биз Мутлақ руҳнинг бир қисмимиз ва шу сабабли ўз аслимизга қараб интиҳосиз соғинч ва муҳаббат билан интиламиз. Бу интилиш аслимизни англаш билан амалга ошади. Шу маънода илоҳий ишқ билан илоҳий маърифат маънодош тушунчалардир. Ёки соддароқ қилиб айтганда, Ишқ инсонни маърифатга олиб борадиган қудрат, инсонни моддий асосдан покловчи, холи этувчи муқаддас олов. Ишқ бизнинг вужудимизни куйдириб, руҳимизни мусаффо этади, бизда тажрид ва тафрид (покланиш, яккаланиш) юз беради. Шу боис ошиқлар халқдан чекинадилар, чунки уларнинг руҳи дунёвийликни ёқтирмайди, хилватни қўмсайди, ҳамма вақт ўз мавлиси — Аллоҳи билан бирга бўлишни истайди. Ишқ — камолот калити ва иксири аъзам, ишқ мис вужудимизни олтинга айлантирувчи кимё. Ишқ одамни ҳайвонликдан ҳалос этади, одамзод наслини бадбахтлик, фалокатлардан қутқаради, барча иллатларимизнинг давоси ҳам шу:

Шод бош, эй ишқи хуш савдойи мо,
Эй табиби чумла иллатҳои мо.

Эй давойи нахвату номуси мо,
Эй ту Афлотуну Чолинуси мо!

(Жалолиддин Румий)

Мазмуни: Эй ажойиб ғавво ва савдоларни бошловчи ишқимиз, шод бўлгин; сен ҳамма дарду иллатлар, нуқсону камчиликларимизнинг табибисан. Манманлигимиз, кибру обрўпарастилик касалининг давоси ҳам сен; Афлотундай муаллимимиз, Жолинусдай халоскор мураббийимиз ҳам сенсан!

Шу тариқа, тасаввуфдаги асосий талаб-руқнлар: Риёзат, Иродат, Узлат, Маърифат (Ирфон), Ишорат ва Муҳаббат ишқ тушунчасида бир тугунда бирлашади. Чунки солиқни ихтиёрий ажзу азобга солгувчи ҳам, роҳат-фароғат, руҳий лаззат бергувчи ҳам, молу мулк,

ахли байтдан кечишга ундовчи ҳам, маънавий камолотга олиб борувчи куч ҳам ишқдир. Илоҳий ишқ бўлмаса, буларнинг бари бекор.

Ишқ солиқни фанога ва ундан кейин бақсга олиб боради. Аммо бунда икки хил йўл, тўғриси — икки хил майл бор: бири — ҳаяжонли, сершовқин, руҳий кечималарни ғалаёнлар ичра изҳор этиб бориш майли бўлса, иккинчиси — осойишта, тамкинли; чуқур дарёнинг тубига ўхшаган ҳайбатли вазмин, ички дарди қудратини яшириш майли. Биринчи майлнинг йирик намояндалари Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Абдусанх Абулхайр, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Шамс Табризий, Бобораҳим Машраб. Иккинчи майл тарафдорлари қаторига Жунайд Бағдодий, Нажмиддин Кубро (бутунлай бўлмаса ҳам), Саъдий Шерозий, Баҳоуддин Нақшбанд кабиларни киритиш мумкин. Боязид Бистомийдан олдин ҳам муҳаббат ҳақида гапирган сўфийлар бўлган. Айниқса, Робиа Адвиянинг ўтли муножотлари юракларни пора қилар, илоҳий муҳаббат бу авлиё аёлнинг номини афсонага айлантирган эди. Аммо Боязиднинг хизмати шуки, у бу нуқтаи назарни сўфий руҳияти билан боғлади. Унинг уқтиришича, ваҳдат ва фано шундай бир руҳий ҳолатда юз бердики, солиқ худди шароб ичган одамдай маст бўлиб ўзини унутади. Бу ҳолатни у «сукра» — «мастлик» (девоналик) деб атади. Унингча, маст бўлмаган одам ошиқ эмас, ошиқ илоҳий шароб — «шароби антаҳурдан» масту мустағриқ кишидир, у ўз вужуди — ўзини буткул унутади ва шунда аллақандай тушунтириб бўлмас бир қобилият пайдо бўлиб, солиқ Илоҳ маърифатини ҳис қила бошлайди. Шайх Тустарий буни ҳайрат тушунчаси орқали қўидагича баён этган: «Қурб мартабалари ошган сари Аллоҳ улуғворлигининг асарлари зиёдроқ бўлади ва нодонликка қарама-қарши ўлароқ илм кўпаяверади ва тасаввуфий маърифат орта боради ва ҳайрат устига ҳайрат қўшилаверади ва: «Эй Раббий, ҳайрат оғушидаман», деган нидо кўтарилди».

Дарҳақиқат, маърифат ҳайратнинг натижасидир. Маърифат буюк Илоҳ оламлари бепоёнлиги, истиғноси — муҳтожсизлигини, Зоти жавҳарини қалб билан ҳис этиш ва кўнгил билан таниш демак. Шундай қилиб, маърифат — руҳ ҳодисасидир, фақру фано ҳам руҳнинг камолидан нишонандир.

Аmmo Жунайд Бағдодий Боязидни танқид қилиб, «сукра» йўли фақат солиқнинг ўзига нажот келтиради. Сукрага кирган одамнинг ўзгаларга нафъи тегмайди. Ҳолбуки, мақсад фақат ўзингни маърифатга етказиш эмас, балки бу маърифатдан бошқаларни ҳам баҳраманд этишдир, дейди. Шундай экан, беҳудлик даражасидан кейин, илоҳий маърифатга қалби тўлишиб, қайта хушёр тортган ориф улўғроқдир. Негаки, энди у ўз билимини халққа етказиб, юзлаб дилларни маърифат нури билан ёритади. Бу қараш «сахв», яъни хушёрлик концепцияси номи билан шуҳрат топди. «Тасаввуф нима?» — деган саволга Жунайд Бағдодий: «Тасаввуф бир дам беғам бўлишдир», — дея жавоб берган. Бу гапнинг тагида маъно кўп. Бир дам беғамлик — бу қалб осойишталиги, инсоннинг аслига етгандан кейинги тамкинли саодати, дунё ташвишлари, нафс қутқусидан озодлиги ва ҳоказоларни англатади. Шу билан бирга, бир дам беғам бўлиш ҳаддан зиёд тўполон-ғалва қилмаслик, ҳаяжонланмасликни ҳам билдиради. Чунки Боязид сулукидагилар, айниқса, Мансур Ҳаллож бетоқат бўлиб, ўз кашфларидан маст ўлароқ жони ичига сиғмай, фикрларини ошкора элга айтди. Бу эса яхши оқибатларга олиб келмасди, албатта. Тасаввуф моҳияти, ҳикматларини оммалаштириш хавфи деб ҳисоблайди Жунайд. Зеро, авом нозик маъноларни англашдан ожиз, нотўғри талқинлар пайдо бўлади ва иймон-эътиқодга путур етади. Шунинг учун бўлса керак, Жунайд Мансурни осий тўғрисида тайёрланган фатвога ўзи ҳам қўл қўйди. Жунайд Бағдодий айтишича, ҳақиқий баҳо «сахв» — хушёрликка қайтишдан кейин бошланади. «Сукра»даги одам бамисоли денгизга шўнғиб, фарқ бўлган киши бўлса, «сахв»га қайтган денгизга шўнғиб, гавҳар доналарини олиб чиққан ғаввосдир.

Агар тасаввуф тарихини кўздан кечирсак, бу икки концепция кўп асрлар давом этганини ва тасаввуфнинг хилма-хил оқимлари, силсилаларининг вужудга келишига сабаб бўлганини кўрамиз. Яна шуниси ҳам маълумки, ҳар икки оқимни бирлаштиришга уринганлар ҳам бўлиб турган. Шу муносабат билан айрим шайхларнинг ҳаёти билан боғлиқ қуйидаги воқеа-ривоятларга диққатингизни тортмоқчиман.

Биринчи воқеа: Ривоят қиладиларким, Шамс Табризий Жалолиддин Румий билан учрашганда унинг қў-

лидаги китобини олиб ҳовуздаги сувга отиб юборади. Жалололдиннинг кўнгли ачишганини кўриб, китобни яна қайтиб сувдан олади. Аммо сув китобга ҳеч ҳам таъсир қилмаган бўлади. (Бу ривоят бошқа шайхлар ҳаёти билан ҳам боғлаб келтирилган).

Иккинчи воқеа: Нажмиддин Кубро Табризда Бобо Фараж деган сўфий билан учрашади. Бобо Фараж қабулига борганда, сўфий уларга кийимларини ечиб ташлаб, сўнгра уйга киришларини буюради. Нажмиддин ва ҳамроҳлари Бобонинг айтганини қилиб, ичкари кириб ўтирадилар. Бир муддатдан кейин Бобода кучли ўзгариш юз беради — унинг вужуди «худди офтобдай порлаб» кетади. Бобо Фараж ўзига келгач, хирқасини ечиб Нажмиддинга тухфа этади ва: «сен энди таҳсилни йиғиштир, китоб билан ишинг битди», деб айтади. Нажмиддин бу вақтларда бир уламо қўлида тафсири ўқимоқда эди, китоб охирланиб қолганди. Устоди Нажмиддинга: икки кунлик сабоқ қолди, шуни эгалласанг, кейин ихтиёринг ўзингда, деб айтади. Нажмиддин эртасига яна сабоқ олгали устоди олдига борганда Бобо Фараж пайдо бўлиб, «Мен китоб мутолааси энди сенга зарарли деб айтдим-ку, яна нега келдинг», дея Нажмиддинга ақлий-далилий илмлар билан шуғулланишни буткул ман этади.

Учинчи воқеа: Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут тайр» асарида тарсо қизига ошиқ бўлган Шайх Санъон ҳикояти бор. Шайх Санъон қизга шунчалик ошиқ бўладики, унинг ўқиган барча китоблари, эгаллаган билимлари ва ҳатто Қуръон ҳам ёдидан батамом кўтарилади. У ишқ йўлида беҳуд-девона бўлади, Мажнунга айланади. Лекин Пайғамбар алайҳиссаломни тушида кўриб, ўзига қайтади ва барча илми хотирасида яна тикланади, аммо энди у бошқа одам, маърифатни эгаллаган комил шайх эди.

Бу ривоятлар нимага ишора қилади?

Мухлис-муридни китобдан қайтариш — зоҳирий билимдан ботиний билимга йўллаш бўлса, китобнинг ҳўл бўлмаслиги ботиний билим зоҳирий билимни ўз ичига қамраб олиши мумкинлигини, аммо зоҳирий билим ботиний билим ўрнини босолмаслигига ишорадир. Ҳақиқий сўфий одам ботиний-завқий билим эгаси бўлиши лозим, бусиз каромат ва маърифатга эришолмайди. Нажмиддин Кубро билан боғлиқ ҳикояда эса сал бош-

қача бир маъно ифодаланган, яъни Нажмиддин ботиний-ладуний илмга ташна, шу боис у мажзуб Бобо Фаражга қараб интилади, унинг ўтирган жойида «офтобдай порлаб», мўъжизалар кўрсатишидан ҳайратга тушади. Лекин Нажмиддин ақлий билимлардан ҳам кўнгил узмоқчи эмас. Шунинг учун Ҳадис ва тафсириларни мутолаа қилишни канда этмайди. Бу ўринда Нажмиддин сиймосида икки хил билиш усули — ақлий ва ботиний-завқий билишнинг қўшилганини кўрамиз. Дарҳақиқат, Нажмиддин Кубро ҳар жиҳатдан билимдон ва айни вақтда «валитарош» (валиларни тарбияловчи) қароматли инсон бўлган.

Шайх Санъонинг (Навоий. «Лисонут тайр» достони қаҳрамони) илмлари ва Қуръоннинг хотирасидан кўтарилиши — бу Илоҳга етиш учун барча дунёвийликдан, жумладан, дунёвий илмлардан холи бўлиш, ақлдан ва ақлий нарсалардан қутулиш, ўзлигини унутишга ишорадир. Унинг хотирасининг қайтиши бўлса — «сукра» дан «саҳв»га қайтишидир. («Сукра», яъни Мажнун бўлиб Илоҳни севиш ва бехудлик, девоналик ҳолатда ирфон қозониш ҳозирги пайтда Фарбда ўрғанилаётган «онгсизлик онги» муаммосига ўхшаш. Инсонда ақл билан тушунтириб бўлмайдиган ҳолатлар бўлишини фан исботламоқда, улуғ кашфиётлар айнан ана шу «бехудлик» ҳолатида қўлга киради). Шу икк оқимнинг қайси бирига мансублигига қараб сўфийлар бир нечта гуруҳга бўлинадилар. Чунончи: ориф сўфийлар, ошиқ сўфийлар, обид сўфийлар, файласуф сўфийлар, мажзуб сўфийлар. Шунга мувофиқ равишда тасаввуф ҳам ошиқона орифона қисмларга ажралади. Орифона тасаввуф барча илмларни қамраб оладиган, ҳикмат ва фалсафани ҳам қўшадиган тасаввуфдир. Ошиқона тасаввуф ишқий кечинмалар, ишқий-завқий ирфонни биринчи ўринга қўйиб, муҳокама юритадиган, тўғрироғи муҳокама-тафаккурдан кўра ҳис-ҳаяжон, муҳаббат шавқ-завқи тошқинини афзал кўрадиган тасаввуфдир. Маломатия ва қаландария оқимлари ҳам моҳиятан ошиқона тасаввуфнинг шохобчасидир. Маломатийлар хокисорлик ва ўз-ўзини маломат қилиш билан Тангрига ихлосни ҳаддан ошириб, яъни ифротий тарзда ифодалайдилар. Улар ўзларини халқдан ажратмайдилар, авом ва хос тушунчаларини тан олмайдилар. (Қайд этамизки, сўфийлар одатда ўзларини «хос» кишилар, қолган барча халойиқни «авом» деб номлаган-

лар). Аммо маломатийларнинг бу халқсеварлигини гўшанишинлик ва узлатга зид ҳаракат деб тушунмаслик керак. Буларнинг ўзларини оддий одамлар билан тенг кўриши камтаринлик, шикасталик белгисидир. Маломатийлар диний расм-русумни тан олмаганларидек, тариқатнинг ҳам одобу қоидалари, расм-одатларига унчэриоя қилмаганлар, чунки улар ҳар қандай қоида-русумни суратпарастлик, зоҳирийлик деб билганлар. Шунинг учун маломатия назарида таркидунё қилган қуруқ зоҳид ҳам, расм-русумга берилган хонақоҳ шайхи ҳам бирдай калтабин ва ҳақиқатдан узоқ кишилардир. Ошиқона ашъорда зоҳидлар, риёкор шайхлар қаторида умуман хирқапўшлик ва шайхликни мазаммат этган сатрларга дуч келамиз. Ҳофиз эса: «Хирқамни гаров қўйгум, бир коса шароб аъло», деб ёзади. Яъни Хонақоҳдаги шайх хирқасидан кўра, харобот (майхона, дайр)даги маю маъшуқ афзалдир, дейди шоир. Шароб деганда у илоҳий файзни, харобот, майхона деганда, комил инсон ҳузури ёки илоҳий файзни етказувчи маъшуқа — «мазҳар»ни назарда тутди.

МУҲАББАТ

Шундай қилиб, ошиқлик — ҳақсеварликнинг, маърифатга шайдоликнинг олий кўриниши. Қолган барча ҳолларда сохтакорлик, риё бўлиши мумкин, аммо ишқда, ошиқликда бу иллат бўлмайди. Фақат ишқ кишини абадиятга — бақо оламига олиб боради:

Ҳаргиз намирад он, ки дилаш зинда шуд ба ишқ,
Сабт аст дар чаридаи олам давоми мо.

(*Ҳожа Ҳофиз*)

Маъноси: Кўнгли ишқ билан тирилган одам ҳеч қачон ўлмайди, чунки олам жараёнида биз ошиқларнинг давомимиз уланган.

Маърифат ва Ҳақиқат тасаввуфда ана шундай англашилган.

Умуман олганда эса Муҳаббат — тасаввуфнинг асосий рукиларидан бири. Жуда кўп ирфоний тушунчанистилоҳларнинг шарҳи муҳаббатга келиб боғланади. Тасаввуфни лўнда қилиб илоҳий муҳаббат ҳақидаги илм

дейиш мумкин. Чунки тасаввуф илоҳий маърифатни яғаллаш, Аллоҳнинг сифат ва исмлари орқали Унинг зотини билиш ва танишни талаб қилар экан, буни ақл ва назарий-тафаккурий билимлар билан эмас, балки ишқнинг бир ички туйғу, ботиний басират, яъни муҳаббат воситасида амалга ошириш мумкин деб таълим беради. Воқеан, сўфийнинг бутун интилишлари, аҳвол-руҳияси, ҳаётининг маъноси, эътиқод-иймони поклик ҳам эзгулик тимсоли бўлмиш олий Ҳақиқатга фидойи муҳаббатдан иборат. Бу айни вақтда билим ва дониш ҳикмат ва санъат манбаига, ҳали кашф этилмаган, ғайб ҳисобланган сирлар оламига кучли иштиёқ ҳам. Шу ишқ қудратиким солиқ (тариқат йўлига кирган киши) қалбини бир зум бўлса-да тинч қўймай, унда нурлар порлатиб, изтироб ва қийноқлар гирдобига солади; ҳиссий жисмоний ҳаловатлардан кечиб, хилватхоналарда бедор тунларни тоат-ибодат, шуур-тахаййўл оғушида ўтказиш; важд-илҳом қиёмида одам ва олам моҳиятини, илоҳий мўъжизаларни идрок этишга йўл очади; муттасил руҳий-маънавий юксалишга ҳидоят қилади.

Шундай қилиб, чинакам солиқ — бу ошиқ солиқдир, ишқ (тасаввуф адабиётида «муҳаббат» ва «ишқ» сўзлари баравар ишлатилади, бу арабча сўзлар англатган маънолар деярли бир хил, яъни: кўнгилнинг маҳбуб томон кучли иштиёқ билан интилиши) илоҳий маърифатни кашф этувчи қудрат, солиқ вужудини ёндириб, маҳбуб висолига яқинлаштирадиган покловчи муқаддас олов. Қалбда ишқ қанчалик кучли бўлса, солиқ маърифат зиналаридан шунча бардам кўтарила боради, нафсий сифатларни тарк этиб, камолот чўққиларини забт этаверади. Тасаввуф назариётчиларидан бири Абулқосим Қушайрий ёзади: «Муҳаббат муҳиб (севгувчи)нинг сифатларида маҳв бўлиши ва маҳбуб (севikli) зотида исботланишидир». (Қушайрий. «Кашфул маҳжуб», 339-б.). Қушайрийнинг мазкур таърифини англатиш учун айтмоқчимизки, «зот» деганда тасаввуф аҳли Мутлақ руҳнинг ўзини, илоҳиёт оламининг жавҳари, яъни абдий ва азалий Ваҳдатнинг моҳиятини тушунганлар. «Сифот» (сифатлар) эса илоҳий Зотнинг аёнлашуви. Унинг қудрат ва хусусиятларидир. Барча руҳий ва моддий оламлар, жумладан инсон ҳам шу сифатлардан иборат. Бундан ташқари, инсонда илоҳийлик билан моддийлик биргаликда яшайди. Шундай бўлгач, инсон руҳи ўз асли Мутлақ руҳга қараб тинимсиз равишда ҳаракатда

бўлади, моддий вужуд билан кураш олиб боради. Инсоннинг Илоҳга бўлган сифиниши, муҳаббатининг бойси шу. Шу сабабга кўра, муҳаббат ўзликдан воз кечиб, дунёвий орзу-ниятларни йўқотиш — маҳв этишни талаб қилади. Бошқача айтганда, дунё муҳаббатидан кўнгил узмасдан Илоҳ муҳаббатини қозониш мумкин эмас. Дунё муҳаббати ва Илоҳ муҳаббати — бир-бирига зид икки қутб: дунёни деган киши Илоҳ муҳаббатидан, Илоҳни деган киши эса дунё муҳаббатидан юз ўгириши керак. Ана шундай дунё муҳаббатидан юз ўгириб, илоҳий маърифатни эгаллаган одам, дунёвий-нафсоний сифатларни барҳам этиб, илоҳий сифатларни ўзлашти-равериб, Зотнинг ўзига қўшилади, яъни Зотда фоний бўлади (муҳаббатнинг хотимаси фано). Шу билан сўфий ўз инсоний жавҳари, яъни илоҳий Зотнинг бир қисми эканини исботлайди. Ана шу маънода Қушайрий муҳаббатни инсоннинг илоҳий эканлигини исботлаш воситаси деб таърифлаган. Шу билан бирга, банда ўз муҳаббати орқали Мутлақ Зотнинг мавжудлигини ҳам исботлайди — бу Қушайрий фикрининг яна бир қиррасидир. Зеро, инсон руҳининг покланиб, Мутлақ руҳга қўшилиши — тавҳиднинг олий даражада тасдиқланиши ҳаққул яқин мартабасида қозонилган иймондир.

Тасаввуфда банданинг Илоҳга муҳаббати билан бирга, Илоҳнинг ўз бандаларига муҳаббати ҳам эътиборга олинади. Аслини олганда, олам, унинг ашъёлари, тирик мавжудотлар, инсон — ҳамма-ҳаммаси Мутлақ руҳнинг муҳаббати туфайли вужудга келган. Аҳли ирфон тасаввурига кўра бошида Мутлақ руҳ жавҳаридан бошқа нарса йўқ эди. Мутлақ руҳ ўз ҳусну жамоли, қудратига маҳлиё бўлади, яъни Ўзи Ўзини севиб қолади ва ҳусну жамолини намойиш этиш учун дунёни яратади. Демак, дунё Мутлақ руҳнинг кўзгуси, Инсон Унинг муҳаббатининг меваси. Инсон ўз хилқати, тузилиши билан илоҳий ҳусусиятларни акс эттирган тимсолдир, унинг қалби бўлса нури Раҳмон маскани. Шунинг учун тасаввуфий муҳаббат икки ёқламандир, бир томондан, ўз яратувчисига муҳаббати, иккинчи тарафдан, Тангрининг бандасига марҳамати, хайру эҳсони. «Ҳақнинг бандага муҳаббати, деб ёзади Хужвирий, хайр иродасидир. Бу хайр раҳмати туфайли банда парвариш топади, гуноҳлардан қутулади, мақом ва кароматга эга бўлади». Демак, Аллоҳнинг марҳамати Унинг чексиз карамининг севган бандаси устига ёғилиши, бандани саршор ва сероб қи-

лишидир. Бу илоҳий эҳсон Худога ошиқ мажзуб солиқлар қалбига юксак бир даражада нузул этади, уларнинг ишқини алангалатади. Хулласи калом, илоҳий муҳаббат хос хислатларга молик алоҳида шахсларнинг руҳий-психологик ҳолатини англатадиган фазилат, уларнинг шавқу завқи, мушоҳада-мукошифасини тезлаштирувчи куч.

Аммо ҳужжатул ислом имом Абуҳомид Ғаззолийнинг фикрига кўра, Аллоҳни севиш фақат жунуни бор алоҳида шахслар — ошиқ солиқларнинг фазилати эмас. Аллоҳ ҳамма учун сеvimлидир, чунки Унда инсон тасавуридаги барча эзгуликлар, инсонни ўзига тортувчи, муҳаббатига сабаб бўлгувчи жамик сифат ва хислатлар мавжуд. Олим буни қуйидаги омиллар орқали тушунтирган: 1) инсон ўзини, ўз камолоти ва ҳаётига асос бўладиган нарсаларни севади; 2) ўзига яхшилик қилган, ёрдам берганларни севади; 3) умуман ҳаммага яхшилик қиладиган саховатли одамларни севади, жумладан адолатли шоҳлар ҳам сеvimли; 4) шунингдек, барча гўзал нарсалар, нафосат олами, хушбўй, хушсурат нарсалар ҳам сеvimли; 5) маслак ва мазҳаб юзасидан ҳам одамлар бир-бирларини яхши кўрадилар. Аммо бунда конкрет шахснинг жисми, вужудини эмас, балки мазҳаби, руҳий-маънавий қариндошлиги муҳаббатга сабабдир. Шу каби сахийлар сиймосида саховатни, одиллар сиймосида адолатни, қаҳрамонлар сиймосида қаҳрамонликни севамиз. Бу сифатларнинг ҳар бири алоҳида олинганда муҳаббатга сабаб бўлади, аммо улар бир ерга йиғилса-чи? Унда муҳаббат ҳам йиғилиб, кучаяди ва у Худога бўлган қайноқ муҳаббат даражасига кўтарилади! Чунки фақат Аллоҳгина барча яхши, эзгу сифатларни жамлаган Зотдир. Аллоҳни севиш орқали биз абадиятни, абадий Адолат ва Ҳақиқатни севамиз. Инсон ана шу идеал етуклик ва камолни қўмсайди, ўзининг барча ниятлари, орзуларини шу билан боғлайди.

Ғаззолийнинг уқтиришича, инсоннинг ўзини севиши ҳам Аллоҳга бўлган муҳаббатдан нишона, негаки ўзини севиш — ўз камолоти учун курашиш демак. Бизни яратган Парвардигор камолотимизга раҳнамо, ҳаётимизга посбон. Шу боис биз ўз камолотимиз ва ҳаётимизни севиш билан Парвардигорни сеvgан бўламиз. Бу фикрни олим «Ўзини таниган киши ўз Раббини танийди» деган ҳадис билан тушунтириб айтадики, ўзини се-

виш — ўзини таниш демак. Шунинг учун муҳаббат ва маърифат ўзаро алоқадор тушунчалар бўлиб, «маърифатсиз муҳаббат, муҳаббатсиз маърифат бўлмайди» (Ғаззолий, «Эҳъёул улум ад дин», русча нашри). Машҳур сўфий Ҳасан Басрий айтган экан: «Қимки ўз Раббини таниса, уни севади, қимки дунёни таниса, ундан воз кечади». Яъни Аллоҳни танишимиз кучайган сари унга нисбатан муҳаббатимизни ошираверади, лекин дунёнинг моҳиятига чуқурроқ кириб борганимиз сари (унинг бебақолигини англаб) унга нафратимиз орта боради.

Кўриниб турибдики, Ғаззолий инсоннинг табиатидан келиб чиқиб фикр юритган. Аллоҳга бўлган муҳаббатнинг зарурий ва қонуний эканини илмий-мантиқий йўсинда исботламоқчи бўлган. Бироқ, қизиги шундаки, у ўзининг фикрларини тасаввуфий муҳаббатга олиб бориб боғлайди ва тасаввуфий муҳаббатнинг (илоҳий ишқнинг) ҳам табиий асослари борлиги, зарурий ходиса эканини кўрсатиб беради. Шу заминда улўғ олим инсоннинг инсонга муҳаббати, илоҳий муҳаббат билан заминий, ҳаётий муҳаббат орасидаги муносабат ҳамда орифлар, дарвешларнинг муҳаббати ҳақида муҳим фикрларни баён этади. Ғаззолий талқинига кўра илоҳий муҳаббат билан инсоний муҳаббат орасида зиддият йўқ. Аксинча, илоҳий муҳаббат инсоний муҳаббатнинг ривожланиб, камол топган кўриниши. Ҳамма гап қандай инсонларни севишда. Биз нима учун оқил, ориф ва заковатли одамларни севадиз? Ғаззолий бунга жавоб қайтариб дейдики, маънавий камолотга интилган, эзгу қалбли ҳар қандай одам сеvimлидир, чунки у Аллоҳни севади ва Аллоҳ ҳам уни севади. Пайғамбарлар, ориф дарвешлар, солиҳ кишилар шунинг учун муҳаббатга сазовордирлар. «Пайғамбарни севиш таҳсинга лойиқ, деб ёзади Ғаззолий чунки у Парвардигорнинг севган кишиси, Парвардигор ҳабиби! Яъни севганимизнинг севгани ҳам сеvimлидир». Шунга биноан, вали ва ориф дарвешларни эъзозлаймиз, севадиз, уларни севиш орқали Парвардигорга бўлган муҳаббатимизни изҳор этамиз. Халифаи рошидин Али разияллоҳу анҳу дарвешлар хусусида шундай деганлар: «Бу одамлар ишқ билан ҳаққул яқин мартабасига эришган, ҳақиқат моҳиятини англаган зотлардирлар... Улар бу дунёда вужудлари билан борлар, аммо руҳлари баландларда учиб юради.

Улар Аллоҳнинг ердаги халифалари ва Унинг динининг жарчиларидир».

«Аллоҳнинг ердаги халифалари» бўлган Илоҳсевар дарвешлар ўз пирлари ёки тасаввуфнинг бошқа бир намояндасини гоёибона ҳурмат қилганлар, кўпинча бу ҳурмат чинакам муҳаббатга айланган. Масалан, Шамс Табризий билан Жалололдин Румий, Алишер Навоий билан Абдурахмон Жомий, Мирзо Бедил билан мажзуб Шоҳ Қобулий орасидаги муносабатлар шундай пок, гоёғ нозик ва ибратли эди. Жалололдин Румий Шамс Табризийни учратгандан кейин, шунчалик унга маҳлиё бўлганки, уч ой давомнда иккаласи бир уйда хилватнишини бўлиб суҳбатлашганлар. Ривоят қиладиларки, Мавлоно Румийнинг муридлари бундан хафа бўлиб, рашклари келиб, ғавго кўтардилар ва Шамсиддин қайтиб Табризга кетишга мажбур бўлади. «Аmmo Мавлоно учун бу жудолик оғир бўлди, деб ёзади Ҳожи Зайнобиддин Ширвоний «Шарҳи ҳоли Мавлоно» рисоласида, Шамсиддиннинг ишқи олови унинг ичини ёндира бошлади ва Шамсиддин фироқида ўтли-аламли шеърлар айта бошлади». Румий илоҳий ишқни тараннум этган барча ғазалларини устозига бағишлаб, унинг номини таҳаллус сифатида қабул қилади. Лекин сўфий шоирнинг бу билан ҳам кўнгли таскин топмайди, у тоқати тоқ бўлиб, охири Табризга қараб отланади, кўп қийинчиликлардан сўнг Шамсиддинни топиб, Румга қайтариб олиб келади. Улар узоқ муддатлар ағёрдан холи ҳолда суҳбатлар ўтказадилар, икки кўнгил бир-биридан баҳра олиб яйрайди. Муридлар ҳасади яна жўш уриб, Шамсиддинга таҳдид қиладилар. Натижада у яна Куняни тарк этади, икки йил Шомда қолиб кетади. Зайнобиддин Ширвоний ёзади: «Мавлоно бу муддат ичида Шамсиддин фироқида орому қарорини йўқотди, бутунлай девснага ўхшаб қолди». Оқибатда у ўғли Султон Валадга минг динор пул бериб, Шом сафарига жўнатади. Султон Валад Шамсиддинни топиб, олтинларни унинг оёқлари остига тўқади (Шамсиддин шу пайт бир фарангий муриди билан шоҳмот ўйнаб ўтирган бўлади) ва отаси тайинлаган қуйидаги байтларни ўқийди:

Биравед, эй ҳарифон, бикашед ёри моро,
Ба ман оваред ҳоло санами гурезпоро.
Агар у ба ваъда гўяд, ки дами дигар биёед,
Махўред макри ўро, бифиребад ў шуморо.

(Боринг, эй дўстлар, келтиринг ёримни мани, қочоқ санамимни олдимга келтиринг. Агар у бошқа пайт келинг, деб, ваъда берса, унинг макрига учманг — алдайди у сизни).

Султон Валад шу зайлда Шамсиддин Табризийни кўндириб, унинг оти жиловидида бир ой пиёда йўл босиб, Румга олиб келади. Аммо Жалолиддиннинг васлдан шодлиги узоққа чўзилмайди, рақиблар Шамсиддинни қатл этиб қутуладилар. Бу алам Жалолиддин Румий қалбидан ўла-ўлгунча кетмайди. Шамсиддинга бўлган муҳаббат шарофати билан Румий жаҳоннинг буюк шоирларидан бирига айланади ва илоҳий маънолар тўла нодир асарлар яратади. Жалолиддин Румий Шамсиддин руҳида маънавият етуклигини, камолотни кўрган эди. Шамсиддин сўзлари унинг илҳомига илҳом қўшар, кўнгила дардларига ҳамдардлик қилар, илоҳиёт сирини асрорини кашф этишга кўмаклашарди. Шамсиддинга муҳаббат Румий учун Илоҳга муҳаббатнинг инсон қиёфасидаги ифодаси эди. У Шамсиддин қалбидида илоҳий файз майининг лиммо-лим қадаҳини топиб, ундан тўйиб-тўйиб симирарди.

Худди шундай ҳолатни Навоий ва Жомий муносабатларида ҳам кўрамиз: агар биз Навоийнинг Жомийга бағишланган «Хамсатул мутаҳаййирин» асарини мутолаа қилсак, улар бир-бирларининг суҳбатига ҳамишаниптиқ бўлганлари, икки-уч кун кўришмасалар, соғиниб қолишлари, бир-бирларини нафақат фарзанду-ота муҳаббати, балки ихлосманд пир — мурид муҳаббати, ёру биродарлик муҳаббати билан йўқлаб, қўмсаб турганларини кўриш мумкин. Жомий «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг хотимасида Навоийни тенги топилмас садоқатли дўст, ёри азиз деб таърифлайди. Уларнинг бир-бирларига юборган мактублари ҳам муҳаббат сўзлари билан тўлиқ. Бунда ҳам ўша ҳодиса, яъни маънавият камоли, орзудаги илоҳий сифатларни реал инсонда кўриб, уни севиш ҳодисаси мавжуд. Аммо Фаридиддин Атторнинг Мансур Ҳалложга муҳаббати реал инсонга эмас, балки унинг руҳига, эътиқодига муҳаббатдир. Румийнинг айтиши бўйича, Мансур руҳи юз эллик йилдан кейин Атторга нузул қилган ва уни тарбиялаган. Аттор — Мансур ҳақиқатининг шайдоси. Унинг назарида Мансур Ҳаллож илоҳиётнинг инсон суратидаги тимсолидир. Шу сабаб Шайх Фаридиддин Аттор достонларида куйлаган илоҳий ишқ қайноқ бир тарзда Мансурга бўлган

муҳаббат билан қўшилиб намоён бўлади. Шоир гўё Мансурни таърифлаш билан Илоҳни, Илоҳни алқаш орқали эса Мансурни севиб тасвирлайверади.

Буларнинг ҳаммаси ҳар қандай илоҳий муҳаббат замирида пок инсоний муҳаббат ётганлигидан далолат беради. Биринчидан, илоҳий муҳаббат ҳам инсон муҳаббати, унинг идеал Файзга, Ҳаққа мажнуунларча иштиёқи эканини унутмайлик. Бу — олий ҳақиқатларни излаш ва шунга шайдолик шавқи. Иккинчидан, илоҳий ишқ куйланган асарларда ҳам нажиб инсоний кечинмалар, бокира, нозик туйғулар тараннуми бор. Ва учинчидан, кўриб ўтганимиз каби, ишқ кўп ҳолларда етук, сриф инсонларга муҳаббат туфайли туғилиб, шу заминда камол топиб, ривожланган. Хўш, шундай бўлган, илоҳий дийдорга толиб кишилар оддий одамларни ҳам сева олганми, уларнинг оилага, фарзанд ва қариндош-уруғларга муносабати қанақа бўлган?

Ушбу саволларга жавоб беришдан олдин Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асаридан Шайх Рўзбехон Бақлий ҳақидаги бир ҳикоятни келтирмоқчимиз. Шайх Рўзбехон Маккада истиқомат қиларди, ногоҳ «бир муғанния (хонанда аёл) муҳаббатига мубтало бўлди». Аммо унинг бу ҳолидан кишилар огоҳ эмас эди, яширин равишда оҳ-нола чекарди. Лекин ишқини узоқ яшира олмасдан, Макка машойихи ҳузурига бориб, хирқасини ечиб улар қошига ташлайди ва «мен ўз ҳолим тўғрисида ёлғончи бўлишни хоҳламайман», деб муғанния қошига боради. Муғанния ҳам шайхнинг «ишқу холи муҳаббатини» сезиб, унинг авлиё акобирлардан эканлигини билиб, олдига келиб тавба қилади, муғаннийликни тарк этиб, шайх хизматида бўлади. Навоий ёзади: «Ва шайхнинг ул туғёни муҳаббати таскин топди ва машойих мажлисига бориб, хирқасини олиб яна эғнига солди ва ғариб холоти шайхнинг кўпдир» (Алишер Навоий, Асарлар, 15-жилд, 100-бет).

Мазкур ҳикоят шунинг учун муҳимки, унда мажозий ишқ билан илоҳий ишқнинг бир-бирига боғлиқлиги, бири иккинчисини инкор этмаслиги кўрсатилган. Навоий ҳикоятни нақл қилар экан, шуни таъкидлайдики, шайх Рўзбехоннинг «важду сайҳалари» (бўзлашлари) «Тенгри ишқида эрди», муғаннияни кўргандан кейин эса бу ишқ кучайди, муайян бир ҳақиқатга айланди, яъни конкретлилик касб этди. Муғанния васлига муяссар бўлгандан кейин эса, кўнгли таскин топиб, яна Илоҳ ишқи

билан шуғуллана бошлайди. Демак, мажозий ишқ илоҳий ишқни кучайтирувчи, тезлаштирувчи восита. Рўзбехон Бақлийнинг муғаннияга муҳаббати билан «Лисонут тайр»даги Шайх Санъоннинг тарсо қизига муҳаббати мазмунан ўхшаш. Шайх Санъон илоҳиёт ҳикматидан ғоят хабардор ориф инсон, аммо у тарсо қизини кўргач, шайдою мубтало бўлиб қолади, не-не маломатларга кўниб, энг паст юмушларни бажариб, ёри васлини қозонади ва охири тарсо қизи шайхнинг муҳаббати соф ва самимий эканини билиб, унинг олдида тавба қилади, исломга кириб, шайх муридига айланади. Бу саргузашт орқали Шайх Санъоннинг илоҳиётга бўлган муҳаббати синовлардан ўтади, шайх бу йўлда ўзлиги, билим ва мансабдан ҳосил бўлган ғурурни ташлаб, чин ошиққа айланади, комиллик даражаси ортади. Демак, Аттор ва Навоий наздида чинакам камолот ишқ орқали амалга ошади.

Шу тариқа, ориф дарвешлар ҳам оддий кишиларни, жумладан, гўзал аёлларни севганлар, аммо бу севги ҳирсий-жинсий интилишлар билан хотима топадиган севги бўлмай, балки Навоий айтгандай, «пок кўзни пок кўнгил билан пок юзга солиш» ва шундан баҳра олиш эди. Бу пок юз ошиқ учун илоҳиёт файзи акс этган мазҳар ўрнида бўлган. Муғанния ҳам, тарсо қизи ҳам, шу каби Лайли ва Ширин ҳам илоҳий ҳусну жамол зухур этган «мазҳар»дирлар. Умуман, шайхларнинг бир қисми дунёвий гўзалликдан баҳраманд бўлишга иштиёқманд бўлганлар. Бундай шайхларни «шоҳидбоз» деб атаганлар. Яъни гўзал инсонларда илоҳий Ҳуснни мушоҳада этиш, ундан лаззатланиш. Шайх Рўзбехон ҳақида Навоий яна бир ҳикоятни келтиради: Шайх бир кун Шероз кўчаларидан ўтиб борарди. Бир аёл қизига қараб: «Эй фарзанд, ҳуснингни элга кўп кўргузмаки, хору беътибор бўлур», деб насиҳат қиларди. Рўзбехон бу гапни эшитиб, аёлга қараб дейди: «Эй, заифа, ҳусн хилватда яширин туришга рози эмас, у ишқ билан дўст бўлиши керак». «Ҳусн ва ишқ азалдан аҳду паймон боғлабдирларки, бир-биридан айру бўлмағайлар», деб айтади. Шайх Рўзбехон айтмоқچики, илоҳий жамол барчага баробар, нега энди инсон ҳусни яшириниши керак? Ҳусн ишқ учундир, шу боис гўзал юзларни севиш раво.

Шайх Фаридиддин Иброҳим Ироқий Ҳамадонга келган қаландарлар ичида бир соҳибжамол йигитни кўриб.

уни севиб қолади ва қаландарларга қўшилиб олади. Қаландарлар сафарга чиққанда эса «фироқ суубатидин (азобидин) бетоқат бўлуб, аларга эргаша бориб, аларга етти ва ишқ иқтизоси билаки, маъшукқа ҳамранглик тақозоси қилур, қаландарлик либосини ихтиёр қилиб, алар била Ҳиндистонга кетди» (Навоий. Асарлар, 15-жилд, 173-бет). Иброҳим Ироқий истеъдодли шайхлардан бўлган, у «Ламаот» номли китобнинг муаллифидир. Унинг шоҳидбозлиги ҳам худди Рўзбехон Бақлий каби «мазҳар»га муҳаббат тарзида кечган, яъни покбозлик бўлган. Юқорида айтганимиздай илоҳий ишқ ана шу покбозлик заминиде кўкариб вояга етади. Бунда «Афлотуний муҳаббат» деб ном олган муҳаббатнинг таъсири ҳам йўқ эмас. Мазкур тушунча қадимги юнон олимчи Платон номи билан боғлиқ. Платон назариясига кўра, олам себги асосида вужудга келиб, шу қонуният билан ҳаракатдадир. Бутун олам ашъёлари ўзаро «симпатия» (майл, муҳаббат) билан боғланган. Гўзал вужуддан ҳайратланиш ва завқланиш қуйидан юқorigа қараб борадиган руҳий тараққиётга заминдир. Бу кишини идеал Муҳаббат оламига олиб боради. Слий муҳаббат объекти — Мутлақ жамол баракотидир.

Бу қараш Ибн Сино, Ибн Рушд, Ал Киндийлар томонидан ривожлантирилган. Дантенинг «Илоҳий комедия»сида куйланган. Афлотун — Ибн Сино таълимотининг сўфиёна муҳаббатга яқинлиги шундаки, ҳар икки оқим тарафдорлари ҳам муҳаббатнинг қуйидан юқorigа қараб ривожланиб боришини тан олади ва Олий даргоҳ ҳузури ҳаёти покликда кечган бузургвор шахсларга насиб бўлишини таъкидлайдилар. Аммо тасаввуф ҳирсий (эротик) ишқни батамом рад этади. Бунини шундан ҳам билиш мумкинки, шайхларнинг кўпи уйланган, бола-чақали бўлишларига қарамай, бирон ерда оилавий муҳаббат ҳақида фикр-мулоҳазани учратмаймиз. Кўп шайхларнинг хотинлари солиҳа ва содиқа аёллар бўлган, бир нечаси ўзлари ориф шайх сифатида ном қозонганлар. Лекин шунда ҳам эр-хотинлик муҳаббаги зикр этилмайди. Эр-хотинлик, оила ҳаётининг зарурий нарсаси деб қаралган, бироқ юксак илоҳий муҳаббат хусусида сўз борганда, хотин, фарзанд, қариндош-уруғ, дўсту ошнолар меҳри арзимас бўлиб туюлган. Нега шундай? Чунки, эр-хотинлик, фарзандли бўлиш ва ҳоказолар — барчаси дунёга тегишли, дунё билан маш-

гулликдир. Илоҳий муҳаббат эса, дунёвий ишларни, дунёвий муҳаббатни рад этади. Буни юқорида кўриб ўтдик. Оила муҳаббати, ота-она, фарзанд муҳаббати ҳам дунё муҳаббатининг бир кўриниши.

Ривоят қиладиларки, Иброҳим Адҳам Балх шаҳрида тожу тахтини ташлаб, дарвеш кийимини кийиб сафарга чиққандан кейин, кўп йиллар ўтади. Бир куни ўғли билан хотини уни излаб-излаб Маккадан топадилар. Иброҳим Адҳам ўғлини кўргандан кейин меҳри жўшиб, уни бағрига босади, аммо шу заҳоти хато қилганини англаб, «Эй Парвардигор, шу топда ё менинг жонимни ол, ё бу боланинг, чунки сенга бўлган меҳрим бўлинди» деб дуо қилган ва дуо си ижобат бўлиб, ўғли қучоғида жон берган экан. Бу балки муболага тарзида тўқилган ривоятдир, чунки бундай ривоятлар дарвешлар ҳақида кўп учрайди. Лекин ривоят тагида ҳақиқат ҳам йўқ эмас: чин ошиқ сўфийлар илоҳий ишқ йўлида барча нарсдан юз ўгирганлар. Шунинг учун ҳам ишқ ҳамма вақт вафо ва фидойи садоқат тушунчалари билан ҳамisha бирга тасвирланиб келинади. Дейдиларким, Шайх Абубакр Шиблий муридлари билан бир майдондан ўтаётган экан, дорга осилган кишини кўриб қолади ва югуриб бориб унинг оёқларини ўпади. Муридлари: эй тақсир, нима қияпсиз, ахир бу бир ўғри-ку, деганларида, шайх: бу ўғри бўлса ҳам, аммо ўз йўлига ўлимдан қўрқмай содиқ қолган, қани мен ҳам Тангрим йўлида шундай садоқат кўрсата олсам, деб йиғлайди. Яна бир ҳикоят: Баҳоуддин Нақшбанд йўлда кетаётиб, итнинг изини кўриб қолади ва чўкка тушиб, ит оёқлари изини ўпиб йиғлайди, мана садоқат, вафо рамзи! Сўфий ана шу итдан сабоқ олиши керак, дейди. Баҳоуддин Нақшбанд — Ҳаққа етган мўътабар зотлардан бири. Навоий «Лисонут тайр»да ушбу ҳикоятни келтириб, ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд тилидан қуйидаги сатрларни баён этади:

Деди: «Мен ортуқ эканму ё бу из».

Ена ўзни деди, «ки эй инсофсиз,

Ул вафо аҳли ағидин нишон.

Сен вафосизлик сари доман кашон».

Хатм қилди чу бу маънига сўзин,

Ер ўпуб, ул из уза қилди кўзин.

Нияти фақру фано бўлган киши шундай садоқатли бўлиши, парвона мисол ёр ишқи оташида ёниб кулга айланмоғи даркор. Сўфиёни Саврий Робиа Адвиядан сўради: «Бандани Тангри таолога яқинлаштирадиган энг яхши восита нима?» Робиа деди: «Садоқат. Банда дунё ва охиратда Ундан ўзга нарсаларни севмаслигини билиши керак». Ва яна Робиа сўзи: «Эй Парвардигор, агар жаннат тамаъида сенга сиринсам, жаннатингни менга насиб этма, агар дўзахдан қўрқиб, ибодат қилсам, дўзах ўти билан вужудимни ёндир, агар Сенинг жамолингни кўриш учун севиб тоат қилсам, жамолингдан мени бе-насиб қилма!»

Илоҳий муҳаббат ана шундай беғараз ва таъмасиз бўлмоғи лозим. У кишини кўр ва кар қилади, халқдан бегоналаштиради (Халқдан бегона Холиққа ошно). Маҳбубдан бошқа нарсалар унинг хаёлидан буткул кўтарилади, қалби фақат Илоҳ фикру зикри билан банд бўлади. Кошоний илоҳий муҳаббат нишонларини қуйидагича тасниф этган:

1. Ошиқ кўнглида дунё ва охират меҳри бўлмайди, фақат Маҳбуб муҳаббати масканига айланади.
2. Ошиқ ҳар қандай гўзал ҳуснга дуч келганда ҳам унга эътибор қилмайди. Маҳбуб ҳуснидан назари четланмайди.
3. Маҳбуб васлига олиб борадиган воситаларни ҳам севадиган бўлади, ўзини мутеъ ҳисоблайди, иродасини Ёр иродасига сарфлайди.
4. Дилдор васлига моневъ бўладиган нарсалардан мутлақ ўзини олиб қочади.
5. Ҳар дами, ҳар нафаси Маҳбуб ёди билан ўтади.
6. Барча ишда, амалу фаолиятда Маҳбуб амрига итоат этади, тоату ниёз билан яшайди.
7. Истаган нарсаи Маҳбуб талаби ризоси учун бўлади.
8. Маҳбубнинг озгина лутфини кўз ўрнида кўрадиган, ўзининг кўп хизматини оз деб билладиган бўлади.
9. Маҳбуб жамоли мушоҳадасида ҳайрат ва ҳаяжонга тушади.
10. Шу даражага етадики, Маҳбуб мушоҳадаси ва висоли шавқи камаймасдан, балки борган сари орта боради, ҳар лаҳзада янги шавқу завқ пайдо бўлиб, ақлини зойил этади. Зеро ошиқнинг қалби ўз Маъшуқига тегишлидир ва Маъшуқдан бошқа нарсалардан ҳазарлидир. Ошиқнинг Маҳбубга сингиб, фано бўлиши шудир. (Кошоний. Мисбоҳул ҳидоя, 406-бет).

Шу талаблар асосида ошиқлик одоби ҳам шаклланган. Солик ўз пири олдида камтар, хоксор бўлгани ка-

би ошиқ ҳам хоксор ва камтарин бўлиши, манманлик, нозу нузни ташлаши керак. Ошиқ — ниёзманд, яъни талабгор, маъшуқ — ноз эгаси, яъни истиғноли, жафокор, золим. Бу фикр тасаввуфий адабиётларда, хусусан шеърятда кўп тилга олинади. Ниёзмандлик бўлмаса, мақсадга етиш мумкин эмас. Савол туғилиши мумкинки, Маҳбубга — Худога нисбатан, жафокор, золим сифатларини ишлатиш мумкинми? Жафо ва зулм деганда ошиқни Маҳбубдан ажратиб турадиган парда — дунё зулми назарда тутилади. Иккинчидан, Маҳбуб ўз ошиғининг ишқини синайди, бу ҳам жафо ва уқубатдир. Аммо Илоҳ ошиғи учун бу уқубатлар ҳеч нарса эмас. Ҳақиқий азоб — Маҳбуб дийдоридан жудолик, яъни ҳижрон азобидир. Шунинг учун ишқ ҳам дард ва ҳам даво, ҳам азият ва ҳам ҳаловат деб таърифланади. Садоқатли ошиқ Ёр қошида ўзини хоксор, ожиз ҳисобласа-да, бироқ у жасоратли инсондир. У жонини жонон учун қурбон қилишга тайёр, бундан ортиқ жасорат борми? Ошиқнинг раҳбари Худонинг ўзи, Худодан эътиборни тортувчи нарсаларнинг ҳаммаси куйга сабабдир. Яъни илоҳий ишқ кишиси нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, кофирлик — бу дунёга берилишдир. Чунки дунё меҳри Илоҳ меҳридан узоқлаштиради. Шу тариқа, диний тушунчалар ҳам тасаввуфда бошқача маъно касб этади.

КАРОМАТ

Кашфу каромат кўрсатиш, хориқулудда хислатлар намоён этиш тасаввуф шайхларининг муҳим жиҳати ҳисобланган. Тасаввуфнинг сирлилиги, ғайб олами билан алоқадорлиги ҳам шундандир. Европа олимлари тасаввуфни «мистика» деганларида шуни назарда тутадилар. Модомки, сўфийлар ўзларини пайғамбарларнинг меросхўри деб билар экан ва ботиний ҳол кечинмалари ичида бўлиш, Илоҳ асрорига ошноликка етиш учун интилиб, ақлий билишдан кўра ирфоний-важдий идрокни устун қўяр эканлар, табиий равишда кашфу каромат ҳодисаси келиб чиқади. Руҳий камолотга етган улуғ инсонлар албатта оддий халқдан ажралиб турганлар, уларнинг зеҳну заковати, ақлу шуури, фазлу фаросати жуда баланд бўлган. Улар руҳ қўмондонлари сифатида атрофдагиларга беҳад кучли таъсир ўтказиш қудратига,

нажиб хислатларга эга бўлганлар. Бу хислатлар эзгулик, эзгу ахлоқ сари йўналтирилган бўлиб, кишилар орасида илоҳий файзу баракотнинг кенгроқ ёйилишини таъминлаган, исломий ҳақиқатлар, эътиқод рукиларини мустаҳкамлаган.

Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарининг дебочасида жумладан бундай ёзади: «Авлиёларда зохир бўладиган ғайри табиий одатлар ва кароматлар баёни ва авлиёларнинг мартабалари кўп бўлгандек булар ҳам кўпдир. Чунончи, бир нечасини санаб ўтайин: мавжудликдан йўқ бўлиш ва йўқликдан мавжуд бўлиш ва яширин амрнинг изҳори ва кўришиб турган амрнинг яшириниши ва дуонинг ижобат бўлиши ва озгина вақт ичида узоқ йўлни босиш ва сезгилар (кўриш, эшитиш каби) сезмайдиган ишлардан хабар топиш ва бир вақтнинг ўзида бир неча хилма-хил жойларда ҳозир бўлмоқ ва ўликни тирилтириш ва тирикни ўлдиретиш ва жисмлар, ўсимликлар, ҳайвонлар тқлини англаш, уларнинг Худога тасбеҳини билиб туриш ва таом, ичимликка ҳожат пайдо бўлгандай буларнинг сабабсиз пайдо бўлиши ва сув устида юриш ва ҳавода учишдек ва одамлар емайдиған нарсаларни еб кун ўтказиш ва ҳайвонлар билан дўстлашиш ва баданда ҳаддан зиёд қувват пайдо бўлиб, дарахтни илдизи билан қўпориш ва деворни бармоқ ишорати билан тешиш ва муҳолифнинг бошини илик ишорати билан учирмоқ ва фарқ бўлаётган кемаларни қутқармоқ. Одам аҳли тилаганидек ишлар, масалан, ёмғир ёғдириш, шамол қўзғатиш, сел келтириш ёки селни дафъ қилиш ва чигиртка офатини дафъ қилиш ва турли суратда кўриниш. Биёбонда сарсон бўлганларга раҳнамолик қилиш ва ёрдам бериш».

Навоий кароматларнинг бир қанча турини шу тариқа санаб ўтади. Бундан ташқари, яна туш кўриш, бўлажак воқеаларни олдиндан башорат қилиш, узоқ шаҳарлардаги яқин одами билан алоқа боғлаб сўзлашиш, руҳнинг жисмдан ажралиб сайр этиши ва қайтиб келиб жисмга кириши, ўзгалар фикрини уқиб олиш ва фикран ўзгаларга таъсир ўтказиш, нафас қуввати (қувваи нафас), назар қуввати (қувваи назар), дил қуввати (қувваи дил), кўнгилдан ўтказиш, бир фикр ёки ҳодисанинг бир йўла икки-уч киши қалбида пайдо бўлиши, ҳолатга жириб, вужуддан нур таратиш ва бошқалар ҳам каро-

мат ҳисобланган. Шунингдек, соликларнинг муайян мартабага эришгандан кейин истеъдод чашмалари кўзи очилиб, чуқур маъноли гаплар, илоҳий ҳақиқатларни ифодаловчи ҳикматлар ёхуд рубоий, қитъалар айтиши, турли ҳолатларга кириши ҳам кашф (мукошафа) турига кирган. Шайхлар ҳаётига бағишланган маноқиблиларда кароматларнинг хилма-хил кўринишига онд ривоятлар ҳикоятлар анча. Албатта ушбу ривоятларнинг ҳаммаси ҳам ҳақиқатга мувофиқ эмас. Бундан ташқари, китобдан китобга кўчиб юривчи «сайёр» ривоятлар ҳам мавжуд. Айрим маноқибнавис муридлар ўз шайхларининг обрўсини кўтариш учун ҳар хил ривоятларни келтиришга ҳаракат қилганлари маълум.

Айниқса, туш билан боғлиқ ривоятлар жуда кўп. Тушда шайхлар баъзан Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи салламни, баъзан Қиёмат кунини, баъзан Хизр алайҳиссаломни, баъзан ўз пирларини ва ҳатто баъзан Парвардигор дийдорини кўрадилар. Тушни тасаввуф аҳли «воқеа» ҳам дейдилар. Туш бирор бир гоёни, эътиқодни тасдиқлаш, ўз йўлининг тўғрилигига ишора этиш ва бунинг учун улуғ салафлардан мадад ва шафоат тилаш истагига хизмат қилган. Масалан, Нажмиддин Кубро Дамашқда Ҳадис илмини хатм этиб қайтаётганида йўлида бир кеча Муҳаммад Мустафони тушида кўради. Нажмиддин Ҳазрати Мустафодан менга куният бағишланг деб илтимос қилади. «Сенинг куниятинг Абулжанноб бўлади» деб марҳамат қиладилар ҳазрати Мустафо. Бу билан Нажмиддин Кубро ўзининг тасаввуф ва тариқатга юзланиши Муҳаммад пайғамбар ишораси билан эди, чунки Абулжанноб — парҳез қилувчи демакдир, деган гоёни олға сурган. Ёинки Баҳоуддин Нақшбанднинг Бухоро мазоротидаги тушини эсланг: қибла томон очилиб кўз олдида пирлари, улар орасида Абдухолиқ Гиждувоний намоён бўладилар. Хожа Абдухолиқ Гиждувоний бир неча насиҳат қиладиларки, ҳазрати Баҳоуддин уларни бажонидил қабул этадилар. Буни биз олдинги бобда шарҳлаб бердик. Яъни бу ерда туш кўришдан мақсад янги тариқат башоратига ишоратдир.

Шуни таъкидлаш керакки, туш ҳамманинг ҳам каромати бўла олмайди. Зеро одамларнинг ҳаммаси ҳам туш кўради. Аммо пайғамбарлар ва авлиёлар туши алоҳида маънога эга. Бу тушлар илоҳий олам билан, руҳлар олами билан боғланиш бўлиб, шунинг учун айни ҳақиқат бўладиган тушлардир. Туш қаттиқ уйқуга кет-

ганда ҳам, уйқу ва уйғоқлик орасидаги мудроқ ҳолатда ҳам юз беради. Айниқса, шайхлар уйқу ва уйғоқлик орасидаги тушни қадрлаганлар, чунки бунда киши руҳининг ғайб оламига уланиши муқаррар деб қаралган. Яна дейдиларки, агар шайхлар, сўфийлар бўлажак воқеаларни тушларида кўрсалар, комил инсонлар ўнгла-рида, яъни бедорлик ҳолатларида ҳам илоҳий олам сирларини англаб, халққа башорат бера оладилар. Аммо шуниси борки, комиллар ҳамма кўрган ва билганларини халққа ошкор қилмайдилар. Зеро улар ўзларига маълум асрорни ўзлари билан оғиб юриши ёни-ни ўзлари даражасида бўлганларгагина айтишлари мумкин. Акс ҳолда, ғайб ҳикматлари ошкор этилса, авом халқ нотўғри тасаввурларга бориши, шарият йўлидан адашиши мумкин. Ҳақ асрорини Ҳақнинг севган гуллари англайди ва кўтара олади. Бу юкни кўтаришга ҳар ким ҳам қобил ва қодир эмас. Хожа Ҳофиз айтганидай:

Осмон бори омонат натавоонист кашид,
Куръан фол ба номи мани девона заданд.

(Осмон омонат юкни, яъни ишқ ва ибодат юкни торта олмади, фол куръаси мен девона номига тушди).
Валийлардан каромат зоҳир бўлса-да, лекин улар набийлик даъво қилмаганлар. Чунки набийларда ҳам хориқул одот амрлар кўпдир. Набийлардан зоҳир бўлган хориқул одатларни, воқеаларни каромат эмас, балки мўъжиза деб номлаганлар. Аслини олганда каромату мукошафа ҳам мўъжизага киради. Лекин мўъжизанинг қадрни баланд ва маъноси теранроқ. Ҳар бир пайғамбар муайян мўъжиза кўрсата олган. Чунончи, Мусо алайҳиссалом қўлларини қўлтиқларидан чиқарсалар, машъалдай ёниб, нур таратар ёки таёқларини илонга айлантирардилар. Исо алайҳиссалом бўлса, нафаслари билан ўликни тирилгизганлар, шол бўлиб ётган касалларни тузатганлар. Жаноби пайғамбаримиз Муҳаммад Расулуллоҳнинг мўъжизалари кўп, аммо ул зотнинг энг улуғ мўъжизаси — бу ул зот туфайли ваҳий бўлиб тушган Қаломи шарифдир. Дарҳақиқат, мўъжизалар мўъжизаси Сўздир, чунки сўз илоҳийдир. Оламнинг асосида ҳам Сўз ётади. Пайғамбарлар мўъжизаси халқни нймонга келтириш учун юборилган илоҳий қуролдир. Инчунин валийлар кароматини ҳам Аллоҳнинг севган кишиларига ато этган илму ҳикмати деб билмоқ керак.

Воқеан, мўъжиза ва кароматларнинг ҳаммаси Аллоҳдан, зеро дунёнинг ўзи, унинг беҳисоб ажойиботлари, илму ҳикмати, сиру-асрори — неки бор, барча-барча Холиқи азалнинг яратгани, унинг ижоди, карами, тухфасидир. Ва бу бепоён карам денгизининг энг ноёб мўъжизаси Инсоннинг ўзи. Қуръони каримда «Валақад каррамно бани одама (Одам болаларини мукаррам қилиб яратдик)» деб айтилган-ку!

Шунинг учун пайғамбарларнинг, валийларнинг мўъжиза ва кароматларини Холиқи азал қудратининг инсон орқали намоён бўлиши деб англамоғимиз керак. Арабча «каромат» сўзининг ғаройиб, мўъжизадан ташқари яна саховат, шараф, қадр-қиммат, олийжаноблик, олийҳимматлик каби маънолари ҳам бор. Каромат сўзи тасаввуфда кашф, мукошафа сўзлари билан маънодош бўлиб келади. Кашф — беркилган, парда ортидаги нарсанинг қалбда зухур этиши, очилиши. Қайсарий деган шайхнинг сўзи: «Кашф-парданинг кўтарилиш, сўфийлар парда орқасидагиларни билиш, хабардор бўлишни кашф дейдилар». Махфийликнинг ошкор бўлиши, ғайб воқеаларининг англаниши ҳам кашфга киради. Мукошафа одатда сезгилардан ташқари бир ҳолатда юз беради, қалб тўридаги аллақандай сирли идрок йўлининг очилиши бу.

Кашфу каромат билан саховат ва карам сўзларининг маънодош бўлиб келишига сабаб шуки, пайғамбар мўъжизаси, авлиёнинг каромати ҳам Илоҳ ганжинаси бўлган кўнгилнинг ажойиботи ва саховатидир. Карамли одам — файзли одам, демак, у саховатли, яратувчи, ижодкор одамдир. Бутун олам карам ва каромат нури билан боқийдир. Холиқиятдан таралган эзгулик нурининг тажаллиси билан мунаввардир. Улуғ шайх Жунайд Бағдодий таърифи билан айтсак, тасаввуфнинг ўзи ҳам бутун оламини Карам ичра кўрмоқдир. Жунайд Бағдодийдан тасаввуф нима деб сўраганларида у аввалида «Билмадим» деб жавоб берган. Сўнгра қўшиб қўйган: «Хулқу карим язҳирул карим физ замони карим мин ражли карим байна қавмун киром». (Яъни: шундай бир карим хулқки, у каримдан карим замонда карим қавм аро карим эрдан ҳосил бўлур). Мана сизга тасаввуфнинг таърифи! Демак, бутун моҳият карам ва карамликдадир. Жунайд карам ва кароматни жуда кенг маънода олиб қарайди. Бу тушунча орқали у гўё орзудаги бир оламини таърифлаган. Яъни: шундай бир замон бўл-

саки, унда ишайдиган одамлар карамли кишилардан иборат бўлиб, барчасининг хулқу атвори ҳам карамли бўлса, Илоҳий карамдан инсоний карамга ва инсоний карамдан яна илоҳий карамга қараб бориш. Ун саккиз минг оламни Карам побасталиги ва гармониясидан иборат деб англаш. Каромат ва кашфнинг сўфиёна маъноси ана шундай кенг. Урин келганда айтайликки, Парвардигорнинг бир номи ҳам Каримдир. Аллоҳга нисбатан карими корсоз ҳам дейдилар, яъни барча ишларни яратувчи Карим.

Энди сўфий шайхларнинг кароматидан баъзи мисоллар келтирамиз.

Каромат кўриб тавба қилиш

Иброҳим Адҳам Балхда подшо эди. «Бир кун овга борадур эрди, хотифе (ғайб даракчиси) нидо қилдики, эй Иброҳим сени бу иш учун яратмабдурлар. Бу сўздин анга огоҳлик юзланди ва мулк таркин қилиб бу тоифа (яъни дарвешлар) тариқни ихтиёр қилди» («Насойимул муҳаббат»). Демак, Иброҳим Адҳамнинг подшоликни ташлаб, дарвеш йўлини танлашига ана шу ғайбдан келган овоз сабабчи бўлган, дунё бойлиги, тахту тож унга арзимае бўлиб туюлган. Қалбида пайдо бўлган илоҳий ишқ дунё меҳридан устун келган.

Абу Усмон Мағрибий ҳикоя қиладики, дарвеш бўлишимга сабаб ул эдики, бир итим бор эрди, Жазоирда ов овлаб юрур эрдим. Бир ёғоч косам бор эди, сут олиб ичардим. Бир кун одатимга кўра, косадан сут ичай деб турсам, «ул ит кўп қичқируб изтироб қилди». Косани ерга қўйдим. Яна бир муддатдан сўнг сут ичмоқчи бўлиб, косани қўлимга олдим. Ит баттар хуриб, менга ҳамла қилмоқчи бўлди. Яна ичмай ерга қўйдим. Учинчи марта қўлимни косага узатганимда ул ит яна қаттиқроқ акиллай бошлади ва косани ерга қўйганимда ит бориб, сутни ичди ва шу заҳоти шишиб ўлди. Маълум бўлдики, илон сутдан ичиб, заҳрин анга тўккан ва ит мени бундан огоҳлантирган экан. «Итдан ул вафо кўргачки, ўзин менга фидо қилди, қилодурғонлардан тавба қилиб, бу тариқни ихтиёр қилдим», дейди Абу Усмон Мағрибий.

Машхур шоир ва шайх Фаридиддин Атторнинг дунёдан тавбаси ҳам илоҳий бир ишорат билан бўлгандир. Чунончи, Аттор отасидан қолган атторлик дўкони-

да савдо билан машғул эди. Бир кун бир гадо кириб келди ва дўконни айланиб, ўзича бир нарсалар деб Аттор ёнидан ўтаверди. Атторнинг гаши келиб, эй гадо, халақит берма, нарёққа ўтиб кет дея танбеҳ беради унга. Гадо эса: менку ўтиб кетаман, чунки юким енгил, аммо сен қандай ўтасан бу мол-дунёнг билан, дейди. Аттор: еен қандай оламдан ўтсанг, мен ҳам шундай ўтаман дейди аччиғланиб. Шунда гадо: «сен мендай ўлолмайсан, мен мана бундай ўламан», деб качкулини бошининг остига қўйиб жон беради.

Бу воқеа Атторга шундай қаттиқ таъсир этадики, у барча бисоти, мол-мулкани қариндошлари, муҳтожларга бўлиб бериб ўзи бошини олиб кетади, хонақоҳларда сўфиёна риёзатлар билан машғул бўлади.

Булар илоҳий кароматни кўриб, огоҳлик пайдо қилиш, кўнгилга жазба — илоҳий ишқнинг кириб келишига мисолдир.

Авлиёнинг туғилишидан огоҳлик бериш

Расули акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам саҳобаларидан бири Арслонбобга тайинладилар: биздан кейин тўрт юз йил ўтгач, Туркистонда бир эр туғилади, оти Аҳмад. У ислом устунларидан бўлур. Мана бу хурмони оғзингизда сақланг ва ул эранга етказинг, дедилар ва бир донна хурмони Арслонбобга бердилар. Арслонбоб ушбу насибани тўрт юз йил сақлаб, Туркистонга келдилар ва етти яшар Хожа Аҳмад Яссавийни таниб, Пайгамбар улушини унга топширдилар..

Нажмиддин Кубро бир кун халифаларидан Бобо Камол Жундийни чақириб, дедилар: Туркистонга боргин, мавлоно Шамсиддин муфтининг Аҳмади мавлоно деган ўғли бор, унга бизнинг хирқамизни топшир ва ўзинг билан бирга олиб кел. Бобо Камол Туркистонга бориб, Шамсиддин муфтининг уйини қидириб топганда, Аҳмади мавлоно унинг қаршисидин чиқиб, эй Бобо Камол, қачонгача бизнинг тўнни кўтариб юрасан, бизга топшир энди уни дейди. Ҳолбуки, Нажмиддин Кубро бу болаини кўрмаган, бола ҳам на Куброни ва на Бобо Камолни илгари учратмаганди. Кўнгиллар яқин бўлганлиги учун улар ғойибона бир-бирларини таниб бир-бирларига иштилганлар.

Ҳазрати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд туғилган Қасри орифон ул зот туғилгунча Қасри Ҳиндувон номи билан

итилган. Хожа Муҳаммад Бобойи Самосий ҳар гал
қасри Ҳиндувоининг олдидан ўтганда, «бу тупроқдан
ул улуг эрнинг ҳиди келур ва тез орада Қасри Ҳинду-
воин Қасри орифонга айланур», деб айтар эканлар. Бир
кун Амир Кулол ҳузуридан қайтаётганларида Қасри
Ҳиндувоин олдидан ўтар эдилар дедилар, ул ҳид кўпайиб-
тур, ул эр туғилибди, дедилар. Қасрга кирганларида
маълум бўладики, дарҳақиқат ҳам Баҳоуддин туғилга-
нига уч кун бўлган экан. Бобойи Самосий чақалоқни
бағирларига босиб, бу бизнинг фарзандимиз, дея эрка-
лайдилар ва суҳбатдошларига қараб дедилар: «Бу биз
ҳидини эшитган ўша эрдир».

Воқеаларнинг кўнгилда аён бўлиши

Нажмиддин Кубро шайх Рўзбехон Мисрий ҳузурига
борди. Шайхни хонақоҳ ташқарисида учратдики, озгина
сув билан таҳорат янгиларди. Нажмиддин кўнглидан,
бунчалик оз сув билан таҳорат олиш жоиз эмас, бу
шарнат шартига хилоф деган фикр ўтди. Шайх Рўзбе-
хон таҳоратни тугатиб, ўрнидан туради ва қўлидаги
сувини Нажмиддин юзига қараб сепади. Нажмиддин шу
заҳоти беҳуш бўлади. Шайх хонақоҳга кириб намозни
бошлайди. Аммо Нажмиддин ўзини сезмасди, унинг кўз
олдида қиёмат кун пайдо бўлади. Гуноҳкорларни дў-
захга судрардилар. Кимки мен шайх Рўзбехонга таал-
луқлиман деса озод бўларди. Навбат Нажмиддинга
келганда у ҳам мен Шайхнинг муридман деб айтади
ва уни баландликда қатор турган кишилар сафига олиб
бориб қўшадилар. Баландликда шайх Рўзбехон турар-
ди. Нажмиддин унинг олдига бориб, оёқларига йиқила-
ди ва тавба-тазарруъ этади. Шунда Рўзбехон унинг ор-
қасига бир мушт тушириб, «бундан кейин аҳли Ҳақни
инкор этма», дейди.

Бу орада Рўзбехон намозни тугатади ва Нажмиддин
ҳушига келиб уйғонади. Шайх Рўзбехон Нажмиддин-
нинг орқасига бир мушт тушириб, ҳалиги танбеҳни бе-
ради, яъни беҳудликда воқеъ бўлган ишлар ҳушёрликда
амалга ошади... Нажмиддин кўнглидан кечган фикрлар-
ни шайх Рўзбехон ботинан англаб, унга танбеҳ берган
ва саркашлигини синдирган эди.

Баҳоуддин Нақшбанд ҳикоя қиладилар: отам мени
Бобойи Самосий ҳузурига олиб борганда биринчи каро-
матни мушоҳада қилгандим. Бу каромат мана бундай

содир бўлган эди: кечаси менинг уйқум келмади ва кўнглимда тавба-талабгорлик иштиёқи зўрайиб, масжидга кирдим. Икки ракаат намоз қилдим, кейин бошимни саждага қўйиб, тазарруъ ва илтижо бошладим, шу орада кўнглимдан «Илоҳий, бошимга тушажак азиятларинг балоси юкини тортарга ва муҳаббатинг меҳнати таҳаммулини қилишга қувват бер ва каромат буюргин» деган муножот ўтди. Тонгда Бобойи Самосий ҳузурига бордим, дедилар. «Эй фарзанд, дуода бундай дейиш керак эди: Илоҳий, бу заиф бандага сенинг ҳазратинг ризоси нима бўлса, шуни қил, ўз фазлу караминг бирла қўлла, агар Худованд ўз ҳикмати билан ўз дўстига балолар юборса, ўз инояти билан ул дўстига қувват ҳам берар». Демак, ёш Баҳоуддиннинг тунги илтижоси Бобойи Самосийга маълум бўлган ва шогирднинг густоҳлигини тузатган.

Кўз билан, нафас билан ва ҳаракат билан таъсир этиш

Нажмиддин Кубро хонақосига бир савдогар томоша учун кирди. Шайх шу топда айни илҳом авжида эдилар. Кўзлари савдогарга тушди ва савдогарнинг аҳволи ўзгариб, ўз касбу корини унутди, валийлик улушини олди. Шайх унга марҳамат қилиб, ўз юртингга бориб, бизнинг тариқатни давом эттир, деб айтдилар.

Яна: Нажмиддин Кубро суҳбатдошлари билан ўтирган эдилар. Ҳавода бир қарчиғай бир саъвани қувиб боради. Шайхнинг назари саъвага тушди, саъва журъатланиб орқасига қайтди ва қарчиғайни тутиб шайхнинг оёқлари олдига келтириб ташлади.

Ва яна: Нажмиддин Кубро халифаларидан бири дедик, бизнинг замонда ҳам асҳоби каҳф (ғорга кирганлар) сингари итга назари тушганлар бўлармикин. Шайх ўринларидан туриб, дарвозага йўналдилар. Бир ит келиб тўхтади, шайхнинг назари ул итга тушди, итнинг аҳволи ўзгарди ва бошқа итлардан ажралди, ҳар доим шайх хонақосида бўларди. Бошқа итлар уни тавоб қилардилар. Ит ўлганда Нажмиддин Кубро уни авлиё одамдай дафн қилдирдилар.

Булар қувваи назарга мисолдир. Улуғ вали инсонларда кўз ва нафас орқали таъсир этиш қуввати, ўзгаларга ғайрат-энергия ўтказиш қобилияти бўлади. Шунингдек, фикрни уқиш ва фикран бошқалар миясига

таъсир этиш ҳам табиий-илмий жиҳатдан исботланган ҳодисалардир. Энергияни жамлаб юбориш билан қаршидаги одамнинг қалбида улуг бир ғалаён юз беради, унинг ҳали очилмаган тафаккурий имкониятлари очилади, дунёқараши, асаб торларининг ишлаш тарзи, таъносуби ўзгаради.

Нажмиддин Кубронинг ўзи Бобо Фараж деган мажзубда каромат намунасини кўрган эди. Бобо Фараж ўз хонақоси ҳужрасида Нажмиддин ва унинг ҳамроҳларини кутиб олади. Ўз жойида индамай ўтиради ва бир муддатдан кейин «қуёш парчасидай» ёниб, шуъла тарата бошлайди. Баданидан таралган нурлар хирқасининг ёриқларидан кўринарди, деб хотирлайди Нажмиддин. Шундай хориқулудда хислатлар жуда кўп шайхлар ва дарвешларда бўлган. Буни «нури каромат» деганлар.

Шаклан бир нечта бўлиб кўриниш

Шайх Иброҳим Мажзубнинг бир муриди Маккага ҳажга борган эди, иккинчи муриди Бағдодда эди. Ҳажга борган мурид қайтгандан кейин Бағдодда қолган муридга мен пиримизни Маккада кўрдим, дейди. Бағдодда қолган мурид эса пиримиз ҳажга борганлари йўқ, мен ул кишини сен айтган вақтда шу ерда— Бағдодда кўрдим, дейди. Иккаласи муноқашага бордилар. Шу пайт Иброҳим мажзуб ҳозир бўлади. Муридлар унга қайси биримиз ҳақ деган маънода савол назари билан қардилар. Иброҳим эса иккалангиз ҳам ҳақсиз: мен ўша дамда ҳам Бағдодда ва ҳам Маккада эдим дейди, яъни жисмим Бағдодда эди, руҳим эса Маккада эди. Маккада мени кўрган киши менинг руҳимни кўргандир...

Шайх Азизиддин Насафий «Зубдатул ҳақойиқ» рисоласида шаҳодат берадики, бизнинг пиримиз дедиларки, менинг руҳим вужудимни тарк этди ва ўн уч кун фалакларни кезиб чиқди ва қайтиб келиб вужудимга кирди. Бу ўн уч кун ичида мен жойимдан қимирлаганим йўқ, овқат ҳам емадим.

Яна бир мисол. Абулмаоли деган киши шайх Абуамру Сарфайний хонақосига кирди. Шайх минбарда ваъз айтар эди. Абулмаоли бориб мажлисга қўшилди. Шу орада унинг қорни оғриб, тақозои ҳожат туғилди. Мажоли қолмай, шайхга илтижо билан қарарди. Шу дамда шайх бир оёғи билан минбардан тушди. Аввалида одамнинг бошига ўхшаган бош пайдо бўлди кейин ик-

кинчи оёғи ҳам минбардан тушганда, ҳалиги бошга муносиб тана ҳосил бўлди. Шу тариқа зинадан бир-бир тушаверди ва шайх қиёфаси вужудга келаверди, худди шайх суратига ўхшаган сурат шаклланди. Сурат шайхнинг ўзига ўхшаб гапирар, аммо Абулмаолидан бошқа киши буни кўрмасди. Шайхнинг сурати ул одамнинг устига келиб, енги билан унинг бошини беркитди. Абулмаоли ўзини бир саҳрода кўрди, саҳрода бир ариқ сув оқар, ариқ лабида бир дарахт ўсарди. Абулмаоли қўлидаги калитни дарахтга илиб, қазойи ҳожатга борди, кейин келиб таҳорат олди ва икки ракаат намоз ўқиди. Намоздан кейин салом берди. Шунда шайх енгини унинг бошидан олди. Абулмаоли қарасаки, шайх минбар устида ваъз айтарди. Абулмаоли ҳайрон бўлиб турар, қазойи ҳожатдан қутулган, аммо қўлидаги калити ҳақиқатдан ҳам йўқ эди. Анча вақтдан кейин Абулмаоли Эронга сафар қилди, ўн тўрт кун йўл юргандан кейин ўша саҳро, ўша ариқ ва ўша дарахтни кўрди, калитни топди ва қазойи ҳожат синдириб таҳорат олди ва намоз ўқиди... Сафардан қайтганидан кейин бу воқеани шайхга айтди. Аммо шайх Абу Амру Сарфайний тайинлади: зинҳор бу сирни ҳеч кимга айтма!

Таважжуҳ ва мууроқаба

Хожа Юсуф Ҳамадонийдан нақл қиладурларки, ул киши жума кундан бошқа кунлар ҳужрасидан ташқари чиқмасдан илму риёзат билан машғул бўларди, аммо бир куни зовиясида ўтирган эди, кўнглида ташқари чиқиш фикри туғилди. Бетоқат бўла бошлади, лекин қаён боришини билмасди. Шунда отига миниб, отнинг жилловини қўйди—қаергача олиб борса, бораин деди. От шаҳардан чиқиб даладан узоқ юрди ва бир вайрона масжид олдига келиб тўхтади. Шайх отдан тушиб қараса, бир йигит бошини тиззалари орасига олиб, «мууроқабага тортибдур». Бир замондан кейин йигит бошини кўтарди ва ҳайбат билан Хожа Юсуфга қараб деди: «Ё Юсуф, манга масъала мушкул бўлубдур» (яъни, мени бир савол қийнамоқда). Юсуф Ҳамадоний йигит айтган масалани ҳал қилиб бергандан кейин мулоҳимлик билан деди: «Эй фарзанд, ҳар қачон сенинг олдинда масъала пайдо бўлса, шаҳарга менинг олдимга келгин, мени қийнаб юрма». Йигит Ҳамадонийга қараб деди: «Ҳар қачон манга масъалае туғулса, анинг ҳаллига

ҳар тош санингдек Юсуфдур» («Насойимул муҳаббат» дан).

Бу ҳикоятни эшитган Муҳайддин ибн Арабий дебдурки, «мен мундин билдимки, мурид таважжух сидқи билла Шайхни ўз жонибиға жазб қила олур эрмиш».

Хўш таважжух нима? Таважжух — бу чуқур тафаккурга берилиб, ўзи истаган одамни ҳузурига олиб келиш ва у билан юзлашишдир. Фикр энергиясини зўр хоҳиш билан бир нуқтага жамлашни **муроқаб**а (яъни Худо ёдида ҳамма нарсани унутиб, қалбу шуур мушоҳадасига фарқ бўлиш) ҳам деганлар. Юсуф Ҳамадонийга гойибона мурид бўлган йигит вайронада ўтириб, шунчалик фикру хаёлга берилганки, тасаввуфнинг мушкул масалаларини ечолмасдан, фикран ўз пирини ёрдамга чақирганда бу даъват Юсуф Ҳамадонийга бориб етган ва у ўзи беихтиёр бу даъватга жавобан шаҳардан чиқиб, вайронага етиб келган. Ва энг ажойиби шуки, тилсиз жонивор бўлмиш от ҳам бу амрга итоат этиб, Шайхни белгиланган жойга олиб келади. Мана сизга илоҳий каромат қудрати.

Таважжух ва мароқаб аҳолагон силсиласи вакилларида кўп учрайди. Улар бир-бирларини даъват қилиб, жисман учрашишдан ташқари, руҳий мулоқотларни ҳам ташкил этганлар, суҳбатлар уюштирганлар, муридларни тарбиялаганлар.

Тушда воқеъ бўлган кароматлар

Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асаридан:

«...Боязид дедиким, Аллоҳ таолони туш кўрдим Сўрдимки, бор Худоё, йўл санга не навъдур? Дедиким, ўзингдин ўттунг — еттинг».

Боязид вафот этгандан кейин уни туш кўрдилар, «ҳолин сўрдилар. Дедиким, мендин сўрдиларки, эй қари не келтирубсен? Дедим: дарвеш подшоҳ эшигига келса андин сўрамагайларким, не келтирубсен, сўрайларки, не керак?»

«Жунайд (Жунайд Бағдодий) дебдурки, Сиррий манга доим айтур эрдиким, мажлис тут ва элга сўз айт. Мен нафасимни сақлар эдим, бу ишга ҳаққим йўқ деб ҳисоблардим. То ул дамки, бир кеча ҳазрати Рисолатни воқеада кўрдим. Ул ҳазрат амр қилдиларки, «Инсонлар билан сўзлаш». Эрта саҳар Сиррий эшигига бордим.

Дедики, мен деган сўзга ишонмадинг то санга амр қилмадилар. Бас, тонг эрта мажлис қурдум ва сўз оғиз қилдим».

Боязид тушида тасаввуфнинг назарий асослари, талалари акс этган бўлса, Жунайд Бағдодийда одоб ва истиҳола, шунингдек, айтажак сўзларнинг Пайгамбар суннати, шариати набавийга мувофиқлиги таъкидланади.

Абу Али Формадий тушида Расули акрам саллаллоҳу васалламни кўриб, ул зотга Имом Ғаззолий китобини тақдим этадилар ва Ғаззолий исломни ривожлантирган улуг инсонлар қаторида эъзозланади. Буни иноят ва ҳужжат туши деса бўлади. Чунки Абу Али Формадий бу орқали Ғаззолий устида юрган тухматларни рад этишини мўлжаллаган эди.

Каромат билан зулмни, балони дафъ этиш

Боб Фарғонийдан ҳикоят қилурлар. Унинг дуоси мустажоб бўлур эрди. Унинг замонида Саркоб деган бир золим ҳукмдор бор эди. Халқ унинг зулмидан безор эдилар. Шайх Аму дедики, бир кун Боб Фарғоний олдида ўтириб эдим, биров кириб деди: Саркоб келди, бир дуо қилғилки, унинг жафоси бошимиздан кўтарилса. Шу чоқда Боб ўчоқ бошида ўтириб эди ва офтоба дағи ўчоқ қирғоғида эди «Аёгин офтобага уриб йиқди ва дедиким, ани йиқдим. Саркоб ҳамул дам шаҳар эшигида отдин сарнигун йиқилди ва бўйни синди» («Насойимул муҳаббат»дан).

Бобойи Самосий Баҳоуддин Нақшбандга «каромат қилибдурларки, нозил бўлган бало сенинг баракатингдин дафъ бўлғай».

Шу каби Абдулқодир Гилоний, Шайх Абумансур Мотрудий, Нажмиддин Кубро, Хожа Аҳрори вали дуолари мустажоб бўлган азиз инсонлар эдилар. Албатта, бало қазони юборувчи ва уни қайтарувчи ҳам Парвардигорнинг ўзи, тақдирда не бўлса, содир бўлади. Бироқ Парвардигор суйган бандалари — авлиёлар дуоси тўфайли балоларни дафъ этади. «Ғавсул аъзам», «балогардон» деганда ана шу маъноларни англамоқ керак

Қайд этмоқ керакки, шайхларнинг кароматлари орасида сеҳру жодуга ўхшаш нарсалар ҳам йўқ эмас, одамларга руҳан таъсир қилиб, улар кўзига турли ғай-

ри одатий воқеаларни кўрсатиш, дарёдан ҳўл бўлмасдан ўтиб кетиш, сакраб томга чиқиш ва ҳоказолар. Албатта, инсоннинг имкониятлари чексиз. У ўзини тарбияласа, ҳар хил мўъжизалар кўрсата олади. Бироқ шуни алоҳида таъкидлаймизки, улуғ шайхлар мутафаккир сўфийлар каромату кашфларга унча эътибор бермаганлар. Каромат — бу аввало ақл, заковат ва билим нишонаси деб қаралган. Энг зўр каромат тавҳид сиррини англаш ва халққа англатиш, Илоҳ ишқида ёниш деб уқтирилган. Чунки билимсиз каромат халқни Ҳақ йўлидан оздиришга олиб келиши ҳам мумкин. Халқ ҳар хил ажойиботларга ўч, агар шайх фақат шунга эътибор қиладиган бўлса, у найрангбоз, риёкор бўлиб қолади. Навоий каромат ва хориқулудда ҳолатлар хусусида ёзар экан, охирида таъкидлаб дейди: «Ва Ҳақ субҳонаҳу ва таолога андоқ муқарраб бандалар ва дўстлар ҳам борки, бу барча мазкур бўлгон ҳолатдин ижтиноб қилурлар (сақланадилар), балки ор қилурлар, невчунки бир турфатул айн (бир лаҳза) Ҳақ субҳонаҳу ва таоло шухуд истиғроқидин гофил бўла олмаслар». Дарҳақиқат ҳадеб кароматга берилиш хуррофотга йўл очади, ирфоний тафаккурга халақит беради. Каромат агар бўлса, у илоҳий каромат бўлсин ва ирфонга хизмат қилсин, Илоҳ билан банда орасидаги пардани кўтарсин.

Шайх Абулаббос Қассоб Омилийдан каромат талаб қилдилар. Шайх деди: кўзингни очиб қара, анинг карами эмасмуким, бир қассобнинг ўғли улуғлар даврасининг тўрида ўлтургай ва туфроққа кирмагай ва девор анинг устига йиқилмагай ва уй анинг устига емурулмагай. Малик ва мулксиз вилояти бор ва асбобсиз ва касбсиз рўзи ер ва элга едирур. Бу каромат эмасму?» («Насойимул муҳаббат»дан).

Абулаббос Омилий қассобнинг ўғли бўлиб, у ҳақиқатан ҳам Аллоҳнинг марҳамати ва файзу баракоти билан шундай даражага эришган эди. Бошқа ўнлаб, юзлаб инсонлар — олимлар, фозиллар, шайхлар ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Бизга берилган илм, тафаккур энг буюк каромат, энг ноёб мўъжизадир.

Абулаббоснинг замондоши улуғ шайх Абусаид Абулхайр ҳам ҳар хил сеҳру жоду ёки каромат номи билан ҳавода учиш, сувда сузиш каби ғайри табиий ваҳимали гапларни ёқтирмаган. Унга дедиларки, фалон одам ҳавода учиб юрар экан, деди: қарғалар ва пашшалар ҳам

ҳавода учиб юрадилар. Дедилар: фалон киши бир лаҳзада бир шаҳардан бошқа шаҳарга борар экан, деди: шайтон ҳам бир нафас олгунча Мағрибдан Машрикқа етиб боради. Бундай нарсаларнинг қиймати йўқ, халқ орасида туриб, халқ учун хизмат қилган марддир. (Жомий, «Нафаҳотул унс»).

Бовужуд, биз Ҳақ асроридан хабар берувчи кароматларни улуг маърифатпарвар инсонларнинг фазилати ва илму дониши зуҳури деб биламиз ва кароматни тасаввуфнинг таркибий қисми сифатида олиб қараймиз. Каромат ҳақидаги ривоятлар эса ўзига хос бадний асарлардир.

ТАРИҚАТ ВА ШАРИАТ

Ишимизнинг олдинги саҳифаларида шариат ва тариқат муносабатларини тилга олиб ўтган эдик. Шариат аҳли билан тариқат аҳли орасида келишмовчиликлар ва ихтилофлар бўлганини ҳам қайд этган эдик. Аммо ушбу масала бироз кенгроқ тўхтаб ўтишимизни тақозо этмоқда, чунки бир томондан, билиб-билмасдан шариатни тариқатга қарама-қарши қўйиш, иккинчи томондан эса, шариат билан тариқат орасидаги фарқни куролмаслик ва буларни бир нарса деб қараш ҳоллари учрамоқдаки, бу ҳар икки йўналиш ҳам тўғри эмас. Бу ҳол илгари замонлар қандай нохушликларга олиб келган бўлса, ҳозир ҳам тасаввуфга тош отиш, уни исломга зид қўйиб, халқ кўзига бадном қилиб кўрсатишга сабаб бўлмоқда.

Шариат билан тариқат орасидаги масала гоёят нозик масаладир. Бу жиҳатни англамаган одам шубҳасиз бирор томонга путур етказиши мумкин. Чинакам мусулмон бўлган, исломни чуқур англаб, унинг маърифати, ҳикмат ва фалсафасидан баҳраманд бўлган, мусулмонликни Аллоҳ ёдида пок яшаш деб билган киши ҳеч қачон тариқатни ўзига ёт деб билмайди. Мусулмонликни фақат расм-русумлар, одатлар ва бошқа ташқи белгилар йиғиндиси деб билувчи киши учун, турган гап, тариқат мавҳум ва ҳатто зарарли нарса бўлиб туюлади. Бу ўринда шуни айтиш керакки, шариат аҳлининг ҳаммасини ҳам тариқат билан курашиб келган, тариқатга муҳолиф бўлган деб айта олмаймиз. Кўпгина шариат пешволари тариқат аҳлига ҳурмат билан қараганлар,

шайхлар билан дўстлашганлар. Бундан ташқари, дарвеш сулукига кирган фақиҳлар, шайхулисломлар, обидлар бор эди, масжидлар ва хонақоҳлар орасида алоқа бўлиб турарди.

Шунга қарамай, шарият ва тариқат аҳллари орасида мухолифлик давом этиб келди. Зоҳирбин уламолар наздида сурункали тақво, доимий рўза, риёзат учун ўзини қийноқларга солиш ҳазрати Пайғамбар суннатига хилоф. Инсон ҳаётдан, яъни Аллоҳ берган неъматлардан баҳраманд бўлиши ва ҳам ўз Тангрисига шукрона сифатида тоат-ибодат билан шуғулланиши, бандалик хизматчи бажариб туриши лозим. Ўзини қийноқларга солиш Аллоҳга хуш келмайдиган ишдир, дейди шарият аҳли.

Аммо мухолифатнинг бош сабаби бу эмас эди, зоҳидлар, «осойишта» сўфийлар шарият аҳлини унчалик безовта қилмаганлар. Шарият аҳлига ташвиш келтирган нарса — бу тасаввуфнинг фано, тавҳид, ишқ ва васл каби ғоялари эди. Чунки мазкур тушунчалар ҳурфикрликни, ҳақиқатни излаш йўлидаги мантиқий-тафаккурий жиҳатни кучайтирар, ваҳдат, руҳ, Илоҳ ва инсон ҳақида теранроқ билим берар, олам асрорини англашга йўл очарди. Бу эса зоҳирий билим билангина чекланган одамларга ёқмасди. Боз устига, Ҳақ ишқида беҳуду девона бўлган валийларнинг «шатҳиёт»лари, яъни зоҳирда «куфр» бўлиб кўринган гаплари (чунончи, Ҳалложнинг: «Аналҳақ» дейиши, Боязиднинг «Шарафланганман, шарафланганман, шаъну шараф менга» деган гапи, Машрабнинг «Ёрсиз ҳам бодасиз Маккага бормоқ на керак, Бошимга урайинму Иброҳимдан қолгон ул эски дўконни» дейиши) табиийки ақидапараст кишиларни ташвишга солар ва улар буни иймондан чекиниш деб баҳолардилар.

Шунинг оқибати бўлдики, тасаввуф маслагининг энг ёрқин фикрли азиз фарзандлари Мансур Ҳаллож, Яҳё Сухравардий, Айнулқуззот Ҳамадоний, Имомиддин Насимий, Бадриддин Ҳилолий, Бобораҳим Машраб муқаллид уламолар фатвоси билан расмий равишда қатл этилдилар. Мансур ва Сухравардийнинг бир неча шогирдлари ҳам қатл этилган. Шу каби Зуннун Мисрий, Боязид Бистомий, Абдуллоҳ Ансорий, Фаридиддин Атор, Ибнал Арабий, Жалолиддин Румий каби машҳур мутафаккир шайхлар умр бўйи шарият аҳли билан ке-

лишолмай, баъзан эса жоҳил ҳоқимлар, амирларнинг тазйиқи остида умр ўтказганлар.

Мақомот ва валийлик сирларидан биринчи бўлиб сўз очган Зуннун Мисрий Миср уламолари раиси, Абдуллоҳ бин Ҳаким томонидан таъқиб остига олинади, Зуннуннинг қарашлари инкор қилинади. Зуннун айтган гаплар илми калом уламолари айтган гапларга тўғри келмайди, деб уни заандақа (дунёнинг асосида икки куч — Ёвузлик ва Эзгулик ётади деган эътиқодни олға сурувчи Занд дини) тарафдорисан, кофирсан дея тошбўрон қиладилар. Абулқосим Сулабий ўзининг «Табақатус сўфия» китобида мазкур маълумотларни келтириб, яна давом этадиким, шайх Абусулаймон Дороний фаришталарни кўраман ва улар билан суҳбатлашаман, дегани учун Дамашқдан бадарға қилинган. Бистом шаҳри аҳолиси ҳам Боязид Бистомийдан мункир бўлдилар. Сабаби у: мен ҳам Пайғамбар сингари Меърожга кўтарилдим, деган экан. Сулабийнинг ёзишича, Саҳл бин Абдуллоҳ Тустарий дебдурким, фаришталар, шайтонлар ва жинлар унинг олдида ҳозир бўладилар ва у билан сўзлашадилар. Лекин одамлар бунга ишонмай рад этадилар ва Саҳлни ёмон отлиқ қиладилар. Натижада Саҳл Тустардан Басрага қочиб кетди ва ўша ерда вафот этди.

Улуғ шайх ва шоир Фаридиддин Атторни «Жавҳаруз зот» (Зот гавҳари) асари учун рофизийлик (шиалик)да айблаган Нишопур уламолари уни Мансур каби қатл этмоқчи бўладилар. Бироқ шоир қочиб жон сақлайди, лекин мол-мулкидан буткул ажралади. Яна қизиги шундаки, XV асрда, худди шу дostonни кўчирган Низомиддин Ҳайдар Борбуний деган котиб ҳам Самарқандда муллаларнинг ғазабига дучор бўлган ва қаттиқ жазога ҳукм этилган. Хайриятки, Ҳирот олимлари бундан хабар топиб, Низомиддинни қутқариб қоладилар (Е. Э. Бертельс. Суфизм и суфийская литература, 372-373-бетлар).

Шариат ва тариқат орасидаги мухолифлик илмий-назарий йўналишда ҳам давом этиб турган. Бир қанча рисолалар ёзилиб, сўфийларнинг сўзлари ва амаллари танқид қилинди. Шундай китоблардан бири 1153 йилда вафот этган Ибн Жавзийнинг араб тилидаги «Талбис иблис» (Иблис васвасаси) номли китобидир. Эронлик олим Сайид Содик Гуҳарин «Тасаввуф истилоҳлари шарҳи» номли китобининг муқаддимасида Ибн Жавзий

асари устида батафсил тўхтаб ўтган. Биз ушбу манбаъдан маълумот учун баъзи иқтибосларни келтириб ўтмоқчимиз.

Ибн Жавзий тасаввуф тарихини икки даврга бўлади. Биринчиси — зоҳидлик даври бўлиб, у даврда сўфийлар шарият талабларига қатъий риоя қилганлар. Иккинчиси — дарвешлик даври бўлиб, бу даврда фикри шуурда ислом ақидаларига тўғри келмайдиган қарашлар юзага келган, тариқат қабул қилган расм-русумлар ҳам илк исломда йўқ эди, дейди Жавзий. Чунончи, хирқа кийиб алоҳида жамоа бўлиб юриш, рақсу самоъ мажлислари ташкил қилиш, куй-қўшиқ эшитиш, чилла ўтириш, зикр тушириш ва ҳоказолар исломга хилоф. Сўфийларнинг бу ишлари одамларни йўлдан ура бошлади, деб ёзади Ибн Жавзий, чунки сўфийлар бағоят тақводор кишилар бўлганлиги сабабли диндорлар уларга эътиқод қўйганлар, аммо иккинчи томондан, ўйин-кулгуга берилган дунёпараст кишилар ҳам сўфийларнинг самоъ йиғинларини хуш кўрадилар. Сўфийлар шарият илмини ўрганишдан кўра, каромат ва сеҳрга эътибор берадилар, бу эса шайтоннинг раъйига эргашишдир. Ибн Жавзий ёзади: «Кейинги даврларга келиб, Иблис уларнинг ишларига аралашди ва васвасага солди. Уларнинг тобеълари ҳам бу васвасага учдилар. Иблис васвасасининг моҳияти шундан иборатки, у сўфийларни илм ва донишдан қайтариб, уларга мақсад-муддао илм эмас, балки амалдир, деб кўрсатди. Ва улар учун илм чироғи сўнгандан кейин зулмат ичра қолдилар ва йўлдан адашдилар».

Бу тасаввуфга қўйилган катта айб эди. Амалда Ибн Жавзий сўфийларни билимсиз, нодон кишилар деб таҳқирлаган. Тўғри, тасаввуфда шарият илми ақлий-мантиқий илм сифатида олиб қаралади ва сўфий бу илмнинг ўзи билан чегараланса бўлмайди, у ишқ ва ботиний тараққиёт орқали ғайбий-ладуний билимлар соҳиб бўлсагина мақсадга эришади, деган қараш бор. Бироқ буни шайтон васвасаси ёки нодонлик деб аташ хато. Ахир Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрори вали каби улуғ шайхларни шарият илмидан беҳабар деб бўладими?! Улар бу илмни сув қилиб ичган одамлар эдилар. Уларда ана шу шарият илмидан ташқари яна ботиний-илоҳий илм ҳам жўш уриб турган. Ана шу фазилат билан улар оддий диндорлар, муҳаддису муфассирлардан устун эдилар.

Ибн Жавзийга шариат илмини илми зоҳир, тариқат илмини илми ботин дейиш ҳам ёқмаган, унинг назарида бу тариқатни шариатдан афзал ҳисоблашдир. «Кўп оч юриш, сурункали чилла ўтириш, парҳезкорлик бу одамларнинг миясини айнитган. Шунинг учун улар бидъат ва куфр сўзларни айтадилар, хаёлларига ҳар хил нарсалар кўринади», деб ёзади Ибн Жавзий сўфийлар ҳақида. Сўфийлар ўзларини ислом асосларига дахлдор қилиш учун чаҳорёрлар — Абубакр, Усмон, Умар ва Али разияллоҳу анҳуларни, бир қисм саҳобаларни илк сўфийлар деб айтадилар ва ҳатто ҳазрати Пайғамбардан ҳам сўфийлик сифатларини қидирадилар, «Қуръони карим» оятларини сўфиёна руҳда шарҳлайдилар, дейди Ибн Жавзий.

«Талбис Иблис» китобидан: «Одамларнинг бу қавмга (яъни сўфийларга) майли кучлилигига боис шуки, тариқатнинг ташқи кўринишини ибодатга мослаганлар, аммо ботинини рақсу самоъ билан тўлдирганлар, одамларга эса бу ёқади».

Яна: «Аввалги сўфийлар султонлар ва амирлардан нафратланардилар, уларнинг инъомларини олмасдилар. Кейинги сўфийлар тахту тож аҳлининг яқин дўстларига айландилар».

Яна: «Абдураҳмон Сулабийнинг келтиришича, Амру Маккий (Мансурнинг пири) ҳикоят қилибдурким, Мансур Ҳаллож билан Макка кўчаларини кезардик. Мен Қуръони мажиддан бир оят ўқидим, Мансур менинг қироатимга қулоқ солиб, деди: мен ҳам шунга ўхшаш сўзларни айта оламан».

Ва яна «Сўфийларнинг кўпи хотинларга қарашни ножоиз ҳисоблайдилар. Лекин чиройли йигитлар билан суҳбат қуришни ёқтирадилар... Уларнинг фикрича, Худо гўзаллар жисмига синггандир, гўзаллар юзига боқиб, Худонинг жамолидан баҳра оламиз, дейдилар».

Ибн Жавзийга тариқат одоби, яъни тарки дунё қилиш, хонақоҳларда тақво билан умр ўтказиш ҳам маъқул эмас, муаллиф буни ислом шариатига хилоф деб билади. Ибн Жавзий фикрича, олти сабабга биноан бу иш хатодир, яъни биринчидан, ушбу ҳаракат одамларни масжиддан четлаштиради, ҳолбуки, масжид мусулмонларнинг асосий йиғиладиган жойи бўлиши керак. Иккинчидан, мусулмонларнинг жам бўлиб ибодат қилиши камайиши мумкин. Учинчидан, кишиларни масжидга бориб намоз ўқишдан маҳрум этади. Тўртинчи-

дан, бу иш насронийлар ва исопарастларга тақлид бўлиб, якка ибодат қилиш одатини жорий этади. Бешинчидан, хонақоҳ аҳли орасида кўп ёш йигитлар борким, улар уйланиши ва фарзандли бўлиши керак. Тарки дунё улар ҳаётига зоминдир. Олтинчидан, хонақоҳларда бажариладиган амаллар халқни алдаш ва залолатга йўллашдан иборат. «Кейинги давр сўфийлари,— деб таъкидлайди Ибн Жавзий,— хонақоҳ ва работларда текин яшаш ва истироҳат билан кун ўтказишга ўрганиб қолганлар, фақат овқат ейиш ва ўйин-кулги қилиш билан бандлар».

Кўринадики, Ибн Жавзий учун тасаввуф таълимот сифатидаги назарий жиҳатлари, гоёлари билан ҳам мақбул эмас. Муаллиф хонақоҳлардаги пир ва муридлик муомаласидан тортиб, ўз-ўзини назорат қилиш шартлари ҳисобланган зикру самоъ, чилла ўтириш, сурункали тақводорлик, махсус кийим — хирқа кийиб юришгача — ҳаммасини бидъат деб рад этади («бидъат» — араб тилида янгилик демакдир).

Тасаввуфни танқид қилиш кейинги асрларда ҳам давом эттирилди, ҳозир ҳам афсуски айрим мамлакатларда нақшбандия, суҳравардия ва мавлавия тариқатларини танқид этувчи китоблар чоп этилмоқда. Уларда асосан ўша Ибн Жавзий айтган гаплар такрорланади. Шу бонс биз уларга тўхтаб ўтишни лозим кўрмадик.

Энди тариқат аҳлининг гапларини ҳам эшитайлик. Аввало алоҳида қайд этамизки, тариқат аҳли ҳеч ерда ва ҳеч қачон шариятни инкор этган эмаслар. Билъакс, шарият тасаввуфнинг муҳим ва зарурий қисми деб қаралган. Бошқача айтганда, шарият маънавий тарбиянинг биринчи босқичи ҳисобланган. «Қашфул маҳжуб» китобининг муаллифи Абулқосим Қушайрий фикрича, сулук йўлига кирган киши тўрт буюк марҳала (мақом)ни босиб ўтиши лозим, яъни: шарият, тариқат, маърифат ва ҳақиқат. Баъзилар маърифатни алоҳида мақом сифатида тилга олмасалар ҳам, аммо шарият, тариқат ва ҳақиқатни санаб ўтганлар.

Яна шуниси борки, кўпгина шайхлар ўз муридларига биринчи навбатда шарият асосларини пухта ўргатганлар, мурид токи Қуръон ва Ҳадисни бутун моҳияти билан англаб етмаса, шарият аҳкоми бўлмиш тавҳид, ниймон маъносини тушуномаса, беш вақт намозни адо этиб, рўза тутиб, закот ва ҳаж талабларини ҳам бажар-

маса, у ҳақиқий мусулмон деб қаралмаган ва хонақоҳга киритилмаган. Бироқ, ҳамма гап шундаки, тариқат пешволари шариат талаблари устига яна янги талаблар қўйганлар, мусулмонлик шартларини чуқурлаштирганлар. Аниқроқ қилиб айтсак, омма тоқат қила олмайдиган, бироқ махсус кишиларгина тоқат қиладиган қўшимча риёзатлар юклаганлар ва солиқлар буни мажбурий эмас, ихтиёрий равишда ўз зиммаларига олганлар. Ана шу асосда қўшимча намоз, қўшимча рўза, парҳез ва тақво, қўшимча ҳаж қилиш жорий этилган. Шунга қудрати бор кишилар учун бу нарса раво деб қаралган. Чунки бундай одамлар ўз ҳаётларини Худо йўлига бағишлаган эдилар, улар учун бундан муҳим, бундан олийжаноб ва қимматли нарса бўлмаган. Хўш, буни манъ қилиб бўладими? Ўзини Худо йўлига бағишлаган, тунукун ибодат билан шуғулланишни одат қилган одамни сен гуноҳ қилаяпсан дейиш мумкинми? Бу ҳар бир банданинг ўзини шахсий иши. Шунинг учун ҳам тасаввуф ва тариқатни хослар йўли дейдилар ва индивидуал (фардий) ҳодиса сифатида олиб қарайдилар.

Аслини олганда, шариатнинг ўзи ҳам риёзатдир. Беш вақт намозни адо этиш, бир ой рўза тутиш, узоқ сафарга чиқиб, ҳаж қилиш риёзат эмасми? Лекин шуниси борки, бу барча мусулмонлар учун мажбурий риёзат. Тариқат талаблари эса ҳамма учун мажбурий эмас, балки яна такрорлаймиз, алоҳида кишиларнинг ихтиёрий риёзатидир.

Х—ХІ асрлардан бошлаб шариат ва тариқат аҳллари орасида мунозаралар бошлангандан кейин тасаввуф назариятчилари бу икки томонни келиштириш, шариат ва тариқатни мувофиқлаштириш устида бош қотириб, фикрлар баён этганлар. Хужвирий, масалан, «Шарҳи Гулшани роз» китобида ёзадими: «Шариат ва тариқат аҳлуллоҳ ибораларидан бўлиб, бири зоҳирнинг саломатлигидан, иккинчиси ботиннинг саломатлиги— истиқоматидан далолат беради».

Абулқосим Қушайрий ёзади: «Шариат — бандалик заруриятининг амрлари, ҳақиқат эса — Худо мушоҳадаси. Ва ҳақиқатдан мадад олиб озиқланмаган шариат мақбул бўлмаганидай шариатга боғланмаган ҳақиқат ҳам натижасиз ва самарасиздир. Шариат халққа (оммага) мўлжалланган мажбурий амрлар, ҳақиқат эса, Ҳақ йўлидан хабар берувчи хос кишиларнинг насибаси». Агар шундан келиб чиқиб хулоса чиқарсак тариқат, ша-

рият ва ҳақиқат орасидаги босқич, восита эканлиги маълум бўлади.

Хожа Абдуллоҳ Ансорий дейди: «Шариат барча инкор ва тасдиқдан иборат, у инсон вужудига қаратилган бўлиб, шакл-русумлар — қолипларни ташкил этади. Тариқат буткул маҳв бўлмоқ (фоний бўлмоқ), ҳақиқат эса барча ҳайратдан иборат. Шариатни тана деб бил, тариқатни дил дегин, ҳақиқатни эса жон ҳисобла. Шариат истасанг — атбоъ (тобеъ бўл), ҳақиқат истасанг — инқитоъ (дунёдан кечгин), қолган барчаси — судоъ (бош оғриғи).

Шундай қилиб, Абдуллоҳ Ансорий шариатни зоҳирий одатларга асосланган шакллар мажмуи, яъни инсон танасининг ибодати деб таърифлаб, тариқат ва ҳақиқатни қалб ибодати деб кўрсатган. Бундан шариатни камситиш майли сезиладими? Зинҳор бундай эмас. Балки буюк шайх ҳодисага аниқ баҳо берганини кўриш мумкин. Зотан, шаклни мазмундан, мазмунни шаклдан ажратмаймиз-ку. Шундай бўлгач, шариат, тариқат ва ҳақиқатни ўзаро вобаста, бир-бирини тақозо этувчи ҳодисалар сифатида, ислом йўлининг мартабалари сифатида олиб қараш ўринли. А. Қушайрий бу ҳодисани «лозим ва малзум» (бири иккинчиси учун лозим) деган чиройли ибора билан ифодалаган. «Шариат зоҳир таҳорати, тариқат ботин таҳорати» («Фиёсул луғот») экан, ёки шариат мисли тана, тариқат мисли қалб бўладиган бўлса, демак тариқат ҳодисалар дунёсидан абадият дунёсига қараб кўчишдир. Агар солиқ шариатга суяниб, тариқат орқали фано мақомидан бақо мартабасига етса, уни тариқат йўлидан бориб, ҳақиқатга эришган дейдилар. Шариат — қатъий интизом, авомга ҳам, хосга ҳам бирдай тегишли. «Шариат — нафс йўлидир, тариқат — кўнгил йўли ва ҳақиқат — руҳ йўли» («Мажмаъ ас-салавот» китобидан).

Яна дейдиларким, шариат — Расулуллоҳнинг айтганлари, тариқат — Расули акрамнинг сийрати, қилган ишлари, ҳақиқат — Расулуллоҳ кўрганни кўриш. Шу асосда яна қуйидаги таъриф ҳам машҳур: шариат — омманинг дини, иймони. Тариқат — хосларнинг йўли. Ҳақиқат — авлиёлар иймони. «Шариат — ақвол (сўзлар), тариқат — афъол (феъллар), ҳақиқат — аҳвол (ҳоллар)» деган таъриф ҳам бор. Атоқли олим Ҳусайн Воиз Кошифийнинг қиёслари ҳам ибратли. «Футувватномаи султоний» китобида у ёзади: «Агар шариат, тариқат ва

ҳақиқат орасида нима фарқ бор, деб сўрасалар, (бу тушунчаларнинг) ҳар учаласи ўзаро вобаста деб жавоб бер.

Шариат — равшан билинган нарсалардир, нишондир, ҳурматдир. Тариқат — қидирилган нарсалар, баёндир, хизматдир. Ҳақиқат — кўриш учун курашиш, аёндир, ҳикматдир.

Шундай қилиб, тариқат Аллоҳ йўлидан Аллоҳ сари руҳий-маънавий сайру сафарга чиққан эранларнинг тақдири, кўнгил майли. Тариқат шариатни ҳам ўз ичига олади, аммо у шариатдан ўзиб кетади, шариат аҳли беҳишт тамаъида ибодатга машғуллар, тариқат аҳли эса Ҳақ дийдори учун жондан кечганлар. Тариқатнинг асл моҳияти ибодат ва поклик бўлгани учун у дини исломга зид эмас, ҳеч бир жиҳати билан шариатга путур етказмайди. Шариат — мусулмонлик камолотига асос, тариқат — башарий вужуддан қутулиб, руҳий камолотга муяссар бўлиш орзуси. Демак, мақсад бир, яъни Парвардигор томон интилиш, инсонийлик ҳақиқатини топиш. Тариқатнинг пойдевори ирфон ва райбга ошнолик талабидан иборат. Бу барча динларда яширин ҳолда мавжуддир. Чунки иймон моҳияти сиғиниш садоқатида ифодаланади. Тариқат шу жиҳатни яллиғлантириб, авж олдиради. Ибн Жавзий тариқат аҳлига қўйган айблардан бири узлат, яъни жамоатдан ўзини четга олиб юриш, якка ҳолда ибодат билан шуғулланишдир. Узлат хусусида ҳали тўхтаб ўтамиз. Бу ўринда эса шунини таъкидламоқчимизки, аҳли тариқатнинг ҳаммаси ҳам тарки анжуман қилган эмас. Айниқса, нақшбандия тариқати «хилват дар анжуман» шиорини олдинга суриб, сўфийларнинг халқ ичида бўлишларини талаб қилган. Шу боис бўлса керак, Воиз Қошифий жамоат ичида бўлишни тариқат суннатларидан бири деб ҳисоблаган: «Тариқатнинг суннати нечта, деб сўрасалар, олтига деб айтгин: аввал вақтни жамоат билан ўтказиш, иккинчи саҳар ва шом найтларида хотиржам бўлиш, учинчи доимо пок юриш, тўртинчи кўнгилни асрай билиш, бешинчи зикри такбирни бажо келтириш (яъни «Аллоҳу акбар»ни айтиб туриш), олтинчи пирлар, отабоболарни яхшилик билан хотирлаб туриш» (Футувватномаи султонӣ, 15-бет).

Туркистоннинг шайхул машойихи Аҳмад Яссавий (XII аср) ҳам тариқат ва шариатнинг ўзаро вобасталиги-

ни содда туркона тилда равшан баён қилиб берган. Ма-
на у зоти шариф нима дейди:

Ҳар ким қилса тариқатни даъвосини,
Аввал қадам шариатга қўймоқ керак.
Шариатнинг ишларини адо қилиб,
Андин сўнгра бу даъвони қилмоқ керак.

Яссавий фикрига кўра, шариатсиз тариқат ва тари-
қатсиз ҳақиқат йўқ. Тариқатга қадам қўйган одам ша-
риятга суянмаса, «шайтон келиб» иймонига чапг сола-
ди. Аммо тариқат йўли офир ва машаққатли, «ҳақдан
қочгон ножинслар» бу йўлда чидаш беролмайди.

Шариатдан мурод — йўлга кирмоқ,
Тариқатдан мурод — нафдан кечмоқ,
Ҳақиқатдан мурод — жондан кечмоқ,
Жондан кечмай ишқ шаробин ичса бўлмас

Мадомики, шундай экан, демак тариқат ва ҳақиқат
ботиний покланишнинг зарурий эҳтиёжи, шариат дара-
жаси қониқтирмайдиган, жондан кечиб ишқ шаробини
ичишга тайёр турган алоҳида шахсларнинг танлаган
йўлидир. Бундай одамларнинг Ҳақ сари интилиши шу
даражада кучлики, уни муайян тор чорчўбаларда сақ-
лаш ва сиғдириш мумкин эмас. Чунки қалб жўш ур-
ганда, дарёдай тошиб кетади, дарёни эса ҳовузга сиғ-
дириб бўлмайди, дарё ўқёнусга қуйилиши керак:

Ажаб Мажнун эрурман, дашт ила саҳрога сиғмамдур,
Дилим дарён нурдур, мавж уруб дунёга сиғмамдур

«Шариат ҳам, тариқат ҳам, ҳақиқат ҳам мендадур»
(Машраб) деб айта оладиган комил инсонлар учун рақ-
су самоъ Худо йўлидаги ўтли нолалар, фараҳли дам-
лар раводир. Инсон руҳиятида кечадиган, руҳни яйра-
тадиган, жами нарсалар бунда Аллоҳ муҳаббатини ку-
чайтирувчи восита бўлади ва сўфийни Улуғ даргоҳга
яқинлаштиришга хизмат қилади. Шунини ҳам айтмоқ ке-
ракки, бир қанча мутаффақкир уламолар, гарчи ўзлари
тасаввуфга дахлдор бўлмасалар-да, лекин биз айтган
маънодаги самоъ ва зикрни гайри шаръий ҳисоблама-
ганлар, гуноҳга қўшмаганлар. Билъакс, Имом Муҳам-
мад Ғаззолий сингари донишманд кишилар илми калом

билан тасаввуфни, шарият билан тариқатни қўшиш лозимлигини айтганлар. Ғаззолий назарида олий даражадаги мустаҳкам иймон сўфий иймонидир, шунинг учун фано йўлидаги беинтиҳо ишқни исломнинг зарурий руқнларидан ҳисобламоқ керак. Имом Ғаззолий ўзининг «Эҳъё ал улум вад дин» (Диний илмларнинг қайта тирилиши) ва «Кимён саодат» (Саодат кимёси) номли китобларида тасаввуфни ислом илмларининг таркибий қисми сифатида чуқур ўрганган, тариқатни одамнинг ахлоқини покловчи ва ҳалок этувчи хислатлардан қутқарувчи йўл деб кўрсатади.

Ғаззолийнинг худди шу иши Ибн Жавзийга ёқмаган. Унинг ёзишича, Ғаззолий «Эҳъё ул улум»да ботил (но-тўғри деб топилган ҳадислар) ёрдамида тасаввуфни оқламоқчи бўлади, «холбуки ўзи ўша ҳадисларнинг ботиллигини билмайди». Ғаззолий сўфиёна кароматларни бор нарса, ҳақиқат деб айтади, дунё Парвардигор пардасидир, шунингдек, шарият ҳам зоҳирий нарса, сўфийлар фаришталар, руҳлар, анбиёларни кўрадилар ва улардан куйлар эшитадилар ва бунинг фойдаси катта деб ёзади. Бу ахир исломни бузиш-ку, деб хитоб қилади Ибн Жавзий. «Талбиси иблис» китобининг муаллифи Ғаззолийни ислоҳотчилик (реформаторликда) айблаган. Ваҳоланки, ислом тарихида ислом илмининг ривожини учун Имом Муҳаммад Ғаззолийчалик хизмати сингган одам кам бўлса керак. Ғаззолий исломни назарий жиҳатдан бойитди, уни янги давр талабига мос равишда ривожлантирди, мустаҳкамлади. Исломни дунёга машҳур этди. У «ҳужжатул ислом» — ислом ҳужжати деган лақабни бекорга олмаган. Мана бу ривоят ҳам Ғаззолийнинг буюклигига ишорадир.

Абдурахмон Жомий «Нафаҳотул унс» китобида келтиради: Хожа Буали Формадий дерки, Ғаззолийнинг баъзи ишларидан норози бўлиб юрар эдим. Бир кун уйқу босди, ярим уйқу, ярим уйғоқлик орасида туш кўрдим: катта бир майдон ўртасида оқ иморат бўлиб, одамлар турнақатор тизилиб шу иморат томон борардилар. Сўрадимки, бу не иморат ва сизлар кимсизлар? Жавоб бердиларки, бу бинода ҳазрати Расулуллоҳ ислом дини ҳақида китоб ёзганларни қабул қилмоқда, биз китоб ёзган кишилармиз. Мен ҳам улар орқасидан турдим ва бино ичкарасига кирдим. Ҳар бир мазҳаб эгаси тасниф этган китобини Пайғамбарга кўрсатарди. Имом Шофеъи, Имом Абуҳанифа ва бошқалар китобларини кўрсатди-

лар. Расулulloҳ уларни ўз ёнига ўтқазиб, сийлади. Ҳамма тинчигандан кейин мен овоз чиқариб дедим: «Ё Расулulloҳ, менинг қўлимда ҳам аҳли ислом ақидасини баён этувчи бир китоб бор, агар ижозат берсангиз, ўқиб берай». Расулulloҳ дедилар: «Қандай китоб?» Дедим: «Қавоидул-ақойид» деган китоб, Ғаззолий тақлиф этган. Менга китобни ўқишга ижозат бердилар, ўтириб ўқий бошладим... Расули акрам сифатлари таърифига етганимда юзлари ёришди ва табассум қилиб, дедилар: «Қани Ғаззолий?». Ғаззолий ўша ерда эди, жавоб берди: «Ғаззолий менман». Расулulloҳ қўлини узатди, Ғаззолий ул муборак қўлни ўпди ва кўзларига суртди ва Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам ишораси билан тўрт мазҳаб соҳиби бўлган имомлар қаторига бориб ўтирди».

Бу бир ривоят, аммо унинг замирида катта ҳақиқат бор. Ҳақиқат шуки, Имом Ғаззолий аъламул уламо, буюк диншунос аллома сифатида ислом оламида тан олинган эди. Бундай улуғ шайхнинг тасаввуфга ҳусни таважжух этиши эса бежиз эмас эди. Чунки Ғаззолий бирданига сўфийлар тариқатини қабул қилганлардан эмас. У бошида фикҳ ва Ҳадис олими сифатида машҳур бўлган, ўз замонасининг барча илмларида тенгсиз устоз сифатида танилган эди. Шарқнинг энг нуфузли мадрасаси Низомияда раисул уламо лавозимига тайинланиб, уч юз толиби илмга дарс ўқирди. Аммо ёши эликка етганда бирдан мадрасани, дўстлари ва шогирдларини ташлаб, узлатни ихтиёр этди ва бунинг сабабларини ўзининг «Ал Мунқиз миназ залол» (Гумроҳликдан қутулиш) китобида баён этди.

«Мени тақлид тубанлигидан басират баландлигига қандай журъат етказганини сенга ҳикоят қилай», деб бошлайди китобини Ғаззолий. «Калом илмидан нима олдим, аҳли таълим (исмоилия мазҳаби) ва имомга тақлид қилувчиларким, ҳақиқатни англашдан қусурли ва ожиздирлар, қандай нафрат пайдо бўлганини айтай. Ва фалсафа тўқиш шевасини арзимас деб билганим... ва тасаввуф тариқатини қандай афзал билганимни айтай».

Унинг ёзишича, ёшлигидан қалбида ҳақиқатга ташналик ҳисси борлиги учун «қўрқмасдан ўзини чуқур дарёга» ташлаган, яъни ҳар бир илмни дадиллик билан ўргана бошлаган. Ҳар бир тоифанинг ақидасини яхшилаб тафаккурдан ўтказган ва қониқмай яна янги-

«сини ўргана бошлаган. Имом Ғаззолийнинг уқтиришича, илм икки хил бўлади. Бири — тақлидий илм, яъни ўтмишдан мерос қолган, ота-она ва устозлардан олинган билимлар. Иккинчиси — кашф этилган илм. Тақлидий илм кўр-кўрона эргашиш билан бўлади, кашф этилган илм эса ҳар бир шахснинг қобилияти, шуурий изланиши орқали қўлга киритилади. «Менинг мақсадим амрлар ҳақиқатини кашф этиш эди». дейди муаллиф. Зотан, ҳаётда жуда кўп одамлар тақлидий билимлар билан қаноатланадилар. Чунки янгилик яратмай, тайёр хунарлар, илмларни ўрганиб, кўп қатори яшаш осон. Аммо тараққиёт учун, инсоният тафаккурини олға силжитиш учун илоҳий ва дунёвий ҳақиқатларни, моҳиятларни излаш, кашф этиш зарур. Бу — айрим буюк шахсларнинг насибаси.

Шундай буюк шахслардан бири бўлган Имом Абуҳомид Ғаззолий Ҳақиқат толиби бўлиб, аввал калом илмини, сўнгра фалсафани, кейин исмоилия таълимотини ва охири тасаввуфни ўрганишга киришган. У илми калом ҳақида, фалсафа ва исмоилия ҳақида бир нечта китоб ёзади. Олим шундай хулосага келадики, илми калом ҳам, фалсафа ва исмоилия ҳам илоҳий ҳақиқатларни янгилаштиришга қодир эмас. Мана унинг хулосалари:

«Мутакаллимлар ўз ақидаларини чуқурлаштириш учун жавҳар ва араз (фалсафа тушунчалари) масалаларида баҳс бошладилар ва фалсафага қўл урдилар. Лекин улар илмининг мақсади бошқа бўлгани сабабли уларнинг сўзи нишонга етмади ва одамлар орасидаги шак-шубҳаларни бартараф қилолмадилар».

«Икки йил ичида файласуфлар илмини эгалладим. Яна бир йил тафаккурга берилдим. Уларнинг китобларини такроран ўқир эдим. Уларнинг хато ва адашишларини англадим, раддига йўл топдим ва билдимки (фалсафа) инсон камоли учун етарли эмас».

«Таълимийлардан (исмоилия аҳли) бир китобни ўқиратдим... уларнинг китобларини топиб ўқидим, сўзларини кўрдим... Уларнинг фасод-хатоларини далиллар билан исботладим. Хулоса шуки, уларда ҳам ишга ярайдиган ва фойда берадиган сўз тополмадим».

Шундан кейин Ғаззолий тасаввуф ва тариқатга юзланади. У ёзади:

«Ҳақиқат юзасидан англадимки, бу жамоат, (яъни сўфийлар) аҳвол эгаларидирлар, сўз аҳли эмаслар. Бу

илми таҳсил билан имкон қадар ўргандим, аммо қолган нарсаларни дарс таҳсили ва суҳбат билан эгаллаб бўлмасди, балки бу завқ ва сулукни талаб қиларди. Менга шу нарсая аён бўлдики, ... тариқатнинг асоси тарки нафс, тарки алоиқ экан, уқбога кўнгил боғлаш, бутун ҳиммат билан Худо сари юзланиш экан. Ўз ҳолимга қарадим ва кўрдимки, тааллуқларга фарқ, дунё ташвишига кўмилган эканман».

Шундан кейин Ғаззолий қалбида ўтли ғалаёнлар бошлангани, шариат илми ва фалсафадан, дарсу таълимлардан совиганлигини ёзади. «Худо оғзимга қуяфурди ва дарс айтолмадим, дейди у, овқат томоғимдан ўтмади, қувватим сусайиб борарди». Табиблар уни кўриб, руҳий муолажага муҳтож эканини айтадилар. Ғаззолий сафарга чиқиб ўн йил шаҳарма-шаҳар юради. «Ва бу хил вақтларда менга шундай нарсалар намоён бўлдики, деб таъкидлайди улуғ олим, айтиб адоқилолмайман. ...Аниқ билдимки, сўфийлар Худой таоло йўлининг ошиқу соликлари экан ва уларнинг сийратлари сийратларнинг энг яхшиси ва уларнинг йўли энг тўғри йўл ва ахлоқлари энг покиза ахлоқдир. Шу даражадаки, агар дин асрорининг барча оқилу донишмандларини бир-бирларига кўшсалар ва хулқу атворлари, сийратларини ўзгартирсалар ва яхшилансалар ҳам бу даргоҳга йўл топмаслар. Чунки сўфийларнинг жамики ҳаракат ва сўзлари зоҳиру ботинда Пайғамбарнинг чароғдонидан нур олгандир. Барча мукошифа ва мушоҳида Пайғамбар нуридан бошланади».

Имом Ғаззолий йўли якка ҳодиса эмас, кўпгина донишманд ҳақимлар, дин олимлари учун муштарак йўл эди. Чунки тафаккур аҳлининг аксари охир-оқибатда тасаввуфга келиб тўхтаганлар. Боязид Бистомий, Юсуф Ҳамадоний, Нажмиддин Кубро ва Баҳоуддин Нақшбандлар бошида ҳадис илмининг уламолари эдилар, кейин қониқмай тасаввуфга юзландилар.

Яна кичкина бир мисол. Ҳикоя қиладиларким, Абавард ва Самарқанд орасидаги Талақон қишлоғида дунёга келган Фузайл ибн Йёд Талақоний (IX аср) ёшлигида қароқчи бўлган экан, карвонларни талаб кун кўрган. Кейин тавба қилиб шариат илмларини ўрганиш учун Куфа шаҳрига боради. Муҳаддис Мансур ибн Али Муътамиддан дарс олади. Абу Жаъфар Солиқ, Сўфиён Саврий, Ал Аъмаша билан суҳбатлашади. Аммо ҳадисчиларнинг мунофиқлиги, Қуръон ва

Ҳадисларни кун ўтказиш воситасига айлантириб, нафсга гирифтор бўлганларини кўрганидан кейин уларга қарши чиқади. Маккага боради ва бутунлай сўфийлик тариқатини қабул қилади» («Нафаҳотул унс», 216-бет).

Ушбу мисоллар Ибн Жавзийнинг сўфийларни ёлпасига текинхўр, риё аҳли, деб бадном этишини ҳам рад қилади. Очиғини айтганда, бундай тоифа, яъни ақидаву ғояни кун ўтказиш, бойиш воситасига айлантирганлар шарият аҳли ичида ҳам, тариқат аҳли ичида ҳам бор эди. Буларга қараб, бутун бир таълимот ҳақида хулоса чиқариш нотўғри. Ахир Шарқнинг буюк шоирлари Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий риёкор шайхларни нафрат билан танқид қилганлар-ку! Аммо улар, шу билан бирга чин сўфийларни Ҳақиқат кўзгуси деб алқаганлар, эҳтиром этганлар. Ҳазрат Навоий «Ҳайратул аброр» достонининг тўртинчи мақолатида риёкор шайхларни қаттиқ ҳажв этиб, аҳли жоҳга, «туҳфаю мол, мустағалу кенту суварғол» учун қилган худнамоликларини фош этар экан, охирида чин сўфийларни уларга зид қўйиб, мана бундай таърифлаган:

Ҳар сориким нозир ўлуб Ҳақ кўруб,
Қилгувчини Фоили мутлақ кўруб.
Туз йўл ила қотеъи водий алар,
Қим итуруб йўлини, ҳодий алар.
Улки қолиб зулмати ҳижрон аро,
Ё озиқиб водийи ҳирмон аро,
Хизрдек ул қавм тутуб элга йўл,
Кўргузубон манзили мақсадга йўл.

Ибн Жавзий сўфийларнинг расм-одатлари, кийимларини бидъат деб танбеҳ берганини кўрлик. Аввало шунини айтиш керакки, бундай фақирона кийимлар кийиб юриш ҳазрати Пайғамбар саҳобалари орасида ҳам бор эди (чунончи, аҳли суффа шундай кишилар эдилар). Расулulloҳнинг ўзлари ҳам наमतдан кийим кийишни хуш кўрганлар ва бир муддат ғорда яшаганлар. Демак, хирқа кийиш суннатга зид эмас.

Иккинчидан, тариқат аҳлининг ҳаммаси ҳам хирқапўш бўлмаган. Улар орасидаги риндлар, ошиқу девоналар, маломатий қаландарлар ҳеч бир расм-одатга риоя этмаганлар. Улар учун шарият одатлари қанчалик ортиқча бўлиб туюлган бўлса, тариқат одоби ҳам бир

тузоқ деб қаралган. Нимаики руҳга зид бўлса, шаклу сурат сифатида эътиборни жалб этиб Ҳақиқатдан четлаштира, парда ҳисобланган ва эътироф қилинмаган.

Ва бундан-да ўтиб тараққий этган аҳлуллоҳ учун динлару мазҳабларнинг ўзи ҳам бир дунёвий восита, йўл бўлиб кўринган. Чунки барча динлар, барча шариатлар, Жалололиддин Румий айтганидай, бир мақсадга яъни Ҳақ ҳузурига, олиб боради. Шундай бўлгач, расму одатлардаги фарқларга бунчалик эътибор бериш шартми?

Дарҳақиқат:

Ҳар валию ҳар набиро маслакест,
Лек то Ҳақ мераванд чумла якаст.

(Румий)

(Ҳар бир пайғамбар ва валийнинг ўз маслаги-мазҳаби бор, лекин Ҳақ олдига борганда уларнинг ҳаммаси бир).

Бу гоё Жалололиддин Румийнинг «Фихий мо фихий» (Ўзингдан ўзингга) номли асарида яна ҳам равшанроқ баён этилган: «Бир кун Мавлоно бир жамоат ўртасида сўз айтарди, жамоат ичида ғайри динлар ҳам бор эди, улар ҳам таъсирланиб, завқ билан ҳолатга тушиб йиғлардилар. Барча сўрадики, улар нимани англайдилар ва нимага йиғлайдилар? Мавлоно деди: бу сўзларнинг маъносини ҳамма билиши лозим эмас. Ахир ҳамма Худонинг ягоналигига иқрордир ва Худонинг холиқу розиқ эканини тан оладилар... шунинг учун бу сўзларни эшитгач ва ушбу сўзлар Ҳақнинг васфи ва зикридир, бас улар ҳамманинг қалбини титратди ва завқ ҳосил қилди. Чунки бу сўзлардан Маъшуқнинг ҳиди ва уларнинг матлаби намоён эди... Йўллар хилма-хил бўлса ҳам, лекин мақсад бирдир. Қарагин, Қаъбага олиб борадиган йўллар кўп. Бировлар Румдан, бировлар Шому Ажамдан йўлга чиқадилар. Бас, агар йўлларга қарасанг, турфа фарқларни кўрасан. Аммо агар мақсад сари боқсанг, ҳамма, иттифоқ ва ягонадирлар. Ҳамманинг ичи Қаъбага қаралган. У ерга етганда, йўлдаги баҳсу мунозара ва «сен кофирсан», «сен ботилсан», деган айблашлар, ихтилоф ва тортишувлар барҳам топади:

Ихтилофи халқ аз ном ўфтод,
Чун ба маъни рафт, ором ўфтод.

(Халқнинг ихтилофи номдандир, маънига етгандан кейин ором оладилар, тинчидилар).

Ана шундай Чин сўфийлар маънига етиб ором олган, ҳақиқатга ташна бўлиб, Ҳақ излаган, жавҳарлар Жавҳари, моҳиятлар Моҳиятига ошиқ зотлардирлар. Жавҳария англаш учун эса жавҳаршуное бўлиш керак, холос.

ХИЛВАТ ВА АНЖУМАН

(ёки икки ҳадис ораси)

Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳотул унс мин ҳазаротул қудс» асарида келтирилишича, ёш Муҳаммад Баҳоуддин илоҳий жазба хуруж этган, яъни кўнглида сўфиёна муҳаббат мавж урган тунларнинг бирида Бухоро мазоротларини зиёрат қилишга чиқади. Мазоротда бир неча шамлар ёниб тургани, аммо уларнинг шуъласи хиралигини кўради. Охирги қабрга етганда, юзини қиблага қаратиб ўтиради, шунда ғайб мўъжизаларидан бири юз беради: қибла девори очилиб, кўз олдида бир улуг тахт пайдо бўлади. Тахтда ўтирган одам юзига яшил парда тортилган, тахт атрофида эса бир нечта нуроний кишилар ўтирган бўлиб, Муҳаммад Баҳоуддин улар орасидан ўзининг биринчи пири — «қабул назари» билан Баҳоуддинни сайлаган ва унинг валилик рутбасини болалигиданоқ таниб, буюк тухфа этган Бобойи Самосийни кўриб, танийди. Тахт атрофида ўтирганларнинг қолгани ҳам Хожагон шайхлари эдилар, яъни Хожа Аҳмад, Хожаи Авлиёи Калон, Хожа Ориф Ревгарий, Хожа Маҳмуд Фағнавий Хожа Али Рометаний. Тахтда ўтирган зот эса Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний эди. Машойихлар ўзларини танитгандан кейин Баҳоуддинга мурожаат қилиб, Хожаи бузург — Абдухолиқ Ғиждувоний насиҳат тариқасида сўз айтажани билдирадилар. Шунда Баҳоуддин хожаларга мурожаат қилиб, тахтда ўтирган зотга салом бериш ва ул зотнинг жамолини кўриш истаги борлигини билдириб, ижозат сўрайди. Шайхлар бу талабни қондирадилар — яшил парда Абдухолиқ Ғиждувоний юзидан кўтарилади. Баҳоуддин Улуғ хожага салом бе-

ради ва унинг нур ёғилиб турган юзини кўради. Абдухолиқ Гиждувоний ёш Баҳоуддинга қараб дейди:

«Сенга кўрсатилган чироқлар ушбу йўлнинг истевдод ва қобилиятига ишорат ва башоратдир. Истевдод пилигини ҳаракатга келтир, токи нури равшанроқ бўлиб, асрор кўзга кўринсин». Абдухолиқ Гиждувоний яна давом эттиради: «Ҳар қандай шароиту аҳволда қадамни амру наҳий жодасида (мартабасида) тутгин (яъни қадамни шариатдан ташқари қўйма) ва суннату азимат талаблари асосида амал қилгин ва рухсатлар ва бидъатлардан узоқлашгин ва доимо Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам Ҳадисини ўзингга раҳбар этгин ва ҳам Расул ва анинг саҳобаи киромлари ахбору осорининг таҳқиқ этувчиси, изловчиси ва сақловчиси бўлгин».

Ушбу ривоят ва у билан боғлиқ ҳолда келтирилган сўзлар нималарга ишора этади? Биринчидан, шунга ишора этадики, ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд ўз сулукларини Ҳожагон сулукининг бевосита давоми деб билганлар. Иккинчидан, бу сулукнинг энг катта вакили ва пешвоси — «Ҳожаи бузург» Ҳожа Абдухолиқ Гиждувоний ҳисобланиб, Баҳоуддин ўзини Ҳожа Абдухолиқ Гиждувоний руҳониятидан тарбият топганини таъкидлаган, хожанинг ғоялари, амалий ўғитларини ўзларига дастур қилиб олганлар. Учинчидан, тасаввуфда истевдод ва қобилият қайд этилади, яъни устозлар сулукига тааллуқли бўлишнинг ўзи кифоя эмас, балки амалий ишлар ва назарий қарашлар, тафаккур ва заковат билан сулук тариқатини жонлантириш, ирфоний ҳаёт мўъжизаларини намоён этиб, илоҳий маърифат булоқларининг кўзини очиш, сўниб бораётган шамъларнинг пилигини фавқуллодда заковат ва илму каромат билан тозалаб, илоҳий ҳақиқатлар нурини кишилар қалбида порлатиш зарур. Шамъларнинг хира тортганини айтиб Баҳоуддин, афтидан, Абдухолиқ Гиждувонийдан кейин Ҳожагон сулуки ишлари бир қадар сусайиб қолганига ишора этганлар. Дарҳақиқат, Бухорон шарифдагина эмас, балки бугун Мовароуннаҳрда, тасаввуф таълимоти, сўфийлик ҳаракати Баҳоуддин Нақшбанд фаолиятидан кейин чинакамига жонланди, кенг халқ оммаси орасига ёйилди. Сўфиёна истевдод деганда, Баҳоуддин Нақшбанд киши қалбига Аллоҳ таоло тарафидан юбориладиган жазба, яъни илоҳий ишқни назарда тутганлар. Чунончи, ул жаноб-

дан бул мартабага қандай қилиб эришдингиз, деб сўраганларида, «Жазабатун минал жазаботил ҳаққи ювазий амалас сақлатайини» (Пари ва одамларнинг амали учун Ҳақнинг тортишларидан бир тортиш кифоя қилади), дея жавоб берганлар. Ҳазрати Нақшбанд ана шу қудратли истеъдоди ва ақлу заковати ҳам каромату валийлик нури билан Ҳожагон тариқатини тараққий эттириб, унга тоза руҳ бағишладилар, тасаввуфда янги давр очдилар.

Абдухолик Гиждувонийнинг ўғитларидан келиб чиқадиган тўртинчи ва асосий хулоса — бу нақшбандия тариқатининг пайғамбар суннати, шарият ақонди билан мустаҳкам боғлиқлигидир. Нима учун ҳазрати Нақшбанд буни махсус таъкидлаганлар? Тасаввуфни суннат асосида қайта тартибга келтиришга зарурат бормики ёки аниқроқ қилиб айтганда, тасаввуф суннат ва шариятдан чекинганмики, унда «бидъат ва рухсатларга» йўл қўйилганмики?

Баҳоуддин Нақшбанд бу ҳақда ҳеч нарса демаганлар, ул зотнинг маноқиблари ва шогирдлари рисолаларида ҳам бу ҳақда гап йўқ. Умуман, тасаввуфда бир-бирини очик танқид қилиш, сулук ва силсилаларни ўзаро қарама-қарши қўйиш кўзга чалинмайди. Ҳатто бирор масалада баҳс-мунозаралар бўлганда ҳам одоб доирасидан чиқилмаган, соф илмий-назарий муҳокама-лар билан чекланилган. Лекин ҳар бир сулук ёки тариқат вакили ўз йўлининг муҳимлиги, зарурлигини исботлашга ҳаракат қилиб, қондалар ва талабларини баён этади. Ҳазрати Нақшбанд ҳам ўз сулукининг асосий қондаларини баён этар эканлар, биринчи галда суннат ва Ҳадис йўлига содиқ қолишни қатъий кўрсатиб ўтадилар.

Аслини олганда, ҳақиқатан ҳам тасаввуфда турли сулук ва йўллар шаклланиб, ислом шариятига унчалик мувофиқ келмайдиган жиҳатлар пайдо бўлган эди. Ислом таркидунёчиликини рад этади, тасаввуфнинг асосий руқнларидан бири эса таркидунёчилик, яъни зуҳд ва вараъдир. Ислом ўз-ўзини қийнаш, ортиқча риёзату ажрни маъқул ҳисобламайди, тасаввуф бўлса, риёзатни инсонни поклаш, камолга элтишнинг бош йўли деб ҳисоблайди. Шунингдек, тасаввуф аҳли орасида фалсафа ва ҳикмат таъсирида инсонни Илоҳ даражасига кўтариш, инсон билан Худони баробар қўйиш ҳоллари бўлган. Тавҳид ва ваҳдатни англашда айрим шайхлар

ислом тушунчаларидан хийла узоқлашиб, фалсафий мушоҳадакорликни авж олдирган эдилар. Бундан ташқари, валиликни набийлик билан тенг деб билиш, пайғамбарлик даъво қилиш, ҳол беҳудлигида ғайри шаръий сўзларни айтиш билан одамлар дилига шубҳа ва гулгула солиш ҳоллари содир бўлди. Айниқса, самоъ мажлислари, рақсу кўшиқ аралаш амалга оширилган жаҳрий зикр туширишлар, хонақоларни бошга кўтариб ғавго қилишлар ислом аҳкомининг талабларидан ташқари эди. Буларнинг ҳаммаси маълум даражада тасаввуфни шарнат билан ихтилофга олиб келди. Иккинчи тарафдан, сўфийлар ўзларини Аллоҳнинг хос бандалари ҳисоблаб, халқдан ажратар ва ҳокимлар, шоҳу амирларга ҳам қарши қўйиб келардилар. Яъни шоҳ ва дарвеш — икки қарама-қарши қутб, бир-бирига яқинлашмайдиган икки хил ахлоқий-ижтимоий моҳият деб қаралган. Дарвешлар — Худони севган, Худо йўлига бахшида инсонлар бўлса, шоҳ ва мансабдорлар, бойлар — фоний дунё ошиғи, дунё лойига ботган махлуқлардир. Дарвешининг нияти халқдан ажралиб, Холиққа етиш, чунки халқ билан банд бўлган одам Холиқни унутди, халқдан ажралмагунча Холиқ дийдорига етиш мумкин эмас. Шу боис тирик бўла туриб фоний дунёни тарк этмоқ, хилват ва гўшанишииликни ихтиёр этмоқ керак. Кўришиб турибдики, тасаввуфнинг моҳиятини ташкил этадиган бу талаб ҳам пайғамбар суннатиға мувофиқ эмас.

Пайғамбар суннати — бу пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламнинг йўл-йўриқлари, айтган сўзлари, хулқ-атвори, қилган ишлари демакдир. Суннат аҳли Расули акрамнинг барча ишлари, сўз ва кўрсатмалари, шунингдек халифани узом ва саҳобаларнинг ибратли ишлари ва нажиб хулқига қатъий амал қиладилар. Пайғамбарнинг ишлари ҳамма учун ҳаёт дастури, сўзи ва гоёлари эса Ҳаққа ошно этувчи бирдан-бир тўғри йўлланмадир, дейди суннат аҳли. Шуни айтиш керакки, тасаввуф аҳли ўз гоёларининг аксарини Қуръони карим ва Ҳадислардан келтириб чиқардилар. Дарҳақиқат, Қуръонда мол-дунёга меҳр қўйишнинг, шайтоний нафс ва ҳирсу ҳавасга берилишнинг ёмонлиги ҳақида оятлар кўп. Бир неча жойларда Тангри таоло ўз бандаларини фоний дунёга алданишдан огоҳлантиради, чунки дунёни севган одам Тангрини унута бошлайди. Шунингдек, нафсининг шумлиги ҳақида

айтилган ҳадислар ҳам анча. Биргина Жомий ва Навоий таржима қилган «Қирқ ҳадис»да дунёпарастлик ва нафсга берилишликнинг ҳалокатли оқибатларини баён этувчи бешта ҳадис бор. Шу билан бирга, «Қуръон»да насронийларнинг зоҳидона ҳаёти, тарки дунё қилиб, калисо (монастир)ларда умр ўтказиши танқид қилинади, исломда роҳиблик йўқ деб кўрсатма берилади: «Ло раҳбониюн фи исломи» — «Исломда роҳиблик йўқ». Бу ҳадис ислом аҳли орасида машҳур. Мусулмон кишиси Аллоҳ томонидан инъом этилган неъматлардан баҳраманд бўлмоғи керак. «Ораларингизда афзалроғингиз менман, лекин мен масжидга ҳам бораман, тотли овқатларни ҳам ейман, хотинлар билан ҳам бирга бўламан», дея танбеҳ берган эканлар ҳазрати пайғамбар зоҳидтабиат саҳобаларига. Ана шу ҳадислар қаторида ҳазрати Пайғамбарга нисбат бериладиган «Ал фақру — фаҳри», яъни «фақирлик — менинг фаҳрим» деган ҳадис ҳам мавжуд. Ривоятга кўра, бу ҳадисни Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам меърожга кўтарилиб, қайтгандан кейин айтган эканлар. Чунки меърож тунида Расули акрам Аллоҳ таоло ҳузурига мушарраф бўлганида, Аллоҳ ўз Ҳабибига мурожаат қилиб бошингизни кўтариб юқорига қаранг (Расулуллоҳ меърож туни ҳеч ёққа қарамай, фақат Аллоҳ дийдорини мунтазир бўлиб кутганлар), деган. Расулуллоҳ бошларини кўтариб, юқорига қараганда, кўзни қамаштирадиган ажойиб нур дастасини кўрадилар. Расулуллоҳ Раббиюл оламиндан: бу нима, деб сўраганларида, бу — Фақрнинг ҳайкали деган нидо келади. Шундан кейин пайғамбаримиз дарвеш — камбағаллар, фақир фуқароларни эъзозлаш, уларни сийлаш ва қадрлашни амр этадилар. Ҳурайра нақл қиладики, ҳазрати Али ибн Абутолиб разияллоҳу анҳу дедилар: агар меърож кечаси Расулуллоҳ самода Фақрнинг ҳайкалинини кўрган бўлсалар, мен заминда Фақрнинг тирик ҳайкалинини кўрдим, бу Расулуллоҳнинг ўзидир.

«Ал фақру фаҳри» ҳадиси тасаввуф аҳлининг байроғига айланган эди, чунки фақр тушунчаси тасаввуфда махсус мавқеъга эга. У мақомотнинг алоҳида босқичини англатишдан ташқари, умуман дарвешликнинг моҳиятини ҳам белгилаб келади. Тасаввуф луғатларида қайд этилишича, фақр «улуғ бир моҳият, инсоннинг илоҳий аслидир», фақирлик — дунёнинг моли ва аҳ-

волидан ҳеч нарсага эга бўлмаслик. Баҳоуддин Нақш-
Банд айтганларидай:

Ҳечи мо несту ҳеч кам не,
Аз ҳеч-ҳеч ҳеч ғам не,
Жанда дар пушту пушт гўристон,
Рўзе ки мирем, ҳеч мотам не

(Ҳеч нарсамиз йўқ, шунинг учун ҳеч камимиз йўқ.
Ҳеч-ҳеч, яъни у-бу нарса дейишдан ҳеч бир ғамимиз
йўқ. Эғнимизда жандаю, орқада қабристон, ўлган ку-
нимиз мотам ҳам йўқ).

Қуйидаги байт ҳам тасаввуф аҳли орасида машҳур:

Дар кулоҳи фақр бошад чор тарк:
Тарки дунё, тарки уқбо, тарки тарк.

(Фақр кулоҳининг тўрт тарки — чизиғи бор: бири
дунёни, иккинчиси охиратни, учинчиси кулоҳни, тўр-
тинчиси бошнинг ўзини тарк этишга ишора қилади).

Демак, фақр дунёни тарк этишга талаб қилади,
дунёгина эмас охиратни ҳам тарк этиш керак. Бунинг
маъносини шуки, Улуғ Тангри дийдорининг ошиғи учун
дунё ҳам, охират тушунчасига кирадиган жаннат, дў-
зах ва қиёмат ҳам арзимасдир. У барча таъмаларни
тарк этиб, фақат Аллоҳ дейди. («Тарки тарк» ибораси
рамзийлик, яъни суннатни тарк этишни тарк этмоқ
маъносида ҳам келади). Хўш, шундай бўлгандан кейин
«Ислолда роҳиблик йўқ» дейиш билан «Фақирлик —
менинг фахрим» ҳадислари бир-бирига мазмунан зид
эмасми? Зоҳид бўлмасдан фақр-дарвеш бўлиш мумкин-
ми, бошқача айтганда, дунёни тарк этмасдан... тарки
дунё қилиш мумкинми?

Бу саволларга жавоб қайтаришдан аввал фақр ҳа-
қидаги фикрни яна чуқурлаштиришга ҳаракат қилиб
кўрайлик. «Фақр»нинг луғавий маъноси қашшоқлик,
қашшоқ одам эса талабгор бўлади. Аммо Илоҳ йўли-
даги фақирлик — бу ихтиёрий қашшоқлик, ботиний
оламнинг барча ҳавасларидан холи-халос бўлиш ва
илоҳий файзини қабул қилишга ҳозирланиш. Чунки ин-
сон ҳамма вақт муҳтож, инъезманддир. Фақрнинг ҳа-
қиқати ҳам ана шу инъезмандликдан иборат. Музлақ
мустақиллик, мутлақ бойлик, мутлақ эҳтиёжсизлик фа-
қат Аллоҳга хос. Истирфо — буюклигу оводлик Аллоҳ-

нинг сифати. Инсонки камолотга интилар экан, у ўз Раббига муҳтождир. Шунинг учун инсон ҳамиша Раббига қараб интилади, зеро бандалик — ҳожатмандликдир. Шундай қилиб, фақирлик бандаликнинг сифати, худди бўлиши керак. Шуниси ҳам борки, фақирликни мол-мулкнинг бўлмаслиги деб тушуниш бир томонлама талқиндир. Фақирлик кўпроқ дунёга, мол-мулкка эгалик ҳиссининг йўқлигидир, яъни агар мол-мулк бўлса ҳам, мен бунга эга эмасман, бу Тангри-нинг мулки деб билиш ва ҳамиша кўнгилда шу фикр билан юриш. Шу ақидага риоя қилиб ҳазрати Баҳоуддин қул ва чўри сақлашни буткул рад этганлар, «бандалик хожалик билан келишолмайди», деганлар. Ҳақиқатан ҳам, одам одамни қул қилишга ҳақли эмас.

Шундай қилиб фақир ҳожатманд ва талабгор бўлгани, бандаликни олий фазилат билгани учун у ўзининг камтарларнинг камини, ҳақиру ночор ҳисоблаб, ҳар доим Тангри иноятидан умидвордир. Баҳоуддин Нақшбанднинг халифани кибори Муҳаммад Алоиддин Аттор сўзларидан: «Сўфий истиғно-буюкликдан, мустақиллик ҳиссидан ўзини сақласин ва Ҳақ субҳонаҳунинг оз неъматини кўп ҳисобласин ва ҳақиқий Буюкликдан қўрқувда турсин». Хулоса қиладиган бўлсак, фақирлик — хоксорликдан буюклик мартабасига кўтарилиш, ўзликни, «мен»ни бартараф этиб, пок бир руҳоний нур билан нурланиб, Мутлақият оламига кўшилиш. Шу маънода фақр мартабаси фано мақоми билан барабар. Эътибор қилган бўлсангиз, Алишер Навоийнинг «Лисонут тайр» асарига охириги водийнинг номи ҳам «Фақру фано водийси» деб номланган. Қушлар, яъни солиқлар пир — Худҳуд раҳбарлигида барча тариқат манзиллари, руҳий тараққиёт босқичларини босиб ўтиб, ниҳоят «фақру фано водийси»да Симурғ — Тангри ҳузурига етишадилар ва ўзларида Симурғ аксини кўра бошлайдилар.

Демак, ҳамма гап ички, ботиний, агар «жисм фано шуъласига яширинган» (Навоий) бўлса, агар қалбда Илоҳ муҳаббати ва жазбаси тўлиб-тошиб турса, киши хуш хулқи, нажиб сифатлари билан фазлу камолот ва кашфу каромат кони бўлса, унинг кийган кийими қанақалиги, мол-мулки бор-йўқлигига қарамай, у Аллоҳ наздида фақирдир ва шу боис буюқдир, севимлидир. Бундай кишиларнинг энг муносиби ва энг улуғи албатта, хожани кинот Муҳаммад пайғамбардирлар. Ул зоти

муборак илоҳийлик билан дунёвийлик, руҳонийлик билан жисмонийликни бирлаштирган. Ҳам набию ҳам вали, ҳам комилу ҳам фақир киши бўлганлар. Шундай буюк инсон оддий одамлар билан бирга юрдилар, хилват ихтиёр этган пайтлари бўлди, лекин мутлақ хилватга чекинмадилар, жамоат орасида юриб, ботинаи Тангри фариштаси Жабраил билан сўзлашдилар, аммо тарки дунё қилмадилар, дунёга меҳр боғламадилар, ҳам тоат-ибодатни қанда қилмадилар, бироқ мусулмонларнинг ҳаётини масалаларига жавоб топиб, уларнинг ишлари, амалларига йўл кўрсатишга интилдилар.

Шундай экан, «Исломда роҳиблик — тарки дунё қилиш йўқ» ва «Фақирлик — менинг фахрим» ҳадислари мазмунан ўзаро номувофиқ эмас, аксинча, мураккаб хилқатдан тузилган инсон зоти учун бу икки жиҳатни бирлаштирмоқ вожиб ва зарур, негаки мутлақ тарки дунё каби мутлақ дунёпарастлик инсон табиатига ҳуш келмайди. Мутлақ тарки дунё ҳаётга зид — у инсонни амалдан, касбу кордан маҳрум этади. Шу каби дунёпарастлик ҳам кишини илоҳийликдан, маънавиятдан четлаштиради, мол-дунё қулига айлантиради. Оралиқ йўл эса ҳар жиҳатдан мақбул ва тўғридир, зеро фикр ҳирс ва нафсни қаноат қамчиси билан савалаб, инсоннинг инсонлигини ҳимоя қилади ва ҳар қандай шароитда инсонни Тангри билан боғлаб туради. Ҳазрати Нақшбанд буюрадилар: «Ўз нафсларингизни ёмонлаб, таҳқир этиб туринг, чунки кимки Ҳақ субҳонаҳу инояти бирла ўз нафсини ёмон деб таниган бўлса, бу амал унинг учун осондир», яъни фақирлик мартабасини эгаллашнинг биринчи шarti нафсни бадном этиш ва ҳар лаҳзада «табиий вужудни кафолатлаб туриш», Ҳақнинг исботига интилиб, нймонни мустаҳкамлаб бориш. Чунки Ҳақ субҳонаҳунинг номи хотирадан кўтарилган заҳоти шайтони лаин ва шайтоний нафс қутқуси унинг ўрнини эгаллайди.

Урни келганда, хилват «ёки узлат»нинг фойда-зарари ҳақида ислом уламолари ва атоқли шайхлар билдирган фикрларни келтириб ўтмоқчимиз. Дин, тасаввуф, фалсафа илмларини инсон руҳияти, эҳтиёжлари нуқтан назаридан ўрганган Имом Ғаззолий «Қимён саодат» асарида алоҳида «Узлат» деган боб ажратиб, бу ҳодисанинг олти хил фойдаси ва олти хил зарарини кўрсатиб ўтади. Аввало шуки, Ғаззолий фикрича, узлат мутафаккир инсонлар учун зарурий эҳтиёждир, инсон

бот-бот ёлғиз бўлишни, ўз-ўзи билан якка қолиб, фикр дарёсига чўмишни, дунё ташвишларидан вақтинча фориғ бўлгани ҳолда, тафаккурий идрокка берилишни хоҳлайди. Илоҳ ишқида ёнган кишилар учун бу интилиш яна ҳам кучлироқ. Уларнинг руҳи муттасил ёлғизликни қўмсайди, чунки атрофдаги воқеалар уларнинг бир нуқтага йўналтирилган фикрини чалғитади.

Имом Ғаззолий фикри бўйича, узлатнинг фойдалари қуйидагилардан иборат: биринчидан, узлат «фикр ва зикр фароғатини» юзага келтиради, зеро энг улуг ибодат «фикр ва зикр ибодатидир». Бунда киши наинки дунёдан, балки ўзидан ҳам беҳабар бўлиб, Ҳақ таоло ёдига берилади. Чунки Ҳақ таолодан бошқа ҳар қандай нарса Ҳақ таолодан бошқа билан машғулдир». Хатто Расули акрам Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳам бошида «Ҳиро тоғидаги ғорга бориб халқдан алоқани узди», дейди Ғаззолий. Иккинчи фойда шуки, киши узлат туфайли «кўп изтироблардан қутулади». Чунончи, ғийбат қилиш ва ғийбат эшитишдан, риё ва нифоқдан, амру маъруф ва наҳийдан халос бўлади. Жамиятга аралашган одам, деб таъкидлайди. Ғаззолий, риёкорлик ва мунофиқликка аралашмасдан иложи йўқ. «Чунки агар халқ билан муроса қилинмаса, халқ ранжийди ва агар муроса қилсангиз, риёга йўл очасиз, ҳолбуки, муросову мадородан риёни ажратиш қийин». Масалан, икки душманга сўз бериб, иккаласи билан ҳам келишиб кетаман, деган одам икки юзламачилик қилади, агар шундай қилмаса, уларнинг душманлигидан қутулмайди. Ниҳоят, нодонлар, ғофиллар, дунёпарастларни кўриб юриш ҳам оғир азобдир. (Аҳмад Яссавийни эсланг: «Нодонлардан қочиб ер остига кирдим мано»). Доно учун нодон, мард учун номард, маъни аҳли учун суратпараст, сўфий учун аҳли дунё номаҳрам, улар бир-биридан қочади. Буюк шоир Абдураҳмон Жомий «Субҳатул аброр» асарида ёзади:

Бар касу нокас бар ҳарими хумул,
Қуфл кун абвоби хуружу духул.
Дайрнишин бош чу Исодамон,
Хона бипардоз зи номаҳрамон.

(Бенишонлик хилватхонасида касу нокасга кириб чиқиш эшикларини беркит. Исо нафаслилар каби дайрда ўтир, уйни номаҳрамлардан тозала).

Учинчи фойда шуки,— деб давом этади Ғаззолий,— узлат қилган одам «фитнадан қутулади», зеро «ҳеч бир шаҳар фитна ва хусумат, таассуб ва ҳасаддан холи эмас».

Тўртинчи фойда шуки, узлат қилган киши одамларнинг ёмонлигидан халос бўлади, чунки киши то халқ орасида экан, «гумон ва тухмат ранжидан озод эмас».

Бешинчи фойда шуки, «одамлар тамаъи ундан узилди ва у ҳам одамлардан тамаъ қилолмайдиган бўлиб қолади». Чунки киши дунё аҳлини кўрса, тамаъ ҳирси ошаверади.

Олтинчи фойда шуки, «ландавурлар, нохуш табиатли кишилардан қутулади».

Аммо узлатнинг офатлари ҳам бор, чунончи, халқ билан муомала қилинмаса, дунё ва дин ишлари амалга ошмайди. Узлат эса муомала ва алоқани йўқ қилади.

Биринчи зарар шуидаки, узлат кишини илм олишдан четлаштиради. «Ҳар кимки фарз бўлган илмларни ўрганиб олмаган бўлса, унга узлат ҳаромдир»,— дейди Ғаззолий. Илм ҳосил қилмай узлатга чекинган киши вақтини уйқу ва бекорликда ўтказди, «туни билан ибодатга ўтирса ҳам қалби ғурур ва макрдан холи бўлмайди», хато устига хато қилаверади. (Гап келганда, қистириб ўтамизки, Ғаззолийни танқид қилган Ибн Жавзийнинг ноҳақлигини шу мисолнинг ўзи ҳам кўрсатиб турибди).

Иккинчи зарар шуки, узлатга чекинган киши «манфаат етказиш ва манфаат олишдан маҳрум бўлади». Оиласи, фарзандлари боқувсиз қолади. Шунинг учун «кимнингким, аёлу оиласи бўлатуриб уларни таъминлаб бўлмай узлат этса — гуноҳдир». Ғаззолий яна давом этиб ёзади: «Ҳалол касб билан шуғулланиб, муҳтожларга садақа бериш узлатдан кўра афзалроқдир ва агар кишининг ботинида Ҳақ таоло маърифатига йўл очилган бўлса, муножот билан унга берилса, бу барча тоатлардан яхшироқдир».

Учинчи зарар шуки, киши узлатда мужоҳида ва даъватдан орқада қолади.

Тўртинчи зарари шуки, узлатда «васвос ғалаба қилиб, кўнгил зикрдан нафратланиши мумкин».

Бешинчи зарари шуки, узлатда киши аёдат (касал кўриш), жаноза ва бошқа савоб ишлардан маҳрум бўлади.

Олтинчи зарари шуки, «узлат ҳам такаббурнинг бир

навъи бўлиб, одамлардан эътибор, тавозуъ талаб қилишдир».

Маълум бўладики, Имом Ғаззолий Баҳоуддин Нақшбанддан салкам уч аср олдин хилват ва анжуман масалаларини муҳокама қилиб кўрган ва унинг фойдаси қаерда, зарурати ва зарари нимадан иборат эканлигини таҳлил этган экан. Ғаззолий бу икки қарама-қарши руҳий эҳтиёжни бирлаштирадиган одамни орзу қилади, руҳан Ҳақ билан ва жисман халқ билан бўлган кишини буюкларнинг буюги ҳисоблайди. Олим назарида ҳазрати Муҳаммадда «нубувват қуввати шу даражага етдики, тан билан халқ орасида эди, аммо руҳан Ҳақ билан бирга эди».

896 йилда вафот этган Саҳл Тустарий ҳам «хилват дар анжуман» тамойилининг бошловчиларидан бўлган. Унинг сўзларидан: «Ўттиз йилларким, Ҳақ билан сўзлашаман, одамлар мени халқ билан сўзлашади деб ўйлайдилар... шундай бўлсинки, киши кўнгли маҳбуб билан машғулликдан одамлар орасида бўлиб, аммо одамларни кўрмасин...».

Машҳур шайх Абусаид Абулхайр (967—1049) ҳам сўфийларнинг хилватнишинлигини ёқтирмаган. «Нафаҳотул унс»да келтирилишича, Абусаид Абулхайр шоғирдларига қараб: «Мард улдурким, халқ орасида ўтирса ва муомала қилса ва уйланса ва халқ билан қўшилса ва бир лаҳза ҳам ўз Худосидан ғофил бўлмаса... банда ва Худо орасидаги парда еру кўк эмас, аршу курси ҳам эмас, балки сенинг манманлигинг ва хаёлларингдир, уларни орадан кўтар», деган.

Кўринадики, тариқат пайдо бўлиб, зоҳидлик ва узлатга чекиниш расм бўлгандан бошлаб, хилват ва анжуман ёхуд халқ билан ва Ҳақ билан деган тушунчалар мунозарага сабаб бўлиб келган. Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд икки томонни бирлаштириб, ҳам хилват сари руҳий эҳтиёжни қондириш ва ҳам жамоат ичиде яшаб, элга фойда келтириш йўлидан борганлар.

Баҳоуддин Нақшбанд устозларидан мерос сифатида қабул қилган ва бемисл валилик истеъдоди билан ривожлантириб, тариқат қондаларига айлантирган усул ва рукнлар худди ана шу оралиқ йўлни ифодалаб, пайғамбар суннатига мувофиқ келар, суннатга хилоф бўлган расм-русум, одатлар («бидъатлар»)дан тасаввуфни тозалашга хизмат этарди. Чунончи, «Хилват дар анжуман» (жамоа ичра хилват) рукнини олиб кўрай-

лик. Ҳазрати Хожа буни яна аниқлаштириб, «Дар зоҳир бо халқу дар ботин бо Ҳақ» (Зоҳирда халқ билан, ботинда эса Ҳақ билан) деб таърифлаганлар. Кўриниб турибдики, илгари тасаввуф аҳли орасида ҳамма вақт бир-бирига зид тушунчалар сифатида қўлланилиб келинган халқ ва Ҳақ, халқ ва Холиқ, хилват ва анжуман, зоҳир ва ботин бир-бири билан келиштирилган. Номувофиқлар мувофиқлиги — парадокслар қатори келиб чиққан. Аммо бу ҳаёт қонунияти, диалектикасининг айни ўзидир. Яъни Худо васлига етишиш учун жаҳд этган солиқ халқдан ажралиб, мазоротлар, горларда, работу хонаколарда чилланишин бўлиши, оила-фарзанд, дўсту ёрлардан воз кечиб, буткул тарки-дунё қилиши шарт эмас. Одамлар билан бирга бўлиб ҳам ботинан Ҳақ ёди билан яшаб, қалбни поклаш мумкин. Баҳоуддин ҳазратларининг ўзлари, шунингдек, ул жанобнинг пирлари Бобой Самосий Сайид, Амир Кулол, Қусам шайх, тариқат биродарлари, шогирд ва халифалари мунтазам равишда фойдали меҳнат билан шуғулланганлар: деҳқончилик ва боғдорчилик қилганлар, ҳар бирининг бир ҳунари бўлган, ҳазрати Нақшбанд маноқибиде дарвешлар ҳашар йўли билан қўрғон ва работлар қурганликлари ҳикоя қилинади. Нақшбандия ҳақида ёзилган мақолаларда бу жиҳат бот-бот ёритилгани учун батафсил тўхташни лозим топмадик. Бироқ шунини айтиш керакки, баъзи тадқиқотларда нақшбандиянинг «ижтимоийлигини» таъкидлаш, Али Сафийнинг «Равшаҳот» асарида келтирилган ва ҳазрати Баҳоуддинга нисбат бериладиган «Даст ба кору дил ба ёр» (Қўл ишда, кўнгил ёрда бўлсин) шиорини талқин этиш давомида, ушбу таълимотнинг шаҳар ҳунармандлари руҳига мослиги таъкидланади. Бу нотўғри фикр эмас — Туронзаминнинг қадимги маданий шаҳарлари аҳолиси сунний мазҳабининг мустаҳкам ва мустақил давомчилари бўлгани учун нақшбандия шу ерда илдиз отиб, ривожланган. Аммо ҳазрати Баҳоуддиннинг хизматлари яна шуки, ул зот шаҳар аҳолиси билан қишлоқ аҳли, тўғрироғи, қадимий ўтроқ маданиятли халқлар билан кўчманчи чорвадор халқларни ҳам ўзаро бирлаштирди. Бугина эмас, нақшбандия ўзбек ва тожикларнинг маънавий-руҳий яқинлигини кучайтиришга ҳам хизмат қилган. Афтидан, бу яқинлашиш Амир Темур салтанати даврида, яъни XIV—XV асрларда тарихан шаклланиб, ягона руҳ, ягона миллий

маданият ва маънавият хусусиятини олган. Буни сезган Баҳоуддин Нақшбанд ҳар икки халқни мазҳаб-маънавият жиҳатидан бирлаштириш учун курашади. Натижада турку тожик шайхларининг ўзаро муносабатлари тобора кучайиб борган. Муҳаммад Боқирхоннинг «Маноқибн ҳазрати Нақшбанд» номли рисоласида келтирилишича, Баҳоуддин Қаршига бориб, Қусам шайх билан учрашиб, унинг ишончини қозонгач ва тарбиясини олгач, устози унга қараб: «Энди сен турку тожикка раҳнамо бўласан»,— дейди. Бундан олдин Амир Кулол Баҳоуддинга талқини зикр ва суҳбат таълимини бериб бўлгач, «Турку тожик машойихларидан кимни хоҳласанг, ҳузурига бориб, баҳраманд бўлишинг мумкин», деб айтганди. Урус олим В. Л. Гордлевский ҳам аср бошларида Баҳоуддин Нақшбандга бағишлаб ёзган мақоласида шуни таъкидлаган эди. Унинг фикрича, Баҳоуддин туркларнинг қадимий шомоний тасаввурларидан ҳам яхши фойдаланган. Баҳоуддиннинг Халил ота билан дўстлиги бунга яна бир мисолдир. Ҳазрати Баҳоуддин ҳикоя қиладиларким, валийлик нишонлари менда пайдо бўлган дастлабки кезларда турkning улуг машойихларидан, Ҳаким ота раҳматуллоҳни (Сулаймон Боқирғонийни) тушимда кўрдим, ул киши мени бир дарвешга топширдилар. Ул дарвешнинг сурати хотирамда қолди, уйғониб тушимни бувимга айтдим. Бувим дедилар: «Эй фарзанд, турк машойихидан сенга насибалар етгай». Баҳоуддин тушида кўрган дарвешни ўнгида кўриш иштиёқида юради ва бир кунни уни Бухоро бозорида учратиб қолади. Улар бир-бири билан топишиб, дўстлашиб кетадилар. Бу дарвеш Халил ота эди.

Мазкур воқеа яна икки нарсага далолат этади. Биринчи — Баҳоуддиннинг ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий тариқатига таважжуҳи бўлса, (чунки Халил ота Аҳмад Яссавий авлодларидандир), иккинчиси — Баҳоуддиннинг тасаввуфни давлат мафкурасига айлантириш, аниқроғи, шоҳу дарвеш орасидаги муҳолифатни олиб ташлаб, уларни бирлаштириш учун ҳаракат қилганидир. Баҳоуддин Халил ота билан юриб, унинг каромат ва мўъжизаларининг шоҳиди бўлади, жумладан биринчи учрашувдаёқ Баҳоуддин кўрган тушини айтмоқчи бўлганда, Халил: «Сенинг хотирингда нима кечган бўлса, бизнинг олдимизда аёндыр»,— деб айтади. Халил ота олти йил Мовароуннаҳр подшоси бўлади ва Баҳо-

уддин унинг хизматини қилиб юради. Аммо Халил ота шоҳлик мансабида ҳам дарвешлигича қолган. Баҳоуддин ҳазратлари ҳикоя қиладиларким, мулозимат ва қабул пайтларида ундан «улуғ ишлар содир бўлур», қизиқки, Халил ота подшо бўлатуриб саройда Баҳоуддинга гоҳ лутф кўрсатиб, гоҳ танбеҳ билан тариқат одобини ўргатган. «Менга кўп фойдаси тегди ва бу йўлда сайру сулук мақомида катта ёрдам берди», деб эътироф этади ҳазрати Баҳоуддин. Агар саройда унинг салтанати одобини риоя этсам, хилватда эса «унинг суҳбатининг хос маҳрами эдим», дейди Баҳоуддин Нақшбанд.

Тасаввуф тарихида нодир ҳодиса: дарвешнинг тахтда ўтириши, мамлакатни идора қилиши ва ҳам мурид тайёрлаши Халил ота мисолида шоҳу дарвешни бирлаштириш мумкинлигини исботлаган бўлса, Баҳоуддиннинг унга хизмат қилиши тасаввуф ҳукмрон бўлган салтанатни вужудга келтириш мумкинлигини кўрсатган. Бу подшоликнинг қандай сиёсат юритгани ҳақида маълумотлар жуда оз, аммо шу нарса аниқки, Халил ота ушбу шоҳликни худди дунё каби «мажозий», фоний деб билган, барчага Ҳақ ризоси асосида муомала қилган. «Мажозий мамлакат» шоҳлиги завол топиб, Халил ота вафот қилганидан кейин, Баҳоуддиннинг қўнгли ҳам «дунё ишларидан батамом совийди» («Нафаҳотул унс», 365—366-бетлар). Шуларнинг таъсирида бўлса керак, Баҳоуддин Нақшбанд назарида шоҳу гадо баробар эди (Навий: Ҳақ сўзини элга қилурда адо, Тенг кўрунуб олдида шоҳу гадо), шоҳлар олдига бош эгиб келганда, уларга айрича илтифот кўрсатмади, шоҳлар дуосига кўтарилган қўли гадоларга ҳам «тожбахш» бўлди.

Нақшбандия мана шундай улуғ бирлаштирувчилик, қавмлар, табақалар ва тоифаларни ягона сунний йўлидаги сўфиёна мафкура асосида жипслаштириш ишини амалга оширган. Айни вақтда бу ҳол тасаввуф таълимотини «демократлаштириб», омма орасига чуқурроқ сингишига замин ҳозирлади.

Баҳоуддин Нақшбанднинг устози Абдухолик Ғиждувонийдан қабул қилиб олган «сафар дар ватан» (ватан ичра сафар), «хуш дар дам» (нафасда хушёрлик), «назар дар қадам» (назарни қадамдан узмаслик) каби қонда-талаблари «хилват дар анжуман» қондасини ҳаётга тадбиқ этиш усуллари эди. Чунки одамлар

орасида ботиний хилватни таъминлаб туриш учун инсон ўз-ўзини доимий равишда назорат қилиб туриши керак. «Ватан ичра сафар» — руҳнинг ўзи асли томон сафари, яъни сайрул филлоҳ. Гарчи бу қонда яшаган жой билан ошнолик, ўз халқи, қавмини ўрганиш, унинг аҳволидан хабардор бўлиш ва ўз қавмига раҳбарлик, руҳоний мураббийлик қилишни назарда тутса-да, бироқ биринчи маъно истисно этилмайди. Ҳар икки маъно ҳам солиқ аъмолининг қандай давом этаётганини кузатиш, натижани баҳолашга ишора этади. «Назар дар қадам» — фаолиятни тадқиқ этиш, қилаётган ишлари, ҳаракатининг суннатга мувофиқлигини текшириб туриш ва қадамни ёмон жойларга қўймасликка интилишни англатади. «Ёдкард» (ёдлаш), «бозгашт» (такрорлаш, янгидан бошлаш), «нигоҳдошт» (эса сақлаш), «ёддошт» (эсдалик, эслаб қолиш) талаблари эса «зикри хафий» деб номланмиш яширин зикрга тегишлидир. Яъни зикрни назорат қилиш. Чунки зикрдан мақсад Аллоҳ номларини қуруқ қайтаравериш, тилда айтиб, дилда бошқа нарсани ўйлаш эмас, балки бу номларни дилда нақшлаб, муҳрлаб олиш учун жидду жаҳддир. Ҳар бир солиқ зикр қанчалик уни Аллоҳ сифати ва зотига яқинлаштирганини ўзи назорат қилсин ва агар ўзи уддалай олмаса, пир буни текшириб аниқласин. Нақшбанднинг халифаи кибори Алоуддин Аттор дейди: «Бу замондаки, (кўплар) хафи зикри билан машғулдирлар, қалбдан эмас, ошқозондан айтадилар».

Баҳоуддин Нақшбанд таълим берадиларки, солиқ ҳамиша ўз ботиний аҳволининг таҳқиқи пайдан бўлсин, назорат ва ҳифзу ҳисобни текшириб туришни канда қилмасин. Алоуддин Аттор пирларининг фикрини давом эттириб, хатар ботинда ўрнашиб қолмаслиги учун, яъни дунё меҳри дилни банд этмаслиги учун киши ўзини кузатиши, нафас орқали бўшатиб туриши керак деб айтади. Шунда ирода-ихтиёр қайси томонда экани маълум бўлади. Киши қанчалик ботинга сафар қилса, шунча ўзини англайди, зотан ўзингга кетиш — ўзидан кетиш (ўзини тарк этиш) демак. Ва айна пайтда бу ўзингга қараб боришдир ҳам. Чунки ўзликни тарк этмоқ — ўзини танимоқдир. Ўзингдан бегонаву Ҳаққа ошнолик, ўзидан ғойибу Ҳаққа ҳозирлик шу тахлит қўлга киритилади.

Баҳоуддин Нақшбанд илова қилган «вуқуфи замоний» (муайян муддатда тўхтаб, ўз-ўзини текшириш),

«вуқуфи ададий» (зикр ҳисобини аниқлаш учун тўхташ) ва «вуқуфи қалбий» (қалб аҳволини билиш учун тўхташ) тамойиллари ҳам яширин зикрни мустаҳкамлаш ва кузатиб, натижасини билиш учун жорий этилган. Ва аммо шу ҳам маълумки, ҳазрати Нақшбанд зикр талқинига шунчалик эътибор билан мухлислардан сурункали зикрни талаб қилган эмаслар. Бу ўринда қуйидаги ҳикоят ибратли: «Баҳоуддин Нақшбанд Хуросонга сафар қилганда «бузрукзодалардан бирига зикр таълимин дегондурлар. Ул сафардан қайтгонда аларга дебдурларки, ул таълим олгон зикрга иштиғол кўрсатмайдур ва тарк қилибдур». Шундан кейин Баҳоуддин ҳалиги одамни учратиб, «Бизни ҳеч туш кўрдингму?» деб сўрайдилар. Ул одам «Ҳа, кўрдум» деб жавоб беради. Шунда ҳазрати Нақшбанд: «Шул санга басдур» дейдилар. Бу ҳикоят Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асарига келтирилган. Навоий шундан кейин «Мундин маълум бўлурки, ҳар кимгаки оз робитан азизлар била бўлса, охир мулҳақ бўлур» деб ёзади (Алишер Навоий. Асарлар, 15-том, 133-бет). Яъни азизлар билан озгина алоқада бўлган одам, агар сидқи дилдан ихлос этган бўлса, Ҳаққа мушарраф бўлади. Нақшбанднинг сўзларидан ихлос ва сидқу садоқатга эътибор қилингани ва қонун-қонда талабларига кўр-кўрона эргашмасдан моҳиятга қараб иш тутиш, ботиний ўзгаришга эътибор қилиш муҳимлиги сезилади. Алоуддин Аттор ҳам сурункали зикр тарафдори бўлмаган. «Мақсад кўп айтиш эмас,— деб таъкидлайди у киши,— Бир нафас давомида уч марта ўнг томондан бошлаб юрак устига қараб «Ло илоҳа илаллоҳу» ва чапдан ўнгга қараб «Муҳаммадан расулulloҳ» дейиш кифоя.

Биз атайлаб «Ҳуш дар дам» рукни ҳақида алоҳида тўхталмоқчимиз, чунки бу кенгроқ шарҳни талаб қиладиган рукндир. Албатта, бу рукни ҳам хафий зикр талабларидан ташқари олиб қараб бўлмайди. Агар «дам» сўзининг луғавий маъноси нафас бўлса, демак нафасни ҳушёрлик билан зикрга мослаш ёхуд ҳар бир нафасдан зикр учун оқилона фойдаланиш маъноси кўзда тутилган. Бироқ, бу ўринда маъно чуқурроқ. «Дам» сўзи илоҳий файз, баракат маъноларини ҳам беради. Яъни «ҳуш дар дам» илоҳий файз-тажаллий нурини беҳудликда эмас, балки ҳушёр ҳолда қабул қилиш. Нақшбандия таълимоти бўйича, сўфий ёки солики тариқат ҳамма вақт бедор ва ҳушёр, ўзидан ва атрофи-

дагилардан бохабар бўлиб туриши керак. Бўлмаса у ўз-ўзини назорат қилолмайди, ўзидаги сифатий ўзгариш, камолотни англамаслиги мумкин. «Хилват дар анжуман» тамойили шуни тақозо этади. Бу фикрни Нақшбанднинг Жунайд Бағдодий сўзларига эътиמודи ҳам тасдиқлайди. Жунайд Бағдодий (910 йил вафот этган) тасаввуф тарихида «сахв» — «хушёрлик» йўлини ёқлаган ва Боязид Бистомийнинг (879 йил вафот этган) «сукра» — бехудлик конценциясига қарши кураш олиб борган машҳур шайхдир. Боязид Бистомий фикрича, сўфий то ўзини унутиш даражасига бориб етмаса, яъни руҳий тараққий этиб, халқни, дунёни буткул эсдан чиқариб, Худо ёдида масту девона бўлмаса, фоний бўлолмайди ва Ҳақ висолига эришолмайди. Шу мақсадда «сукра»чилар самоъ мажлислари уюштирганлар, жазавага тушиб, ўзларини йўқотиб, кийимларини йиртиб ташлаганлар. Жунайд бу равияни динга зид ва инсон шуури, тафаккурига зулм деб манъ этган. Сўфий ичидан маърифат дарёси тошиб, туғён мавж урганда ҳам хушини йўқотмасдан туриши керак, шунда у ҳақиқат асрорини янада кўпроқ кашф этади ва бу дурларни ўз суҳбатдошларига тухфа қилади. Назаримда, «хуш дар дам» рукни айни ана шу концепцияни ривожлантиради. Жунайд Бағдодийнинг «хушёрлик» концепцияси Баҳоуддиннинг барча ғояларига мос бўлиб, шарият талабларига ҳам жавоб берар, фикр ҳикматини ошкор этишга кўмаклашарди.

Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанд ҳар лаҳзада иймон учун курашиш керак, «табий вужудни нафратлаб», Ҳақиқий маъбуд исботи учун интилмоқ лозим, деган фикрни баён этар экан, Жунайднинг қуйидаги гапига суянади. Жунайд деган экан: «Олтмиш йилдирким, иймон келтираман ва вужуднинг нафрати мен учун тариқатдир, лекин фақат ихтиёрни тарк этиш ва қусурларни кўриш билан аъмол ҳосил бўлмайди». Қусурларни кўриш билан кифояланмасдан, улардан қутулиш йўлини қидириш лозим. Қусур эса — мосувога боғлиқликдир. Мосуво, яъни дунё солиқ йўлида қалин бир парда кабидир. Жунайд тилидан келтирилган байт:

Тааллуқ ҳижобасту беҳосили,
Чу пайвандҳо бигсили-восили.

(Дунё пардадир ва беҳуда нарсадир, боғлиқликларни узсанг — васлга етишасан).

Кўринадики, сўфийнинг иймони оддий мўъмин иймонидан фарқ қилади. Сўфий учун иймон фақат тилда Аллоҳнинг якка-ягоналигини тан олиш, Унинг пайгамбарлари, китоблари, қиёматига ишонишгина эмас, балки доимий равишда вужуд пардасини бартараф қилароқ, аёл моҳият томон интилиш ҳисобланган. Баҳоуддин дейдилар: «Ҳақиқат аҳли иймонга бундай таъриф берганлар: ҳақиқий иймон дил Ҳақ субҳонаҳуга пайванд этилгандагина ҳосил бўлади, барча манфаатлар узилса ва қалб ақли-туғуни пайдо бўлса, иймон ҳам мустаҳкам бўлади».

Баҳоуддин Нақшбанд Жунайд Бағдодий сулукига рағбат билдирган, чунки бу сулук иймон тозалиги, сокин ва осойишта сўфийлик, шариятга таянган фақирликни тарғиб этарди. Шунинг учун Васлий Самарқандийнинг «Назмус силсила» асарида (1915 йилда Тошкентда нашр этилган) нақшбандия силсиласини Боязид Бистомийга олиб бориб боғлашини янглиш ҳол деб билмоқ керак. Билъакс, нақшбандия сулукини Жунайд Бағдодий тариқатига улаш маъқул кўринади. Буни яна шу ҳам тасдиқлайдики, Жунайд каби Нақшбанд ҳам суҳбат таълимини жуда қадрлаганлар. Суҳбат таълими ҳафий зикр усулига ва «анжуман ичра хилват» талабига мосдир. Суҳбат самоъ ва зикрий жалони рад этади. Баҳоуддин ҳазратлари демишлар: «Бизнинг тариқатимиз суҳбатдир ва хилватда шуҳратдир ва шуҳратда офат (бор). Хайрият жамъиятдадир ва жамъият суҳбатдадир агарчи, башартики бир-бирини инкор этса».

Суҳбат — хилват — жамият. Яна номувофиқлар мувофиқлиги, бир-бирига зид тушунчаларни мослаштириш. Хилватдан мақсад якка бўлиш, яъни Аллоҳ билан бирга бўлиш демак. Икки киши бир жойда бўлса, бу хилват эмас, балки жамиятдир. Шу билан бирга, суҳбат камида иккита одам бўлишини тақозо этади. Хўш, суҳбат бўлгандан кейин, хилват бўлиши мумкинми? Агар суҳбатдошлар суҳбати ирфон мавзуида бўлса, агар уларнинг баҳс-мунозараси Ҳақнинг ҳақиқатига яқинлаштира, демак бундай анжуман хилват ўрнини боса олади. Чунки хилватдан мурод маърифатдир, суҳбатдан мурод ҳам илоҳий маърифатдир. Нақшбанд жанобларининг суҳбат ҳақидаги фикрлари яна шуниси билан муҳимки, унда пиру мурид суҳбати, бошқача айтганда, бири насиҳат қилиб, иккинчиси сўзсиз қулоқ

соладиган суҳбат эмас, балки ҳақиқий орифона тортишув назарда тутилган. Яъни мунозара ва фикрий-шуурий далил-исбот билан ҳақиқатни аниқлаш, сўфиёна ботиний чарақлашларни бир-бирига туташтириш, бир-бирдан баҳраманд бўлиш. Суҳбатда офат ва офатда шуҳрат деганларининг маъноси шу. Агар тариқат соликлари бир-бирлари билан суҳбатлашсалар, бунда, «хайру барака кўп», дейди шайхи бузургвор, Ҳазратнинг мана бу фикрлари ҳам ажойиб: «Толиб Ҳақ таоло дўстларидан бўлган дўсти билан суҳбатлашар экан, ўз ҳолидан хабардор бўлсин ва суҳбат замонини ўтган замонлар билан қиёсласин. Агар тафовут кўрса, ул азизнинг суҳбатини ганимат билсин». Нима дейилмоқчи? Айтмоқчики, солик суҳбатдошнинг фикрларини диққат билан кузатса ва агар унинг гаплари янгилик бўлса, бундай одам билан суҳбатни давом эттирсин. Диққат қилсангиз, Баҳоуддин бу ўринда ҳам ўз аҳволидан воқиф бўлишни алоҳида таъкидлаганлар. Демак, суҳбат ҳушёр ва заковатли одамлар иши, беҳуд, «демона»га суҳбат кор қилмайди.

Баҳоуддин Нақшбанднинг суҳбатга эътибор беришларининг сабаби шуки, бу ҳам Расулуллоҳдан қолган суннатдир. Зеро, Расули Акрам дин асослари, шарият аҳкомини ва ҳам ғайб асрорини суҳбат билан бошқаларга тушунтирар эдилар. Шунинг учун у киши билан бирга бўлганларни саҳобалар, яъни аҳли суҳбат деб атаганлар. Қизиғи шундаки, «Масобеҳ» китобининг муаллифи хилватни суҳбат амрларидан деб ёзади ва зарурий эҳтиёжлардан деб кўрсатади. У ёзади: «Одамлар ҳазрати Расулуллоҳ билан доимо суҳбат қилардилар, аммо Пайғамбардан сўнг аста-секин мақталган сифатлар камайиб, баҳс-мунозара, ихтироф-айрилишлар юз берди. Натижада хилватга эҳтиёж туғилди, хилватни қўмсадилар ва Ҳақ изловчилар дин бутунлиги учун хилватхоналар танладилар». Маълум бўладики, хилват фақат тасаввуф аҳлининг аъмоли қаноатлантирмаган ҳар бир одам у ёки бу даражада эмас экан, Ҳақ ва ҳақиқатга кўнгил қўйган, жамият гўшанишинликни қўмсар экан.

Нақшбанднинг ўзлари кўп улуғларнинг суҳбатини олганлар ва муридларни суҳбат воситасида тарбиялаганлар. Ул зотнинг Муҳаммад Порсо, Алоуддин Аттор сингарини шогирдлари ҳам суҳбат усулини маъқул кўрганлар. Бир нечта китоблар муаллифи, «қудватул ула-

мо» лақабини олган Сайид Шариф Журжоний эътироф этади: «Мен то шайх Зайниддин Ало хизматига етмагунча рафздан (шиадан) қутулмадим ва то Хожа Атор суҳбатини олмагунча Худони танимадим».

Албатта, суҳбат таълими Нақшбанддан илгари ҳам бор эди. Эслатганимиз Жунайд Бағдодий, Шайх Харақоний, Шайх Абусаид Абулхайр, Румий орасидаги сурункали суҳбатларни олиб кўринг. Румий, дарҳақиқат, хилватга кириб, Шамс билан ойлаб суҳбатлар қурган. Аммо Нақшбанд суҳбатлари у кишининг бошқа тарбия усуллари — яширин, ботиний зикр, «анжуман ичра хилват» қоидаларига мувофиқлаштирилган, суннат йўригига солинган эди. Нақшбанднинг диққат-эътибори тасаввуфни шариат билан келиштириш, илҳом ҳаяжонлари ва тугёнларни, Мансур каби «Анал Ҳақ» деб нидо қилишларни (Али Рометаний сўзи: «Агар Ер юзида Хожа Абдухолиқ Фиждувоний шогирдларидан битта бўлса ҳам Мансур ҳеч қачон дорга осилмайди») сўндирди, ловуллаган алангалар ўринга лахча манқалларни пайдо этиб, бетоқат булбул эмас, жимгина шамъга талпиниб ёнадиган парвонани афзал деб билди. Алишер Навоий эса, ҳазрати Нақшбанд ва у кишининг сулукидаги шайхларни «Лисонут тайр»да судра дарахти (жаннат дарахти)даги қушларга ўхшатади. Бу қушлар сокин ва тинч ҳаёт кечирадилар. Ҳеч нарсадан норози эмаслар, ҳар ёққа талпиниб парвоз қилмайдилар:

Бор анингдек қушки очмай болу пар,
Судра шохи устида айлар муқар.
Келди хилватгоҳи они анжуман,
Сайр этар, лекин ери доим ватан.
Арш парвоз ўлдию судранишин.
Элга зоҳир айламай парвоз ишин.
Эрмас ул Симуруғдин айру даме,
Васлидин кўнглига ўзга оламе.
Етмайин жонига ҳажридин газанд,
Сурати васлида ҳар дам нақшбанд.
Васлидин мамлу, вале дам асрабон,
Ғайрдин ҳолини мубҳам айлабон.
Боши узра мавҳабат тожи анинг,
Жилвагоҳи васл меърожи анинг.
Васли юз минг дарядин кўнглида жўш,
Лек ўлуб оғзи садаф янглиғ хамуш.

Улуғ шоир Нақшбанд сулукининг моҳиятини жуда аниқ таърифлаб берган: ботиний ҳолни халқдан яшириш, ботиний олам билан Ҳақ васлига мушарраф бўлиш, кўнгилда ирфон нурини лиммо-лим сақлаш, аммо буни ўзгалардан (ғайрдан) пинҳон тутиш, дилда маърифатнинг юз минг дарёси тошиб турса ҳам, садаф каби оғизни очмаслик. Зеро, садафнинг оғзи берк бўлгани учун ичида дур ҳосил бўлади. Навоий «дам асрабон» иборасини ишлатиб, «ҳуш дар дам»нинг яна бир маъносини зоҳир этган. Яъни ички сирни ошкор қилмаслик, тилга эҳтиёт бўлиш. Буларнинг ҳаммаси Боязид Бистомий, Мансур Халлож каби «сўл қанот сўфийларга зимдан танбеҳ эди. Шунинг учун Баҳоуддин Нақшбанд ўз тариқатлари моҳиятини тушунтириб, деганлар: «Бизнинг тариқатимиз урван вусқодир (мустаҳкам тутқичлар), яъни ҳазрати Расул саллаллоҳу алайҳи васаллам мутоибати этагидан тутмоқ ва саҳобан киром меросига эргашишдир» («Нафаҳотул унс», 369-бет). Ва яна қўшиб қўйганлар: «Ҳар ким бизнинг тариқатдан юз ўгирса, динида хатар кўради».

Шу тариқа, нақшбандия аҳоли орасида тасаввуф ғояларини кенг ёйиш билан ислом динини мустаҳкамлашга хизмат қилиб келди. Бу ҳол, афтидан бошқа тариқат вакилларининг эътирозига сабаб бўлган, улар нақшбандияни тасаввуфни сийқалаштириш, ўтмаслаштиришда айблаганлар. Буни шундан ҳам билса бўладики, нақшбандия сулукининг йирик намояндаси Хожа Аҳрори Вали, нақшбандия муҳолифларини танқид қилиб, бундай деганлар: «Хожагон хонадонининг баъзинининг сўзи ва аҳволи баёнидан ва уларнинг равишу тариқатидан, хусусан Хожа Баҳоуддин ва ул зотнинг асҳоби, қуддисаҳу асрорихум, маълум бўлурки, алар аҳли суннат ва жамъат эътиқодидадирлар ва шарият аҳкоми итоати ҳам Саййидул мурсалин йўли тобеълигини риоя қилурлар ва бандалик давомиким, жаноби Ҳақ субҳонаҳу таолога огоҳликнинг давомидир, шуур ва вужудга ортиқча заҳмат етказмай сақларлар. Шундай экан, бул азизларни инкор этувчи гуруҳлар ҳасад ва кўролмасликдан бу ишни қилурлар. Ҳавоий ҳавас, ҳасад говмижаси аларнинг кўзини кўр қилибдур, ноиллож ҳидоят анвори ва воляят осорини кўролмаслар. («Нафаҳот ул-унс», 394—395-бет).

Ҳолбуки, нақшбандия таълимоти машриқдан мағрибгача таралгандир, деб фахр билан қайд этадилар

Хожи Аҳрори Валӣ, буни инкор қилиб бўлмайди:

Нақшбандия ажаб қофиласолоронанд,
Ки баранд аз роҳи ба Ҳарам қофиларо.
Аз дили солики раҳ жазбаи суҳбаташон
Мебарад васвасан хилвату зикри чиларо.
Қосире гар заиад ин тоифаро таъни қусур,
Хошаоллоҳ ки барорам ба забон ин киларо.
Ҳама шерони жаҳон бастаи ин силсилаанд,
Рӯбаҳ аз хийла чи сон бигсилад ин силсиларо.

(Нақшбандия ирлари ажаб сарбонлардирларки, яширин йўлдан карвонни Макка сари элтурлар. Суҳбатларининг жазбаси тариқат солики қалбидан хилват васвасаси ва чилла зикрини суриб ташлайди. Агар бирор калтафаҳм бу тоифани қусур-камчиликда таъна қилса, Худо сақласинки, мен бундай сўзни тилга олмайман. Жаҳоннинг барча шерлари — эранлари шу силсила — занжирга боғланганлар. Тулки ҳийла билан бу занжирни уза олурми?).

Назаримда нақшбандия силсиласининг шуҳратига сабаб бўлган омиллар бир қадар равшанлашди. Охирида яна бир нуқтада тўхталмоқчимиз. Кейинги пайтларда ушбу таълимотга бағишлаб тадқиқотлар ёзилмоқда. Бу яхши, лекин бир жиҳат ташвишлантиради, бу — нақшбандияни ҳадеб «хилват» тушунчасига зид қўйиб талқин этишдир. Шунини яна такрорламоқчимизки, Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари «зоҳирда халқ билан ва ботинда Ҳақ билан» шиорини кўтариб чиққан бўлсалар-да, аммо хилватни бутунлай инкор этган эмаслар. Умуман, хилватни инкор этиб, сўфий бўлиш мумкин эмас. Чунки тасаввуф ботин билан, ғайб олами билан ошноликдир, бу эса табиий равишда алоҳида ҳаёт тарзи, омманликка ўхшамаган руҳий-маънавий равиш ва амалларни талаб қилади. Хилватнинг ҳақиқати ғайри Илоҳ нарсалар ва ишлардан фориг бўлиб, дилни Худо муҳаббатига боғлашдан иборат. Нақшбандия буни чилла ўтирмасдан, суҳбат билан қўлга кириштишни тарғиб этади. Ҳамма фарқ ана шунда, яъни «хилват дар анжуман» қоидасини ҳақиқатга етишишининг ўзига хос усули, тариқат тарзи деб билмоқ керак. Аммо бу ғоят оғир йўл эди. Пайғамбар истеъдодидан баҳраманд истеъдодини буни удалай олиши мумкин. Ҳазрати Нақшбанд шундай қудратни ўзларида сезганлар. Шунини ҳам қайд этмоқ ўринлики, самоъ ва зикри

жалони ёқтирмаган Баҳоуддин ҳазратлари, куй-қўшиққа бетараф муносабатда бўладилар. «Маноқибн Хожа Баҳоуддин Нақшбанд» китобида келтириладиким, ул зотдан сизнинг мусиқа, сурудга муносабатингиз қандай деб сўраганларида, ул киши ўзларига хос заковат билан сўз ўйини орқали жавоб берганлар: «Мо ин кор накунем, аммо инкор накунем» (Биз бу ишни қилмаймиз, аммо инкор ҳам қилмаймиз).

Жамият билан бирга бўлиш деганда, хожагон шайхлари нстаган одам билан муомала қилишни назарда тутмаганлар. Баҳоуддин Нақшбанд шоҳу дарвеш хилқатли Халил отадан ажралгандан кейин умуман бирор мансабга қизиқмаган, фақирона ҳаёт кечириб, буни ҳар қандай бойлик ва ҳашаматдан афзал билган. Юқориде келтирилган рубоий буни тасдиқловчи далил бўла олади. Аммо Хожа Баҳоуддин сўзларидан яна бирини келтирамиз: «Ҳақ субҳонаҳу таолонинг яқини (ҳамсоясин) бўлмоқ Ҳақ халқининг яқинидан (ҳамсоясидан) кўра авло ва мубарродир». Демак, Ҳақ ва халқни муқобил қўйишдан буткул воз кечилган эмас. Ҳазрати Баҳоуддин ҳар замон такрорлаб юрган байтлардан:

Ту то кай кўрмардонро парастӣ,
Ба гирди кори эшон гар дурустӣ?

(Кўр одамларга қачонгача сиғинасан, уларнинг ишларига маҳлиё бўлишинг нимаси, уларни тузатиб бўладими?) Ҳазрати Баҳоуддиннинг «хожалик бандалик билан тўғри келмайди», дея канизак ва гулом сақламагани, иложи борича биров хизматини суъистеъмом қилмагани ҳам бул азизнинг нақадар нажиб инсон бўлганидан далолат беради.

Хуллас калом, нақшбандия тариқати тасаввуфдаги ҳаддан ташқари ҳолатларни ислоҳга келтириб, риёзат ва покланиш камолотини жисмоний ва ижтимоий-ахлоқий эҳтиёжлар билан мувофиқлаштиришга интилиб келди, моддий дунёга кескин муқобил туриш ўрнига раҳнамолик ва тарбияни биринчи ўринга қўйди, шарр ва ёвузликни нафрат ва ўч ҳисси билан қарши олмай, шафқат ва меҳр орқали уни эзгуликка айлантириш пайида бўлди. Шу муносабат билан «Назмус силсила»да Васлий Самарқандий келтирган бир ҳикоятга диққатингизни тортмоқчиман. Зуннун Мисрий ўз шогирдлари билан кемага ўтириб, Нил дарёсига сайрга чиқа-

ди. Бошқа томондан яна бир кема сузиб келардики, унда ўтирганлар шароб ичиб мастлик қилар, сўкишар, дарвешлар томон беадабона сўзлар отиб, кўнгилларини ранжитардилар. Шогирдлари Зуннун Мисрийдан дуо қилиб, нобакор авбошларни, сувга чўктириб жазолаш, гарқ этишни сўрайдилар. Шунда Зуннун Мисрий дуога қўл кўтариб, Худодан кемадаги одамлар кўнгилда инсоф чироғини ёқиш, илоҳий нур юбориб, уларни ҳақ йўлига киритишни сўрайди. Дуо ижобат бўлиб, авбошлар тезда хушёр тортадилар, бутунлай ўзгариб, қилган ишлари, феъл-хўйларидан пушаймон бўладилар ва Шайх олдига ўтиб, тавба қиладилар.

Жуда ибратли ҳикоя, шундай эмасми? Нақшбандия моҳияти, ҳаётийлиги ва гуманизми яхши ифодаланган бунда.

ФУТУВВАТ

Умрни дўстлар хизматига бағишлаш, фақат яхшиликни ўйлаб, яхшилик қилишдан чарчамаслик, эзгу хулқ-атворга эга бўлиш, борини ўзгалар билан баҳам кўриб, муҳтожлар ҳожатини чиқариш, пиру устозлар, дўст-биродарлар номуси, шарафини ҳимоя этиш, зоҳиран ва ботинан пок юриб, ҳалол-покиза инсонлар суҳбатини қозониш...

Шундай сифатларни ўзида мужассамлаштирган кишилар бизнинг тарихимизда кўп бўлган. Улар жамоа бўлиб уюшиб, ўз эзгу ниятларини амалга оширар эдилар. Уларни жавонмардлар, ахийлар ёхуд фатийлар деб атардилар («жавонмард» — мард йигит демакдир. «Фатий» сўзи ҳам шу маънони билдиради, «ахий» — биродар, дўст демак), уларнинг тариқати — маслаги эса жавонмардлик ёки футувват деб юритилган. Қадимий Хуросон ва Мовароуннаҳр шаҳарларида X асрдан бошлаб жавонмардлик ҳаракати анча кенг ёйилган эди. Жавонмардлар муайян қоида-талабларга риоя этар, маънавий ва жисмоний етукликка интилар, қаердаки бўлмасинлар ва нима иш билан шуғулланмасинлар, мардлик ва олийжаноблик намунасини кўрсатар, зулм ва ҳақсизликка қарши курашардилар, хўрланганлар ва таҳқир этилганларни ҳимоя қилардилар. Улар наздида дунё бойлиги эмас, балки инсон қадри устун турган, жавонмардлар олтин-кумушни назар-писанд қилмаганлар, балки уни маънавият тараққиёти учун бир

восита деб қараганлар, холос. Араб сайёҳи Ибн Батута «Сафарнома» китобида ёзади: «Мен дунёни кезиб, бундай одамлар (яъни жавонмардлар)дан кўра эзгу ниятли ва эзгу хулқли кишиларни кўрмадим. Шероз ва Исфохон аҳолиси гарчи ўзларини жавонмардларга ўхшатсалар-да, аммо улар (яъни Хоразм ва Мовароуннаҳр жавонмардлари) ғариб-мусофирларни сийлаш ва меҳмондорчиликда улардан баланд турадилар. Уларни Ироқда шотир, Хуросонда сарбадор, Мағриб (Андалусия)да сукра («сукра» — маст демак) дейдилар. Уларга тобеъ жойларда адолат расми шундай ривожланганки, уларнинг лашкаргоҳлари, уйлари остонасида олтин ва кумуш тангалар ерга сочилиб ётади ва эгаси топилмагунча ҳеч ким бу пулларга тегмайди».

Жавонмардлар оддий халқ ичидан чиққан ҳунармандлар, сипоҳийлар, кўчаларда томоша кўрсатувчи халқ театри вакиллари, паҳлавонлар, қизиқчилар, дарбозлар ва бошқа тоифалардан ташкил топган. Уларнинг ҳар бирининг пири, ўз жамоаси, таълим берувчи устозлари, йиғиладиган жойлари бўлган. Руҳоний пирга қўл бериб, устоз ҳузурида аҳду паймон қилиб, мардлик белбоғини белига боғлаган жавонмард бир умр ўз аҳдига содиқ қолишга интиланган, ўз шахсий ҳаётини жамоа ҳаёти учун, биродарлари учун фидо этган. Жавонмардлар жамоасига қабул қилинган ёш йигит «фарзанд» деб, унинг белига аҳд белбоғини боғлаган устоз «ота» деб юритилган. Жавонмардлар шу зайлда бир-бирларининг ака-укалари, биродарлари ҳисобланганлар ва биродар биродари учун мол-жонини бағишлашга тайёр турган. Яна бир араб олими Ибн Хавкал Мовароуннаҳр жавонмардлари ҳақида бундай ҳикоя қилади: «Мовароуннаҳр халқининг жавонмардлиги шу даражадаки, гўё барчаси, бир хонадонда яшаётгандай-дирлар. Бирортаси бошқасининг уйига борса, ўз уйига киргандай бўлади. Жуда меҳмондўстдирлар ва кечаси келадиган меҳмондан хижил бўлмайдилар, мусофирни танимасалар ҳам ҳеч бир музд-мукофот кутмай, меҳрибонлик кўрсатадилар».

Ҳар бир одам саховат кўрсатиш, мусофирни сийлаш, камбағаллар, ғарибларга ёрдам беришни шарафли бурч, одамийлик сифати деб қараган ва бу хислат бизда оммавий тус олган эди. Жавонмардларнинг ахлоқи бу жамоага аъзо бўлмаган кишиларга таъсир этганди. Самарқанд, Бухоро, Хўжанд, Урганч, Хева,

Тошканд, Марғилон шаҳарларининг аҳолиси меҳмондўстлиги билан дунёга ном таратган эди. Узига тинч сармоядор кишиларнинг ички ва ташқи ҳовлиси, махсус меҳмонхоналари, карвонсаройлари бўлган. Бу карвонсаройлар, меҳмонхоналарнинг хизматкорлари доим меҳмонлар хизматида бўлиб, барча лозим нарсаларни муҳайё этиб турганлар. Бундан ташқари, работ, зовия ва хонақоҳлар ҳам мусофир дарвешлар, сайёҳлар учун ҳамиша очиқ бўлган. Эрон, Афғонистон, Урта Осиё, Кавказ шаҳарларини кезиб чиққан Ибн Батутанинг ёзишича, хонақоҳларда мусофирлар ва дарвешлар хоҳлаганларича неча кун бўлса яшаганлар, уларга текки озиқ-овқат ва кийим-кечак берилган. Агар мусофир сафарни давом эттирса, у от-улов, зарур асбоб-анжом ва йўл харжи бўладиган маблағ билан таъминланиб хурсанд қилиб жўнатилган. Одоб шундай эдики, хонақоҳга қадам қўйган кишидан уч кунгача, сен қаердан келдинг, кимсан деб суриштирилмасди. Меҳмон уч кун лутфу марҳамат кўриб, яхшилаб хордиқ чиқарар, ҳаммомга тушиб ювинар ва шундан сўнг хонақоҳ шайхи уни қабул қилиб, суҳбатлашарди. Ибн Батута масалан, элликдан ортиқ хонақоҳ ва зовияларда қўниб, бемалол иззат-ҳурматда яшаганлиги ва шайхлар, шаҳар ҳокимлари, амирлар ва ҳатто сарой хонимларидан меҳрибонликлар кўриб, тухфалар олгани ҳақида ҳикоя қилади. Чунончи, Мовароуннаҳр подшоси султон Тармашириннинг ғайрат-шижоати, сахийлиги, адолатпарварлиги хусусида тўлқинланиб гапирган. Тармаширин Чигатойнинг укаси бўлиб, исломни қабул қилган, художўй ва дарвештабиат инсон бўлган. У маҳаллий халқлар билан иноқликда яшаш, диёнат ва инсоф доирасида ҳукмронлик қилишни одат қилган эди. Ибн Батута Бухородаги авлиё Сайфиддин Бохарзий хоноқоси ҳақида бундай ёзади: «Биз Бухоронинг Фатҳобод номи билан машҳур мавзенда тўхтадик. Бу ерда энг улуғ авлиёлардан бири аллома шайх, гўшанишин авлиё Сайфиддин ал-Бохарзийнинг қабри бор. Мазкур шайх номи билан аталадиган ва биз қўниб ўтган зовия жуда катта бўлиб, вақфлари беҳисоб, зиёратчилар ана шу вақфлардан келадиган даромадлар ҳисобига боқилади. Шу зовиянинг шайхи Сайфиддин авлодларидан бири бўлиб, Маккага ҳаж қилган Яҳъё ал-Бохарзийдир. Шайх мени ўз уйида қабул қилди, шаҳарнинг обрўйли кишиларини тўплаб, зиёфат берди, қорилар

ажойиб овозлари билан Қуръондан қироат қилдилар, воиз эса амри маъруф этди. Ҳофизлар форсий ва туркий тилларда ажойиб қўшиқлар ижро этдилар. Биз учун бу энг фаройиб кечалардан бири бўлди» (Ибн Батута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати, Н. Иброҳимов таржимаси, 1993, 66- бет).

Ёки Мажор шаҳридаги хонақоҳ ҳақида Ибн Батута бундай маълумот келтиради: «Мажор шаҳрида шайх Муҳаммад Батохий хонақоси бор. Бу туркларнинг энг улуг ва энг яхши шаҳарларидандир, ундаги хонақоҳда араб, форс, турк ва рум дарвешларидан етмиш киши истиқомат этади. Улканнинг халқи эса дарвешларга эътиқод камоли юзасидан ҳар кеча хонақоҳга от, мол ва қўйларни етаклаб келтириб, назр қиладилар ва султонлар, уларнинг хотинлари шайхнинг зиёратига келиб, туҳфалар эҳсон этадилар. Дарвешларнинг бир қисми оилали, бир қисми бўйдоқ бўлиб, халқнинг лутфу карами билан фаровон яшайдилар ва художўйлик билан шуғулланадилар».

Араб сайёҳининг ёзишича, хонақоҳ ва зовияларнинг аксари жавонмардлар ихтиёрида бўлган, айниқса Туркияда жавонмардлик ҳаракати «ахийлар» номи билан кенг тарқалган бўлиб, уларнинг сардорлари султонлар даражасида обрўй-эътиборга эга эканлар ва ҳатто султон зарурий бирор юртга борадиган бўлса, мамлакатни идора қилишни вақтинча ахийлар сардорига топширган.

Ушбу маълумотлар жавонмардларнинг хулқ-атвори, сифатларини шоён этишдан ташқари, яна шуни ҳам билдирадики, XIII асрга келиб футувват ва тариқат бир-бири билан қўшилиб кетган. Аслини олганда, бу жараён хийла олдин, X—XI асрларда бошланган эди. Шу даврларда яшаган Хуросон, Эрон ва Мовароуннаҳр шайхлари ўз муридларини мардлик ва фидойилик, саховат ва қаноат руҳида тарбиялаш, жавонмардликни тариқат шиорига айлантиришга интиланлар. Чунончи, Шайх Абулҳасан бин Ҳусайн Сарахсий, Шайх Абулҳасан Харақоний, Шайх Абулаббос Қассоб, Шайх Абуали Сиёҳ, Шайх Абуали Даққоқ, Шайх Абулқосим Бушр, Шайх Луқмон Сарахсий, Шайх Абусаид Абулхайр, Шайх Абужаъфар Ҳаддод ва бошқаларнинг насиҳатдаъватлари ва фаолиятларида бу нарса яққол намоён дир. Уларнинг назарида сўфийнинг асосий фазилати элга нафъ келтириш, маърифат машъали бў-

лишдан иборат. Масалан, Абулҳасан Харақонийдан сўфий ким деб сўраганларида, бундай деб жавоб берган: «Сўфий шундай бир кундузки, у бор жойда офтобга ҳожат қолмас, у шундай бир кечадирки, у бор жойда ойга ҳожат қолмас, шундай бир йўқликдирки, у бор жойда борлиққа ҳожат қолмасин». Яъни сўфий қуёш ва ойдай порлаб, бошқаларга маънавий — маърифий нур таратиши, ўзи йўқ бўлиб, ўзгаларни бор этиши, бутун борлиқ унинг файзи, каромати ва саховати билан яшнаб, гуллаши керак. Ёки шайх Абусаид Абулхайр сўзини эшитинг: «Мард улдурким, халқ орасида бўлса ва инсофу адолат тарозуси устида турса ва бола-чақа қилса ва халқ билан қўшилиб яшаса ва халқ учун яшаса ва бир лаҳза Худони унутмаса» (Жомий. «Нафаҳотулунс», 286-бет). Шайхларнинг ушбу сўзлари дарвешлар сифати ҳақидадир, аммо жавонмардлар тариқати ҳам шу фазилатларни талаб этади. Демак, тасаввуф ва футувват бир-бирини тўлдирган ва бир-бирига мадад берган. Йирик шайхларнинг ўзлари қаҳрамонлик ва мардлик намуналарини кўрсатганини биламиз. Абу Жаъфар Ҳаддод Мисрда ўн етти йил темирчилик қилди, деб ёзади Абдурахмон Жомий «Нафаҳотулунс» асарида, ҳар кун бир динару ўн дирам пул ишларди. Аммо бу пулларни ўзи учун ишлатмасди, балки дарвешлар, муҳтожларга бағишларди. Ўзи эса Жунайд Бағдодий уйига бориб, қотган-қутган нонларни тановул қилиб юрган, ётадиган жойи эса масжид бўлган. («Нафаҳотулунс», 156-бет).

Шайх Нажмиддин Кубро фақирликни одат қилган, барча молу мулки, бисотини камбағалларга бўлиб бериб, ўзи «куффор аҳли», яъни мўғул босқинчиларига қарши жангга отланган эди. Улуғ ватандошимиз қаҳрамонликлар кўрсатиб, лаънати мўғул ўқидан шаҳид бўлди. Агар Нажмиддин оддий сўфий бўлганида, жонини асраб, тинчгина Хоразмдан чиқиб кетиши мумкин эди. Аммо у «Мен шу тупроқ фарзандиман, шу ерда ўламан», деб Ватан озодлиги йўлида жон берди. Бу ахир жавонмардлик, ватанпарварликнинг олий намунаси эмасми? Ҳолбуки, Нажмиддин Кубронинг ёши икки кам саксонга етган эди. Нақшбандия сулукидаги барча шайхлар саховат ва мурувватда намуна эдилар. Ҳазрати Хожа Аҳрори вали шунча еру мулклари бўлса-да, аммо ўзларини фақир ҳисоблаганлар. Чунки барча бойликларини бошқаларнинг манфаати ва

эҳтиёжига сарфлардилар, шундан шоду хуррам эдилар. Умаршайх Мирзо Тошкентнинг бир йиллик хирожини талаб қилиб, лашкар тортиб келганда, шаҳар аҳолиси қашшоқликдан бу маблағни (250 минг динор) тўлолмади. Шунда Хожа Аҳрори вали бу маблағни Умаршайхга бериб, шаҳар аҳолисини ташвишдан халос этишдан ташқари, яна тошкандликларга 70 минг динор тухфа этди — халқ қишдан эсон-омон чиқсин деб шундай қилдилар. Хожа Аҳрори вали қурдирган мадраса ва хонақоҳларнинг сони йигирмадан ортиқ, вақфнома дафтаригаги мол-мулкларнинг сони 254 таин ташкил этади. «Бизнинг ёрларимиз биз тириклигимизда ҳимоямизда эдилар, ўлганимиздан кейин ҳам ҳимоямизда бўлсинлар», деб айтдилар. «Аларнинг моллари батамом фақирлар учун сарф бўларди», деб ёзади ҳазрати Жомий «Нафаҳотул унс»да. Хожа Аҳрорнинг сахийликларининг чегараси йўқ эди. Умрларининг охирида Тошканга келганларида Туркистондан кўп-кўп очлар оқиб келаётганини эшитадилар, чунки Туркистонда қаҳатчилик бошланган эди. Шунда хизматкорларига ҳар кун ўнта қозон қуриб, кераклича мол ва қўй сўйиб, туркистонлик очларни боқини буюрадилар.

Шундай улуғ саховатни ҳазрат Жомий, ҳазрат Навоий, султон Ҳусайн Бойқарода ҳам кўрамиз. Бу ҳақда мисоллар жуда кўп. Ҳирот аҳлидан Саййид Ҳасан Ардашер, Шайхимбек Суҳайлий, Паҳлавон Мухаммад ҳам дарвештабиат мардлар эдилар. Навоий уларни ўз асарларида айни шу хислатлари учун таъриф-тавсиф этиб, ибрат қилиб кўрсатган. Адабиётшунос олим Атоулло Ҳусайний Алишер Навоий олдига келиб, бир ҳовлича сотиб олмоқчи эдим, аммо ҳовли эгаси бошқа харидор топиб савдони бузди, менда эса ортиқча пул йўқ, шу савдони меннинг фойдамга ҳал қилиб беринг деб илтимос қилади. Шунда Навоий Атоулло Ҳусайнийга ҳовлини ўз ҳисобидан сотиб олиб беришдан ташқари, яна бир қанча ёрдамлар бериб, сиз бемалол китобнигизни ёзинг, дея тайинлайди. Бу улуғ шоир саховатидан бир мисол, холос. Навоийнинг моддий ва маънавий мададидан баҳраманд бўлган илму адаб аҳлининг ҳисобига етиб бўлмайди. Навоий маърифат ва маданиятнинг буюк ҳомийси, Атоулло Ҳусайний сўзи билан айтганда, «мардларнинг марди, эзгу ишлар ижодкори» эди. Ҳирот ва Астрободда, Машҳад ва Балх ва бошқа

қўплаб шаҳарларда азиз-авлиёлар қабри устига мақбаралар қурдирди, ўилаб бинолар тиклаб, уларни маърифат ва маънавият маскани, илму фан, таълим ва таҳсил ўчоқларига айлантирди. Ана шундай улуғ шоир ва мутафаккир, мутасаввиф Навоий сахий қалбли, макоримул ахлоқ бир зот эдиким, унинг ишлари жавонмардлик тариқатининг амалий тадбиқидир. Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрори вали, Навоий ва Жомийларнинг фаолияти билан тариқат ва футувватнинг ўзаро бирлашуви тезлашади. Шарқда кенг ривожланган бу икки соҳанинг қўшилиши катта ижтимоий ҳодиса бўлиб, одамийлик сифатларининг кўпроқ қарор топиши ва ахлоқий камолот учун қудратли кучга айланди.

Хуросон жавонмардларидан бири Абуабдуллоҳ Санжарий атоқли сўфий шайхларидан бири бўлиб, саховатда машҳур бўлганки, ўзи куни билан оч юрса-да, лекин охири тангасигача ҳам қашшоқларга берган. Унинг мухлисларидан бирининг хотирлашича, Тароблис шаҳридан чиқиб, бир неча кун бирга йўл юрганлар, аммо овқат емаганлар, очликдан силлам қуриди, шайхнинг ёнида беш динор пул бор эди. Унга дедимки, шу пулга егулик сотиб олайлик. У эса деди: яна бир кун юрайлик, йўл ёқасида бир қишлоқ бор. У ерда аёлманд бир камбағал яшайди, динорни ўшанга берамиз, у болаларини ва бизни боқади. Биз қишлоққа кирдик, динорларни ҳалиги одамга берди, у нон ва овқат олиб болаларига едирди, биз ҳам едик...

Абуабдуллоҳ Санжарийдан футувват нима, деб сўрадилар. Жавоб бериб деди: «Халқ нима иш қилса ҳам кечирмоқ ва ўзини қусурли кам деб билмоқ, яхши ёки ёмонлигидан қатъий назар, барча одамларга шафқат қилмоқ».

Ва яна у демишки «мурид учун фойдали нарса солиҳлар (яхшилар) суҳбатини қозониш, уларнинг феъли ва ахлоқига эргашиш, Ҳақ дўстлари қабрини зиёрат қилиш ва ёрлар, фақирлар хизматига камарбаста бўлишдир».

Гап сўфийлик ва жавонмардлик кийимини кийиб, ўзини кўрсатишда эмас, балки уларнинг феълига эргашиб, яхши ишларини адо этиш муҳим, дейди Абу Абдуллоҳ.

Шу тариқа, футувват билан тасаввуф гоёлари аксар бир-бирига мувофиқ келади. Футувват ҳам, тасаввуф ҳам инсон ахлоқини поклаш, меҳру шафқат, ҳиммат

ва мардлик кўрсатишни тарғиб этади. Ва бу жиҳатдан илоҳиёт ишқида дунёдан юз ўгирган, жисмини маънавий камолот йўлига қурбон этган дарвеш билан биродарлик, фидойилик удумига содиқ жавонмарднинг мақсадлари мос эди. Тасаввуфнинг тавба, сабр, қаноат, парҳез, ботиний таҳорат каби талаблари футувватчилар томонидан қабул қилиниб, амалий-ҳаётий қондаларга айлантирилади. Жавонмард — Аллоҳнинг номини тилидан қўймайдиган, ҳамиша тоат-ибодат билан шуғулланувчи киши бўлиши кераклиги Хусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний» номли китобида бир неча бор таъкидланган. (Кошифий футувватни тариқатнинг бир қисми деб ҳисоблайди). Хуллас, тасаввуф футувватда юксак ғояларнинг амалий-ижтимоий тадбиқини кўрган бўлса, футувват тасаввуфда назарий-эътиқодий тағзаминни топган эди. Тариқат аҳли Худо ошиғи бўлиб, фанийлик, маънавий поклик учун курашардилар. Бунинг учун эса гўшанишинлик, муроқаб ва сурункали зикру самоъ билан шуғулланиш шарт қилиб қўйилган эди. Футувватчилар тасаввуф ахлоқини қабул қилган ҳолда, амалиётдан воз кечмадилар, халқ орасида юриб, хайру савоб ишларни бажаришда фаоллик кўрсатардилар. Бу жавонмардликнинг қадимий удуми эди, чунки жавонмардлик келиб чиқиш давридан бошлаб, тадбиркорлик, фаоллик ва айёрликни шиор қилган эди. Ҳа, айёрлик жавонмардларнинг улуғ сифати ҳисобланган. Гап шундаки, ҳозир салбий маънога эга бу сўз IX—X асрларда ижобий маънода қўлланилган. Жавонмардларни «айёрлар» ёки «айёралар» (зеро Далла ёки Майсара сингарини доно ва заковатли аёллар кўп бўлган) деб юритганлар. Айёрлар жуда зеҳли, доно ва ҳийлагар бўлганлар. Турли-туман найранглар ишлатиб, душманларни мот қилганлар ва дўстларини мушкул аҳволдан қутқарганлар. XI асрлар форс тилида яратилган «Самаки айёр» китобининг қаҳрамони Самак шунчалик доно ва тадбиркорки, ноҳақ қамалган дўстларини қутқариш, севишганларни бир-бирига етказиш, саройдаги фитналарни фош этиш ва ҳоказо ишларда қатнашиб, ҳамма вақт ютиб чиқади, ҳатто душманлари ҳам қойил қолади. Аммо у ўз «хунари»ни ҳеч қачон хиёнат ва гуноҳ ишларга сарфламайди, аксинча, хиёнатчилар, зolimларнинг адабини беради. Айёрлар, шу тариқа ақлу заковатни яхшилик йўлида ишлатувчи, меҳрибон ва

содиқ кишилар бўлганлар. Бироқ футувват тасаввуф билан қўшилгандан кейин жавонмардларга нисбатан айёр деган сўз ишлатилмайдиган бўлиб қолди ва умуман, «айёрлик»дан фойдаланиш ҳам камайди, фаолиятнинг мазмуни ва мақсади ўзгарди. Энди кўпроқ Худо йўлидаги ҳақпарастлик, дарвешлик қонунлари исосидаги беғараз фидойилик расм бўлади. Жавонмардлар орасида қўлланадиган мард, жумард, валломат, сахий, бокарам, азамат сўзлари сўфийлар орасида юрадиган эран, эр, мард сўзларининг юксак маънолари билан яна ҳам бойиди. Чунки сўфийлар эран, мард деганда, ўзликдан воз кечиш, шайтоний нафси буткул маҳв этишни назарда тутадилар. Нафс кетидан борган одам тубанлашиб кетаверади, бошқаларга зулм ва ситам ўтказибгина қолмай, ўзига ҳам зулм қилади, зеро нафс кишини инсонлик сифатларидан маҳрум этади. Инсон шунинг учун ҳам инсонки, у ҳаминша юксакка интилмоғи, ҳаминша ўзини поклаб бормоғи лозим. Нафсни енгмоқ — манманлик, ҳирсу ҳавасни, тор манфаатпарастликни енгмоқдир. Нафс васвасаси ўзим бўлай, ўзим яхши яшай, бошқалар нима бўлса бўлар, деган хавfli ва қабиҳ майлни келтириб чиқаради. Киши бепарво, бераҳм ва меҳрсиз бўлиб қолади, ҳатто ўз фарзандларидан ҳам бойлиги, мол-дунёсини аяйдиган бўлади. Бора-бора бу йиртқичликка, ваҳший зулмкорликка олиб келади. Натижада ахлоқдан пуртур кетиб, киши хиёнат ва разолатга берилишдан ҳайиқмайдиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам сўфийлар нафсни бутун фалокатларнинг боши деб кўрсатиб, муридлар олдига аввал ана шу шайтоний нафс («нафси аммора»)ни маҳв этиш вазифа қилиб қўйилган эди. Ўз нафсини енголган киши ўзгалар ғамини ейиши мумкин. Абдураҳмон Жомий «Сухбатул аброр» достонида футувватга таъриф бериб, бу аввало паст хислатларни тарк этиб, олийжанобликни касб этиш, дея таъкидлайди. Футувватнинг биринчи шарти — мискинлар дардига даво бўлиш:

Чанд рўзе зи мустақимон бош,
 Дар пайи ҳожати мискинон бош.
 Шамъ шав, шамъ, ки худро сўзи,
 То ба он базми касон афрўзи!

(Бир неча кун дину диёнати мустаҳкамлар сафида бўл, мискин, ғарибларнинг ҳожатини чиқаришни ўйла.

Шамъ бўлгин, шамъ, токи ўзинг ёниб, ўзгалар базмини ёрита олсанг!)

Ўзи ёниб, ўзгалар кулбасини ёритиш, мискинлар базмини обод қилиш... Қандай шарафли ва олийжаноб инсоний хислат! Бизнинг улуғ инсонпарвар донишмандларимиз ўзим бўларчилик фалсафасини рад этиб, ана шундай эзгу ғояларни олға сурганлар, инсонийликни илоҳийлик даражасига кўтарганлар. Жомийнинг фикрига кўра, жавонмард худди баҳор булутидай ҳаммага бирдай саховат ёмғирини ёғдирмоғи, худди кўз гавҳари каби ўзгаларни кўриб, ўзини кўрмаслиги лозим. Бу комил инсоннинг сифати ҳам, чунки кўз комил инсон тимсолидир. Комил инсон ҳеч қачон ўзини ўйламайди, у ҳаминша бошқалар ғамида юради.

Футувват ҳақида араб ва форс тилларида ёзилган китоблар анча, бундан ташқари, машҳур пандномалар («Қобуснома», «Гулистон» каби), тасаввуф ҳақидаги рисолаларда ҳам жавонмардларнинг расму русуми, одобу қондалари хусусида фикрлар келтирилади. XV асрда Ҳиротда яшаган атоқли олим ва ёзувчи Ҳусайн Воиз Кошифий «Футувватномаи султоний» номли асари (бу китобнинг номидан у бирор бир султонга бағишланган экан, деган маъно келиб чиқмаслиги керак. Муаллиф фатийлар султонини назарда тутуди, чунки фатийлар раҳбарини ҳам султон деб атаганлар) да бу илмнинг кўп қонда-низомлари содда ва раво тилда баён этилган. Асар тожик тилида ёзилган бўлиб, ўн икки бобдан иборат. Ҳусайн Воиз Кошифий Навоийнинг мухлиси ва дўсти бўлган, ўзининг «Жавоҳирут тафсир ат туҳфатул Амир» номли тафсир китобини Алишер Навоийга бағишлаган. Кошифийнинг «Анвори Суҳайлий», «Рисолаи Ҳотамия», «Ахлоқи Муҳсиний» номли асарларида ҳам жавонмард кишиларнинг хислатлари тасвирланади. «Футувватномаи султоний» асарида эса футувват тариқатнинг бир қисми сифатида олиб қаралади ва шунинг учун жавонмардлик удумлари, илму амали баробарида муаллиф тасаввуф ҳақида ҳам кўп фикрларни баён этади.

Кошифийнинг фикрича, тасаввуф сингари футувват ҳам руҳ илмидир. «Футувват илмининг ўз мавзуи бор, бу мавзу — инсон руҳи ҳисобланади. Зеро инсоннинг руҳини тарбиялаш, парвариш этиш орқали уни гўзал ва ҳаминда (ёқимли) хулқ-атворли, фазилатли қилиб етиштириш мумкин». Кошифийнинг бу таърифи ғоят

этиборлидир. Чунки жавонмардлик ёки футувват деганимизда кўз олдимизга аввало жисмонан бақувват, тоғни урса талқон қиладиган паҳлавонлар, куч-қудрати ошиб-тошиб ётган йигитлар келади. Албатта, куч-қувват бўлмаса, шижоат ҳам, қаҳрамонлик ҳам содир бўлиши қийин. Лекин фақат дағал жисмоний кучнинг ўзигина жавонмард бўлишга кифоя эмас. Жавонмард кишининг жисмоний кучи унинг руҳий-маънавий етуклиги билан мувофиқ келиши лозим. Шунда одам жисмоний кучини яхшилик тантанасига сарфлай олади, ожизларни ҳимоя қилади. Руҳий-маънавий куч ҳатто жисмоний кучдан афзал деб қаралган. Шу боис Қошифий руҳий тарбияни алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Руҳий-маънавий камолот намунали ахлоқ билан ажралиб туриш демак. «Футувват деб омма орасида яхши сифатлар ва намунали ахлоқ билан машҳур бўлишни айтадилар,— дея таърифини давом эттиради Қошифий,— шу важданким, бундай одам ҳамиша ахлоқи билан ўз касбдошлари, тоифа-табақаси орасида мумтоз бўлади». Хуллас, жавонмард барчанинг севимли кишиси, барчага намуна бўладиган эзгу сифатли инсон. Шунинг учун умумлаштириб айтганда, «футувват инсоний фитрат нури зуҳурининг нафсоний белгилар зулматига қарши қўйилиши, (шу зулматни) ёриб ўтишидан иборат» бўлмоғи керак. Жавонмард элдан яширин бирор иш қилмайди, одамларнинг меҳр-муҳаббатини қозонишни улуг бахт деб ўйлайди:

Халқи жаҳонга хуш хулқинг ила маҳбуб бўл,
Жаннат боғига йўл бошловчи шудир, эй дил.

Футувват кўнгил кўзини равшан этади, жон боғини сафо офтоби билан парвариш қилади. Футувват аҳдга вафо қилишни, барчани ўзидан афзал билиш ва ўзини ҳеч кимдан юқори қўймасликка ўргатади. Футувват такаллуфни тарк этмоқ ва уйда нима бўлса, меҳмон учун ҳозир қилмоқдир:

Боримизни меҳр дастурхонига ҳозир айладик,
Гарчи арпа нонию сиркодин ўзга нарса йўқ.

Ҳа, такаллуфдан аноният (манманлик)нинг ҳиди келади, футувватнинг қуввати эса манманлик ва такаббурликни тарк этишдан ҳосил бўлади: «Худбинлик» — худопарастлик эмас, балки худпарастликдир:

Фоний бўлганлар бақо фарзандидир,
Ўзини севган бутнарастдир, бандидир!

Кошифийнинг таснифига кўра, футувватнинг уч мартабаси бор. Булар сахо (саховат), яъни бор нарса-ни ҳеч кимдан қизғанмаслик; сафо, яъни қалбни кибру ҳаво, гина-қудрат, қасд-ғазабдан холи ва пок тутиш; вафо, яъни ҳамма вақт халқ хизматида бўлиш. Салмони Форсий (Муҳаммад алайҳиссаломнинг саҳобаларидан) деган эканлар: «Футувват — барчага инсоф-мурувват кўрсатиш ва эвазига ҳеч нарса талаб қилмаслик, яъни бор камчиликлар, айбларни ўзига нисбат бериш, аммо вужудга келган воқеалардан ўзини хорижда ҳисоблаш-дир». Кези келганда айтиш керакки, Салмони Форсий ўзлари ажаб хислатли жавонмард инсон бўлганлар, Маккада орқаларида меш билан сув ташиб кишилар-нинг чанқоғини бостириш билан шуғулланганлар.

Салмони Форсий сўзларидан шу нарса маълум бўладики, жавонмардларнинг саховати ва хизмати беминнат бўлиб музд талаб қилинмайдиган хизматдир. Агар киши бирор манфаатни ўйлаб, бировга бир нарса берса ёки бирор кунимга ярар, кези келиб менга ҳам қайтарар, деган андиша билан яхшилик қилса, бу футувват ҳисобланмайди:

Мурувват барча бермакдур, емак йўқ,
Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ.

(Алишер Навоий)

Яъни ўзинг емагинда бошқаларга бергин, бу чин мурувват бўлади, яхшилик қил, ҳожатни чиқаргинда, орқасидан гапириб юрма, ҳатто мақтанмагин ҳам. Чунки мақтаниш ҳам қилган яхшиликни юзига солиш эмас-микан, солиш ва «мен мана шунақаман», деб керилиш-дир. Бу футувват аҳлига хос сифат эмас. Муҳтожларга мол-дунё ҳадя этиш-олийжаноб фазилат. Аммо шарти шуки, бу мол-дунё ҳалол меҳнатдан топилган ёки қонуний мерос бўлсин. Бировнинг мол-мулкни талаб ёхуд турли найранглар, ҳаром йўллар билан мол орттириб, кейин унинг бир улушини садақа қилиш — бу саховат эмас. Бундай мол ҳаромдир ва бундай «саховат» жавонмардликка ҳеч тўғри келмайди. Жавонмард ўғрилар, каззоблар, порахўрлар ахлоқидан ҳазар

қилади. Иккинчи тарафдан, фақат мол-дунё беришнинг ўзини саховат демаганлар. Саховат — аввало қалб саховати, меҳру шафқатдир, ҳалол ва покиза юриб, ҳалол хизмат билан кишиларга ёрдам кўрсатишдир. Шундай қилиб, жавонмардлик ва ҳалоллик, ростгўйлик, эғизак тушучалардир.

Албатта, кишиларга моддий ёрдам кўрсатиш — олий ҳиммат. Ҳотами Тойи бунинг тимсоли бўлган. У ҳеч нарсани ҳеч кимдан аямаган. Унинг сахийлиги, ҳиммати ҳақида ўнлаб ҳикоят ва ривоятлар бор. Лекин Алишер Навоий «Ҳайратул аброр» достонида Ҳотам зиёфатига бормасдан, саҳрода тиканаклар йиғиб, уни бозорга олиб бориб сотиш билан ўз маошини таъминлаган дарвеш ҳимматини Ҳотам ҳимматидан баландроқ қўяди. «Ҳотам миннатини тортгандан кўра, ўз меҳнатим билан ҳалол яшашим афзалдир», дейди дарвеш. Бунда улуғ шоир Ҳотам саховатини камситмаган ҳолда тамаъгирликни, текинхўрликни ва қорин ғамида, бойлар, сармоядорларга мутеъ бўлишни мазаммат этади. Зеро, жавонмардлар саховати тамаъни, гадойликни, бунинг орқасида бўладиган тилёғламалик, ялтоқлик, риёкорлик каби хунук одатларни рад этади. Мард инсон қаноатни ўзига пеша қилиб, нафс учун паст кетмаслиги керак. Агар сармоядор ҳар қанча сахий бўлса ҳам, бироқ ундан ҳа деб нарса сўраш, тамаъ қилиш инсон шаънига номуносиб. Ундан кўра ўз меҳнати билан қаноатда яшаш афзал, қаноат — улуғ давлат, қаноат ҳимматнинг пойдевори!

Шундай қилиб, футувват қуйидаги рукнларни ўз ичига олади:

— муҳтож кишилар, мискин дарвешларга бегараз ва беминнат моддий ёрдам кўрсатиш;

— амалий иш, тадбир ва чора қўллаб, бошига мушкул тушган кишининг мушкулини осон қилиш, ҳожатини чиқариш;

— дардга чалинган кишиларни бепул даволаш, ҳар хил тиббий ёрдам кўрсатиш;

— қийин аҳволда қолган, йўлини йўқотганларга қўлдан келганча тўғри маслаҳат бериш, йўл топишга кўмаклашиш;

— Ота-онасиз гўдаклар, етимларни парвариш қилиш, тарбиялаш;

— мусофирлар, меҳмонлар ҳурматини жойига қўйиш, уларни ҳар жиҳатдан хурсанд қилиш;

— Қалб кўри билан ёшларга илм бериш, одамларга ўз ҳунари, илми ва касбини қизғанмасдан ўргатиш;

— қийин руҳий аҳволга тушганларни, бенаволарни меҳрибонлик, раҳм-шафқат билан парваришлаб ҳаётга қайтариш;

— силаи раҳмга амал қилиш, яъни қариндош-уруғ, ота-она ва фарзандлар аҳволдан хабар олиб, туриш, уларни севиш ва муҳтож бўлсалар ёрдамни аямаслик;

— Тариқат биродарлари, пиру устозлар ҳурматини жойига қўйиш, уларнинг орқасидан ёмон гап гапирмаслик, шаъну шарафи, номусини ҳимоя қилиш;

— ўз миллати, эл-улуси манфаати, шарафини ҳимоя қилиш, Ватан хавф остида қолганда, барча истейдоди, молу жонини сарфлаб бўлса-да, қаҳрамонликлар кўрсатиш, Ватан учун жон-фидо этиб, унинг мустақиллиги, озодлигини сақлашга эришиш. Дин ва мазҳаб — эътиқод учун курашиш ҳам шунга киради.

Керакли жойда ҳақ гапни айтиб, ҳақиқатни барқарор этиш, ноҳақлик ва фитна-фасод, зулми фош этиш ҳам футувватга киради. Чунки ноҳақликни кўриб-билиб, жим турадиган одамлар кам эмас. Улар зулмкорлардан кўрқадилар ёнги бирор кори ҳол бўлмасин, манфаатимга зарар етмасин деб андиша қиладилар. Натижада зулму ситам аҳли ўзларини эркин ҳис қиладилар, беҳаёлашиб, қутуриб кетадилар. Кишиларнинг мансабидан куч-қудратидан кўрқмай, улар йўл қўйган ноинсофликни юзларига айтиш керак, бу инсоннинг олий фазилатларидан биридир. Демак, инсоф ва ҳақгўйлик жавонмардлик талабларидандир; фикр жасорати, эътиқодда мустаҳкам туриш мардлик хислатларидан бўлиб, бундай одамларни халқ ҳам, дўсту душман ҳам ҳурмат қилади. Ибн Батута «Сафарнома» асарида келтирган Самарқанддаги жомеъ масжидининг имоми Ҳисомиддин ал-Ёғий билан султон Тармаширин орасидаги муносабат бунга яхши мисолдир. «Бир кун мен пешин намозини адо этиш учун масжидга бордим, деб ҳикоя қилади. Ибн Батута, аммо султон ҳали йўқ эди. Унинг маҳрамларидан бири намоз ўқиладиган гиламчани келтириб, одатда султон ибодат қиладиган жойга ёйиб қўйди ва Ҳисомиддин ал-Ёғийга мурожаат этди: султонимиз таҳоратни тугалламагунига қадар намозни бошламай кутиб турар экансиз, у шундай деб буюрди. Имом ўрнидан туриб, деди: «Намоз Худо учун ўқиладими ёки Тармаширин

учунми?» У муаззинга намозни бошлашни буюради. Султон масжидга кириб келганда икки ракаат намоз ўқиб бўлинган эди. Шунда у икки ракаат номозни қолган жойидан адо этди. У намозни одамлар ўз пойафзалини ечиб қолдирган жойда, масжид остонасида ўтириб ўқиди, намознинг ўқилмай қолган қисмини ҳам тугатиб ўрнидан турди, имомга яқин келиб, у билан қўл олишиб сўрашмоқчи бўлиб жилмайди. Мен эса имомнинг ёнгинасида туруп эдим. Сўнгра султон менга қараб шундай деди: «Сен ўз мамлакатингга қайтиб борганингда ҳатто энг камбағал форс ҳам турклар султонига қандай муомала қилишини айтиб бергил». (Ибн Натута, кўрсатилган асар, 70-бет).

Араб сайёҳи бу ҳикоя орқали Ҳисомиддин Ёғийнинг эътиқодни, шариатни пок сақлашдаги жасоратини кўрсатиш баробарида султоннинг мардлиги, камтарин ва олийжаноблигини ҳам таъкидламоқчи бўлади. Султон имомга ғазаб қилиши, уни қатл этиши ҳам мумкин эди, лекин Тармаширин чин мусулмон сифатида иш кўради, ҳақгўй шайхга озор бермайди. Ушбу шайх Ибн Батутанинг ёзишига қараганда, «султондан ҳеч бир совға олмасди, ҳеч қачон унинг таомини тановул этмасди, у тухфа қилган кийим-кечакни киймасди, чиндан ҳам у Аллоҳнинг тақводор бандаси эди». Шунга қарамай, султон Ҳисомиддин Ёғийни ҳурмат қилган, унинг орқасида туриб намоз ўқиган.

Ҳа, маънавияти юксак одамлар одил ва жасур бўладилар, улар Ҳақнинг ердаги вакилига айланиб, бошларига қилич келса-да, эътиқод-иймонларини сотмайдилар. Тарихда бунга мисоллар кўп.

Хуллас жавонмардлик тариқати мўъмин-мусулмонлик, илму ҳикмат эгаси бўлиш, сидқу сафо бобида жонбозликлар кўрсатиш экан, бунда руҳий-ахлоқий етукликка катта аҳамият берилган. Чунки одам ғоят ақлли, жуда катта истеъдод соҳиби бўлиши мумкин. Лекин агар у маънавий жиҳатдан тарбия кўрмаган бўлса, комилликка даъво қилолмайди. Ақлий етуклик маънавий етуклик билан қўшилиши керак. Ахлоқан пок инсоннинг ақли эзгу ишларга сарфланади ва аксинча, ахлоқан нопок одамнинг ақли ёмон ишларга сарфланиб, одамлар бошига ҳалокат келтиради. Худди шу боис аждодларимиз инсоннинг руҳий-маънавий камолотини биринчи даражали вазифа деб қараганлар ва ахлоқий сифатларни жавонмардлар қондасига айлан-

тирганлар. Хусайн Воиз Кошифийнинг тилга олиб ўтганимиз асарида футувватнинг етмиш битта шарт санаб ўтиладиким, бу шартлар аксар ахлоқий талаблардир. Ўқувчиларимизга жавонмардлар ахлоқи нимадан иборатлигини аниқроқ тасаввур қилишлари учун ушбу сифатларни бир-бир санаб ўтишни лозим топдик. Кошифийнинг фикрича, етмиш битта шарт-талабнинг қирқ саккизтаси «вужудий», яъни ижобий хислатлар бўлиб, йигирма, учтаси «азалий», яъни салбий хислатлар ҳисобланади. Жавонмард одам ижобий хислатларни эгаллаб, салбий хислатлардан сақланиши даркор.

Аmmo «вужудий» — ижобий хислатлар қуйидагилардир: биринчи — ислом, иккинчи — иймон, учинчи — ақл, тўртинчи — илм, бешинчи — ҳилм (ҳалимлик), олтинчи — зуҳл (тақво), еттинчи — карам, саккизинчи — вараъ (парҳез), тўққизинчи — сидқ, ўнинчи — мурувват, ўн биринчи — шафқат, ўн иккинчи — эҳсон, ўн учинчи — вафо, ўн тўртинчи — ҳаё, ўн бешинчи — таваккул, ўн олтинчи — шижоат, ўн еттинчи — ғайрат, ўн саккизинчи — сабр, ўн тўққизинчи — истиқомат, йигирманчи — насиҳат, йигирма биринчи — нафс таҳорати, йигирма иккинчи — олий ҳимматлилиқ, йигирма учинчи — сирни яшириш, йигирма тўртинчи — раҳмдиллик, йигирма бешинчи — шариат риояси, йигирма олтинчи — амри маъруфни бажариш, йигирма еттинчи — ота-она ҳурматиани бажо келтириш, йигирма тўққизинчи — устоз хизматида бўлиш, ўттизинчи — ҳамсоя ҳаққини адо этиш, ўттиз биринчи — тилга фақат савобга лойиқ каломни келтириш, ўттиз иккинчи — кўп билиб, оз гапириш, ўттиз учинчи — ҳамма жойда ҳалолни талаб қилиш, ўттиз тўртинчи — салом одобини сақлаш, ўттиз бешинчи — яхшилар ва поклар билан суҳбатлашиш, ўттиз олтинчи — оқиллар билан суҳбатлашиш, ўттиз еттинчи — шукр қилиш, ўттиз саккизинчи — мазлумларга ёрдам қўлини чўзиш, ўттиз тўққизинчи — етим-есирлар, ёлғиз кишилар аҳволини сўраб туриш, қирқинчи — фикрат ва ибрат кўрсатиш, қирқ биринчи — ихлос билан амал қилиш, қирқ иккинчи — омонатга хиёнат қилмаслик, қирқ учинчи — шайтоний нафсга қарши душманлик кўрсатиш, қирқ тўртинчи — инсоф чизигидан чиқмаслик, қирқ бешинчи — ризо-розилик ҳиссини йўқотмаслик, қирқ олтинчи — касалларни кўришга бориш, қирқ еттинчи — ножинс ва нокаслардан узоқ туриш, қирқ саккизинчи — доимий зикр

билан банд бўлиш, яъни Худонинг номини тилдан қўймаслик.

Жавонмард киши учун манъ этилган нарсаларга қабих сўз сўзлаш, пир ва устозга қарши гапириш, яхшиларнинг орқасидан гийбат қилиш, бировни мазахмасхаралаш, ғаламислик, шайтонлик қилиш, ёлғоналдовга берилиш, бойлик тўплашга ружуъ этиш, ҳирс домига тушиш, одамлардан айб қидириш, судхўрлик қилиш, бўҳтон-туҳмат қилиш, зинога йўл қўйиш ва ҳоказолар киритилган.

Кошифий махсус таъкидлайди: «Қимки, мазкур етмиш бир шартдан беҳабар бўлса, футувватдан бебаҳрадир». Муаллиф футувватни бир сермева дарахтга ўхшатади: бу дарахтнинг илдизи пок муҳаббат, танази тавозуъ, шохлари сабру тоқат, япроқлари парҳез, пўстлоғи одоб ва ҳаё, гуллари хушфеъллик ва марҳамат, меваси карам билан саховатдир... .

Жавонмард одам халқ озоридан қўлини тортадиган, туҳмат жойларга бормайдиган, ношоиста мажлисларни тарк этадиган, кўриши лозим бўлмаган нарсалардан кўзини беркитадиган кишидир. У ҳам зоҳиран ва ҳам ботинан пок бўлиши керак. «Зино футувват аҳдини бузиш, ҳаромхўрлик эса футувват риштасини узишдир». Жавонмардлик мурувват тушунчаси билан маънодош, чунки авф ва марҳамат, халққа шафқат кўргизиш, кишилар гуноҳини кечиритиш ва иложи борича одамларга яхшилик қилишни кундалик одатга айлантирмоқ олий фазилат ҳисобланган:

Меҳрибон бўл, эй азизим, меҳрибон,
Меҳрибонлик мардликдандир нишон.

Футувватнинг ўзига хос расм-русумлари, одоб-қондаси бўлган экан. Масалан, пок эътиқодли, «ўз ҳолида устувор», тамаъ ва ғараздан халос бўлган, илгари тариқат шайхи қўлида тарбия кўрган, риё ва маломатга гирифтор бўлмаган одамни пир деганлар. Шундай олийҳиммат, саховатли инсон мурид тарбиялаш ҳуқуқига эга бўлган. Ихлос билан тариқат йўлига кирган мурид эса ўз иродасини шайх иродасига бўйсундириб, маърифат мақомларидан баҳраманд бўлади — камолотга эришади. Мурид риёзат чекиш, ўқиш-ўрганиш, тоат-ибодатдан эринмаслиги, ўз шайхининг йўли-

ни маҳкам тутиши керак. Аммо футувватчилар пирға қўл беришдан ташқари, шадд устози (вафо белбоғини шогирд белига боғловчи киши) ва нақиб, яъни «аҳд отаси» олдида қасамёд қилиб, бир умрлик аҳду паймон этишлари шарт бўлган. Нақиб — мурид бўладиган истеъдодли ёшларни танлайдиган одам. У халқ орасида юриб, футувват ақидаларини тарғиб этади, ёшларни бу ҳаракатга жалб қилади. Кишиларнинг ҳолаҳволини пайқайдиган, руҳшунос одамларни тариқат аҳли нақибликка муносиб деб ҳисоблаганлар. Нақиб аҳд отаси ҳисобланиб, тариқат фарзандини аҳду паймон ипи билан боғлайди, яъни аҳд отаси талабгор йигитга қараб: «Бизнинг аҳдимизни қабул қилиб, ҳалқамизга кирдинг, энди шайтон амрига кирмайсан ва макруҳлардан парҳез қиласан», деб айтади. Толиб эса: «Ҳалқангизга кирдим ва минбаъд хилоф иш қилмасликка аҳд қилдим», дея қасамёд этади. Бу маросим хонақоҳга шайх ва тариқат биродарлари гувоҳлигида амалга оширилган. Шундан кейин бўлажак фатий устоз қўлига топширилган. Устоз шогирд белига аҳду вафо белбоғини боғлайди.

Бу маросим қуйидагичадир: аввал покиза кенг бир жой танланган, тариқат биродарлари, шайх ва нақиб йиғилишиб ўтирганлар. Шайх жойнамоз устида ўрталикда ўтирган, аҳд отаси шайхга рўбарў ўтирган. Мажлисга бир коса сув, туз ва беш пиликли чироқ келтириб қўйганлар. Талабгор футувватга кириш шартларини айтиб аҳду паймон қилгандан кейин, устози ўрнидан туриб, уни чап томонидан ушлаб, шайхга юзланади. Шайх фарзанд-муриднинг қўлини олади ва уни тавба қилдиради. Шайх шундан кейин белбоғни елкасидан тушириб, чап қўлига олади. Кейин белбоғни гилам устига оҳиста қўйиб, хутба ўқийди. Хутба тугагач, футувватномада зикр этилган қоида ва талабларни айтиб, фарзандга эшиттиради. Ана шундан сўнг шадд устози ўрнидан туриб, иккала қўлини белбоғ остидан ўтказди. Аввал ўнг қўлини белбоғ остига юборади ва кўрсаткич бармоғини белбоғ остида тутиб туради. Шу ҳолатда фарзанд қулоғига зарурий сўзларни айтади ва белбоғни фарзанд белига боғлайди. Кейин тузли сувни мажлисда ҳозир бўлганларга ичирдилар ва агар махсус пиширилган «хуфия холваси» тайёр бўлса, ундан ҳам татиб кўрадилар. Белбоғ фарзанд белида уч кунгача ечилмасдан туради. Уч кундан

кейин у устоз олдига келади ва устоз унинг белидаги белбоғини ечади...

Бу футувват маросимларининг бир қисми, холос. Шогирд, яъни ҳалқага қабул қилинган фарзанд белбоғини ва хирқани (дарвешлар тўни) покиза жойларда эҳтиёт қилиб сақлаши, булғамаслиги керак. Ҳар бир шайх муридларининг ўз белгилари, рамзий ранглари, тимсоллари бўлган. Биров кўк, биров яшил, биров зангори рангдаги тўн ёки кулоҳ кийиб, шу орқали қайси шайх сулукига мансублигини билдирган. Маросимларга қўйилган беш пидикли шам, сув, туз, ҳолванинг ҳам рамзий маънолари бор. Масалан, сув — ёруғликни, туз — фаровонликни, чироқ — қалб нурини, ҳолва — дўстлар оғзини ширин қилиб юришни англатган.

Футувват аҳлининг одоби ҳам ўзига хос. Ҳар бир касб эгасининг махсус одоби бор. Чунончи, болаларда томоша кўрсатувчилар одоби, газалхонлар одоби, девор урувчилар одоби ва ҳоказо. Бундан ташқари, ҳамма амал қилиши лозим бўлган умумий қоидалар ҳам ишлаб чиқилган. Масалан, жавонмард сафарга чиққанда нопок одамлар билан юрмаслиги, ножўя ишлар бўладиган жойларга бормаслиги керак. Бундан ташқари касал кўришга бориш одоби, меҳмондорчилик одоби, кўчаларда юриш одоби, салом бериш одоби ва ҳоказолар мавжуд. Чунончи, касб-ҳунарга эга бўлиш одоби хусусида Қошифий бундай ёзади: «Билгилки, дарвеш ҳалол ва покиза касб билан шуғулланиши керак, чунки касб тариқатнинг зарурий шартларидандир. Зеро, умр ўтказишга зарур восита (маош) ҳосил бўлмагунча киши осойишта бўлмайди... Ва агар киши ўз касби билан зарурий нарсаларни муҳайё этмаса, одамларни ранжитади, азобга қўяди».

Хуллас, футувват — мардлик тариқати, ўзаро ёрдам, мурувват ва меҳрибонлик кўрсатиш, фидойилик ва фидокорлик илмидир. Жавонмард одамнинг сўзи ҳам, иши ҳам, нияти ва фикрлари ҳам пок бўлган. Улар халқимиз ахлоқини тарбиялашда катта хизмат қилдилар. Жавонмардлар ахлоқи бизнинг миллий ахлоқимизга айланиши керак, чунки футувватнинг кўп жиҳатлари одамларимиз орасида то ҳануз яшаб келмоқда. Кишиларимизнинг меҳмондўстлиги, одамохунлиги, мардлиги ўша аждодлар удумининг меросий давомидир. Яхшилик қилиш, бировнинг ҳожатини чиқаришдан яйраб-яшнаб кетадиган, борини бошқалар билан баҳам

кўрадиган одамлар ҳозир йўқ дейсизми? Улар бор, улар кўп. Уларнинг ҳиммати, шарофати туфайли ҳаётимиз файзли ва баракалидир. Албатта, ўзим бўлай деб, ҳаром йўллар билан бойлик орттираётганлар ҳам анча. Лекин, мен аминманки, халқимиз қалбидаги саховат ва маънавий олийжаноблик хислатлари ўзим-бўларчилик майлидан устундир. Ахир тасаввур қилинг: агар ҳар бир одам ўзгалар учун интилса, бошқаларнинг ғамини еса, унда бутун жамият бир-бирига ёрдам берадиган, бир-бирини қўллаб-қувватлайдиган саховатли, мард ва пок одамлардан ташкил топиб, ҳаётимиз яна ҳам файзли, нурли бўлмайdimи? Сиз бировга яхшилик қилсангиз, у бошқа бировга яхшилик қилади. Шу тариқа, хайру барака, эзгу одатлар тантана қилиб боради. Аждодларимиз шу улуг мақсадга бел боғлаб яшаганлар ва дунёга ном таратган эдилар. Қошки биз ҳам шунга муносиб бўлсак...

МОҲИЯТ — ИНСОН УЧУН КУРАШМОҚ

Тасаввуф ғоялари... Кўп тармоқли, кўп қиррали, баъзан бир-бирига зид, аммо қизиқарли, турли йўналишдаги мазҳабу силсилалар қарашларини бирлаштирувчи беҳудуд фикрлар олами. Бир ёқдан Қуръону Ҳадис мағзи, илми калом, мутазилийлар, ашъарийлар. «Ихвонус сафо» жамлаган фалсафа, иккинчи ёқдан Зардушт ва Будда, Афлотуну Арасту ғоялари, юнон мутафаккири Плотоннинг пантеизми. Боз устига, қадимий Шарқ адабиётининг инсонпарварлик ғоялари, шоҳлик ва адолат, мулк ва тенглик, хайру шарр тўғрисида баён этилган пурмаъно ҳикматлар: инсон ахлоқини поклаш, ростлик, рост сўз ав рострафтор ҳақида ўғит берувчи пандномалар. Буларнинг бари сарчашма бўлиб, тасаввуф деган дарёга келиб қўшилган. Бироқ, бундан: тасаввуф турли илмларни жамлаган аллақандай эклектик — йиғма таълимот экан-да, деган фикрга келмаслигимиз керак. Тасаввуф хилма-хил оқимлардан, диний-адабий манбалардан ўз мақсадлари йўлида фойдаланган, уларни ўз қарашларига мослаб ривожлантирган. Аммо инсон учун қайғуриш, унинг маънавий камолотини ўйлаш тасаввуфнинг доимий ўзак масаласи бўлиб келган. Тасаввуф тарихида ҳар хил силсила ва тоифалар алмашиб турган бўлса-да, инсон

маънавияти масаласи ҳеч қачон тариқат аҳли диққат-эътиборидан четда қолган эмас. Айниқса, инсоннинг ботиний олами, ички зиддиятлари, руҳ ва жисм орасидаги кураш сўфийларни кўп қизиқтирган. Улар инсонда азалий икки қарама-қарши куч — раҳмоний ва шайтоний қувватлар борлигини, инсон Аллоҳнинг бандаси сифатида шайтон қутқусини енгиб, раҳмоний фазилатларга эга бўлиши лозимлигини таъкидлайдилар. Инсоннинг ҳаётдаги ўрни, жамият бўлиб яшаш тартибларига ҳам шу мавқедадан туриб қаралган; чунончи, ижтимоий низолар, уруш-жанжаллар, мулкий тенгсизликнинг туб моҳияти, бош сабабини ҳам тасаввуф инсон табиати ва сийратидан қидиради, инсоннинг ахлоқини тузатишни унинг табиатидаги салбий, ҳайвоний кучларни маҳв этишдан бошлаш керак, деб тушунтиради. Тасаввуфчилар инсон табиатидаги салбий кучларни умумий ном билан «нафс» ёки «нафси аммора» деб атадилар ва унга қарши уруш эълон қилдилар. Мол-дунё тўплаш, нафс эҳтиёжига қараб юриш, хирсу ҳавас қатъий қораланди, инсонни, (демакки, инсониятни ҳам) ноқислик ва фалокатлардан қутқаришнинг бирдан-бир тўғри йўли — нафсни ўлдириб, қаноат билан ҳалол яшаш, руҳ — иродани чиниқтира бориб, инсонда инсонийликни, яъни илоҳийликни тантана эттириш зарур, деб тарғиб қилинди.

Ушбу фикрлар улуғ шайхларнинг «тасаввуф» тушунчасига берган таъриф-изоҳларида аниқ ифодаланган.

«Тасаввуф нима?», деган саволга Шайх Нурий жавоб бериб айтади: «Тасаввуф — нафс лаззатларидан воз кечишдир». Ёки Шайх Сафий Алимшоҳ жавоби бундай: «Тасаввуф — нафс манзилларини босиб ўтишдир». Шайх Равим сўзи: «Тасаввуф — Худо йўлида нафсдан кечмоқдир». Атоқли сўфий шоир Бобо Тоҳир эса бу маънони янада аниқроқ қилиб баён этган: «Тасаввуф — ўлими йўқ ҳаёт ва ҳаёти бўлмаган ўлимдир, яъни нафсоний-ҳайвоний ҳаётда ўлмоқ ва инсоний ҳаётда яшамоқ». Баъзилар нафсни дайди ит ёки руҳ этагига ёпишган ифлослик, баъзилар эса тўймас аждаҳо ёхуд фириб-найранг тимсоли Дажжолга ташбеҳ берадилар. Афсонага кўра, Дажжол охир замонда ер остидан чиқиб келар, дунёнинг барча бойликларини кўз-кўз қилиб, одамларни Илоҳ йўлидан оздиради, одамлар Худони ҳам, ўзларини ҳам унутиб, Дажжол

орқасидан дўзахга қараб кетадилар. Демак, нафс одамни одамийликдан чиқаради, азим гуноҳларни қилишга сабабчи бўлиб, бадбахт этади. Қуръони каримнинг «Хумаза» сурасида айтилишича, мол тўплашга меҳр қўйиб яшаган одам мол-мулки билан «Худонинг оташида ёниб, нобуд бўлади». (5—6-оят). Қуръоннинг кўп оятларида афсонавий хасис бой Қоруннинг фожиали тақдири нафсининг шумлигига мисол қилиб келтирилади. Қорун хасислик тимсоли сифатида адабиётнинг ҳам қаҳрамонига айланган эди (Қорун беҳад кўп олтин жамлаб, ҳеч кимга бермагани учун уни охири мол-мулки билан ер ютган). Воқеан, одамни жаннатдан жудо этган нарса ҳам нафсдир: ривоятга қараганда, Одам Ато шайтон сўзига кириб Худо манъ этган буғдой донасини истеъмол қилади ва шу сабаб жаннатдан чиқарилади. Чунки жаннат руҳлар макони, нафс эса руҳни булғайди. Биз динга қарши кураш васвасасига берилиб, бу ривоятни мазах қилдик, ҳажв остига олдик. Ҳолбуки, бу ривоят Қуръонда келтирилган бўлса-да (жумладан, «Бақара» сурасининг 35—36 оятлари), аммо у халқ эътиқоди — ибтидоий давр донишмандининг одамлар бахтини ўйлаб, ижод этган, ҳикматидир. Бу ривоят замирида инсонни улуғлаш, унинг аслан пок эканини таъкидлаб, шу покликка қайтишга даъват бор.

Нафс худбинлики, ўзим бўлай фалсафасини туғдиради. Нафс домига тушгандан кейин, киши ҳеч нарсадан тап тортмайди, ҳаром-ҳаришдан ҳазар этмай, бошқалар ҳисобига бўлса ҳам яхши яшашни ўйлайди. Оқибатда у золим, бераҳм, риёкор бўлиб қолади. Шунинг учун тасаввуф талаб этган тийилиш, қаноат, сабру фақирлик тариқида гап кўп. «Дунёга бир марта келасан, оладиганингни олиб қол», — илгаридан маълум фалсафа бу. Коммунистлар бунини: «Мен инсонман, демак менга ҳамма нарса раво» деб ўзгартирдилар, аммо мақсад ўша: иложини топгин-да, яхши яша, бошқалар билан ишинг бўлмасин. «Ҳамма нарса раво» фалсафаси одамни иймону эътиқоддан айириб, юлғичлик ва талон-тарожга фатво беради, ваҳшийлик инстинктини кучайтиради. Ҳозирги жамиятимизнинг турли табақаларида бир иллатдай очилиб қолган ахлоқий таназзул балки ўша ақида таъсиридир!

Шунинг учун дин ва тасаввуф одамларнинг ўзаро молу мулк учун курашишини (бунга К. Маркс «син-

фий кураш» деб ном қўйган) эмас, балки ҳар бир одамнинг ўз-ўзи билан, яъни ўз нафси билан курашишини маъқуллайди ва шунга ҳидоят этади. Нафсининг ёмонлигини англаш — одамнинг ўзини, демакки, илоҳийлик ва эзгуликни англашидир. Баҳоуддин Нақшбанд ҳикмати: «Нафси худро ба бадий шинохтан — худшинохтан аст» («Ўз нафсингни ёмонлигини таниш — ўзлигингни танишдир»). Мансур Ҳаллож ўғли Аҳмадга шундай хотира айтади: «Отамнинг сўнгги кечаси (яъни ўлимидан олдинги кеча) андин васият талаб қилдим. Дедиким, нафсингни бир шуғлга сол, андин бурунки, сени бир шуғлга солғай» (Алишер Навоий. Асарлар, 15-том, 93-бет). — Нафс сени ўзига тобеъ этгунча, сен уни тобеъ эт — Мансур васиятининг маъноси шу.

Алишер Навоийнинг ўзи эса нафсни инсон боласининг энг ғаддор душмани сифатида таърифлайди.

Сен нафсга қарам бўлиб, асир тушган душманни банд этишинг мумкин, аммо сенинг нафсдан кўра кучлироқ душманинг йўқ, қурбинг етса, уни асир ол! Шундай, энг катта қаҳрамонлик, жасорат — бу нафсни енгмоқ. Шу сабаб тожу тахтни тарк этиб, дарвеш жандасини кийган. Иброҳим Адҳамни сўфий шоирлар мардлар марди деб алқийдилар.

Шу боис ҳам Туркистоннинг улуғ авлиёси Аҳмад Яссавий нафсни инсонийлик душмани, иймон душмани деб ҳикматларида уни ғазаб билан қоралаган эди. Чунончи:

Золим нафсим ҳеч қўймайин ўйга солди,
Нафсдин кечиб чин ошиқлар Аллоҳ деди.

Нафс — золим, нафс — қароқчи, ғаддор ғаним. «Девони ҳикмат»да Яссавий нафсни ана шундай таърифлар билан тилга олади. Нафс домига тушган одам гумроҳ ва забундир:

Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,
Йўлдан озиб, тойиб-тўзиб гумроҳ бўлур.
Етса-қўнса шайтон била ҳамроҳ бўлур,
Нафсни тепкил, нафсни тепкил эй бадкирдор!

Нафсдан қутулмасанг, ошиқ ҳам бўлолмайсан, Ҳақ йўлига ҳам киролмайсан, дейди улуғ шоир.

Маълум бўладики, тасаввуф аҳли нафс деганда фақат ейиш-ичишни назарда тутмаганлар, (гарчи бу эътибордан соқит қилинмаса-да) бу тушунча кенгайиб ҳам чуқурлашиб, бойлик, мулк, тож-тахт масалаларига боғланиб кетади. Тасаввуфнинг дунёга, ҳаётга муносабати, эрк, узлат каби ижтимоий ҳодисаларга қараши ҳам шу тушунча асосида аёнлашади.

Сўфийлик ҳаракати, биламизки, асосан феодализм жамиятида тараққий этди, бироқ сўфийлар ўз даврларининг ижтимоий тартибларидан норози эдилар. Одамларнинг мулкдорлиги ва мансабига қараб табақаларга бўлиниши тасаввуф томонидан рад этилди; Мутлақ Илоҳ олдида барча баробар, шоҳу гадо тенг; бугина эмас, фақр йўлига кирган қаноатли дарвеш қадри Илоҳ наздида шоҳдан баланд, чунки дарвешнинг фикру ёди Илоҳ билан, шоҳнинг фикру ёди эса дунё билан банд. Улуғлик — мустаҳкам нймонда, ахлоқий поклик ва илоҳий комилликда, молу мулкда эмас, деб чиқдилар тариқат аҳли. Бу ақида ғоят жасоратли ва моҳиятан халқпарвар бўлиб, шаҳар ҳунармандлари, камбағал деҳқонлар, умуман, бенаво кишиларнинг, айниқса, «чархи кажрафторнинг жабрини чеккан» кулфатзада донолар, фозилу уламоларнинг қараши, кайфиятини ифодалар; шоҳ ва вазирларнинг чексиз ҳокимиятини оз бўлса-да, назорат қилиш, улар устидан ҳукм юритишга изн берарди. Бежиз эмаски, тарихда биринчи марта фақат тасаввуфгина шоҳлик ҳокимияти ва шоҳлар ахлоқини Адолат талаби асосида муҳокамага қўйди, зулм ва зўрликни халқ позициясидан туриб аёвсиз танқид остига олди. «Бил буниким, сен дағи бир бандасен, ўзгасидин ожизу афғандасен», дейди Навоий «Ҳайратул аброр»да шоҳга қараб. Ҳолбуки, шоҳлар ўзларини «зилли Илоҳ», яъни Аллоҳнинг ердаги сояси, ҳар қандай танқиддан, эътироз-муҳокамадан холи кишилар, деб ҳисоблаганлар. Буни ўз туғролари, муҳр ва фармонларида қайд этганлар. Сарой шоирлари эса бу унвонларни ўн карра кўпиртириб, ўз ҳомийларини мақтаганлар. Обрў-нуфузли шайхлар, тасаввуф аҳли мамлакат тақдири учун жон куйдириб, шоҳлар сиёсатига аралашганлар. Тарихда бунга мисоллар кўп.

Амир Темур ҳақида ҳикоя қиладиган «Темурнома» деган китобнинг дебочасида келтирилишича, Бухоро хони

Маликшоҳнинг раиятга жабру зулми ҳаддан ошиб кетади. Шунда Шайх Сайфиддин Бохарзий унинг ҳузурига бориб, зулминини тўхтат, бўлмаса, ўзинг ҳам ҳалок бўласан деб, қўйидаги рубойни ўқийди:

То чанд бувад зулму жафо кардани ту,
Пайваста дили халойиқ озурдани ту?
Гар ту накуни тарки жафо, эй золим,
Гуфтам туро: хуни ту дар гардани ту!

(Қачонгача зулму жафо қиласан, халойиқ кўнглини ранжитганинг ранжитган. Эй, золим, агар жафо қилишни тарк этмасанг, сенга шуни айтиб қўяй: сенинг хуниг ўз бўйинингда!) (Мазкур китобнинг бир нусхаси Навоий номидаги жумҳурият миллий кутубхонасида сақланмоқда, биз ўшандан фойдаландик). Сайфиддин Бохарзийнинг бу сўзи башорат бўлиб чиқади: Маликшоҳ ўз одамлари томонидан ўлдирилади. Бохарзий айтган мазкур рубой Шайх Саъдий «Гулистон»ида тасвирланган «мустажобуддаъва» (дуоси ижобат бўладиган) дарвеш тилидан мана бу қитъага нақадар ҳамоҳанг:

Эй забардасти зердастозор!
Гарм токай бимонад ин бозор?
Ба чи кор оядат чаҳондорий?
Мурданат беҳ, ки мардумозорий!

(Эй қўл остидагиларга озор бергувчи ҳоким! Қачонгача бу бозоринг қизийди? Жаҳонга эгалик қилишинг нимага арзийди? Халққа озор бергандан кўра ўлганинг яхши!) Дарвеш бу сўзларни золимликда ном чиқарган Ҳажжожга қараб айтади.

Ҳасан Басрий, Жунайд Бағдодий, Абдулло Ансорий, Аҳмад Яссавий, Абулҳасан Харақоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Абдурахмон Жомий, Хўжа Аҳрор вали, Маҳдуми Аъзам Косоний ҳам кўп марта шоҳ ва амирзодалар, ҳокимларнинг ноҳақ ишларига қарши чиққанлар, эзилган, муҳтож кишиларнинг ҳожатини чиқарганлар.

Энди савоол туғилади: хўш, нафсни, дунёни тарк этган, фақат Илоҳ ёди билан нафас олган одам ҳам яшаши керакку, Ҷиманинг ҳисобига кун ўтказган улар?

Аввало шуки, сўфийлик удумида жуда оз нарса билан қаноат қилиш шарт қилиб қўйилган эди. (Шом

сўфийлари заранг ёнғоғини ўғирда туйиб, ёввойи арпа уни билан қўшиб, атала пишириб еб юрганлар, деб маълумот беради Адам Мен). Иккинчидан, қўлидан иш келадиган ҳар бир сўфий фойдали меҳнат билан шуғулланган, унинг учун фақат ўз меҳнати билан топилган нон ҳалол ҳисобланган. Шайх Зуннуи Мисрий — кимёгар, Сари Сақатий — савдогар, Абусаид Харроз — этикдўз, Шайх Муҳаммад Саккокий — пичоқчи, Шайх Абуҳафз Ҳаддод — темирчи, Шайх Абулаббос — қассоб, Шайх Абулҳасан — пардозчи, Шайх Баннон — ҳаммол, Мирчан Сафолфуруш — хумдон ясовчи эди, Хожа Баҳоуддин — кимхобга гул нақшлаган (шунинг учун «Нақшбанд» лақабини олган), Баҳоуддин пири Саид Кулол — кулолчилик қилган ва паҳса урган. «Луқма ҳиллияти», яъни луқманинг ҳалоллиги шу тариқа таъминланган. Шайхлар атрофидаги дарвешлар ҳам биргалашиб, қўрғонлар қурганлар, вақф ерларни ишлаганлар, боғдорчилик, чўпонлик билан машғул бўлганлар. Хуллас, Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарининг муқаддимасида қайд этганидай, «қосиб Аллоҳнинг дўсти» деган ҳадисга амал қилган» сойир машойихи кибордин ҳам кўпи ҳалол луқма касбига муздурлук (мардикорлик) қилибдурлар, ўтин ташибдурлар ва ҳалол луқма бу ишда куллийдурки, андин файз ва маърифат зоида бўлур» (Алишер Навоий. Асарлар, 15-том, 68-бет). Бундай улусифат кибор шайхлар тамаъни ёқтирмаганлар, кўплари ҳатто шоҳу амирларнинг туҳфасини ҳам қабул қилмаганлар ва бою амалдорларнинг мол-мулкани ҳаром деб эълон қилганлар. Бироқ кейинчалик бу қатъият, сарватдорлар дунёсидан ўзини олиб қочиш анча юмшалади. Сўфийлар илгаригидай «луқман ҳалол» тамойилини сақлаган ҳолда, саховат ва футувват ғоясини ҳам кенг тарғиб қила бошладилар. Натижада тоифалар, яъни сўфия жамоатлари билан сарой аҳли, ер-мулк эгалари бир мунча яқинлашди. Хусусан, XIV—XV асрларда бу жараён тезлашган. Энди шайхлар катта-катта туҳфаларни оладиган бўлдилар, хонақо ва работлар ҳисобига ўтказилган вақф ерлар, молу мулк кўпайди. Бу ҳол шунга олиб келдики, бир томондан, текин яшашга ўрганган сохта дарвеш-қаландарларнинг сони кўпайган бўлса, иккинчи томондан, муҳтож одамларга қарашиш, маърифат-маданиятни ривожлантириш имконияти вужудга келди. Гап шундаки, софдил машойихлар туҳфа-инъомлар ҳисобига йи-

ғилган маблағ ва ер-мулкни ўзига хос хайрия фонди деб қараб, уни энг зарур жойларга ишлатар эдилар. Хуросон ва Мовароуннаҳр музофотидаги вақфия ерларнинг ҳужжатлари бунга далилдир (Жумладан, Навоийнинг «Вақфия» асари ҳам). Назаримда Хўжа Аҳрор валининг афсонавий миқдордаги мол-мулки ҳам мана шу тартибда асосан мадраса ва хонақоларни таъминлаш, егим-есирларни боқиш учун сарфланган.

Бу ўринда яна бир нарсага диққатни қаратмоқчимиз, у ҳам бўлса — сўфийларнинг: «инсон — инсоннинг биродари», жумладан, бою камбағал ҳам бир-бирига биродар, деган ғояси мавжуд эди. Бу ғояга кўра, шоҳ ўз раияти, бой қўли остидаги хизматкорлари, хўжа ўз қуллари олдида жавобгардир, улар ўзаро иноқликда яшаши керак ва ишлаб топилган бойлик орада баҳам кўрилмоғи даркор, Шайх Саъдийнинг «Гулистон» асарида шундай қитъа бор:

Бани одам аъзойи якдигаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рўзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту к-аз, меҳнати дигарон бегами,
Нашояд, ки номат ниҳанд одами.

(Бани одам бир-бирининг аъзоларидир, чунки яратилганда улар бир гавҳардан олинган. Ҳаёт бир аъзони оғритганда қолганлари ҳам зирқирайди. Шунинг учун агар сен бошқалар уқубатидан беҳабар бўлсанг, сен одам деб аталнишга арзимайсан!)

Ушбу қитъа кўп тадқиқотларда келтирилади ва диярли бир хил маънода талқин қилинади, яъни: Саъдий Шерозий бу жўшқин инсонпарварона сатрлари билан жаҳондаги барча халқларни баҳамжиҳат, дўст бўлиб яшашга чақирган, дейилади. Бундай талқинни бутунлай нотўғри демоқчи эмасмиз, қитъада шундай маънога ҳам ишора бор. Бироқ, агар биз қитъани муаллиф келтирган ҳикоят мазмунидан ажратмасдан олиб қарасак, унда гап амир ва фуқаро, бойлар ва дарвешлар биродарлиги, бир-бирига муҳтожлиги ҳақида бораётганини англаймиз. Ҳикоятнинг мазмуни мана бундай: Саъдий Дамашқ масжиди жомеъсида Яҳъё пайғамбар турбати олдида ўтирганида араб подшоҳларидан бири зиёратга келиб, кучли бир душмандан хавфи борлигини ай-

тади ва дуо қилиб, менга мадад беринг, дея Саъдийга мурожаат этади. Шунда Саъдий унга қараб: «Кучсиз раиятга раҳм қилсанг, кучли душмандан азият чекмайсан», деб айтади ва раиятга зулм қилиш ўзига зулм қилиш билан баробарлигини подшоҳга уқтириб, жумладан, бояғи келтирганимиз қитъани илова этади. Шайх Саъдийнинг хулосасига кўра, бани одам бир-бирларининг аъзоси бўлгандан кейин, гарчи Аллоҳнинг иродаси билан биров шоҳу биров дарвеш, биров бою, биров камбағал бўлса-да, лекин тананинг бир аъзоси оғриганда бошқалари зирқирагани каби, бенаво дарвеш очликдан нола чекканда, молдор одамнинг ҳам вужуди қақшамоғи керак, унинг кўнглида шафқат уйғониб, дарवेशга ёрдам қўлини чўзиши лозим; шоҳ эса раияти билан бир тану бир жондир, улар бир-биридан ажралиб, ўзаро мухолиф бўлганда, мамлакат хароб бўлиши муқаррар. Шу ўринда Жалоллиддин Румийнинг мана бу байтларига диққатингизни қаратмоқчиман:

Подшоҳонро чунон одат бувад,
Ин шунда боши ар ёдат бувад:
Дасти чапшон паҳлавонон истанд,
З-он ки дил паҳлуи чап бошад ба банд.
Мушрифу аҳли қалам бар дасти рост —
З-он ки илму хатту сабт он дастрост.
Сўфиёро пеши рӯ мавзу диҳанд,
Ки онни жонанду зи онна беҳанд.
Ҳожибон—ин сўфиёнанд, эй писар,
Содау озода афганда назар.
Сийна сайқалҳо зада дар зикру фикр,
То пазирад онни дил нақши бикр.
Ҳар ки ў аз салби фикрат пок зод,
Онна дар пеши ў бояд ниҳод.
Ошиқи онна бошад рўйи хуб,
Сайқали жон омада тақвил қулуб.
Ҳар ки дорад рўйи хуби бо низом,
Толиби онна бошад, вассалом.
Толиби онна бошад, вассалом.

(«Маснави маънавий»,
1-дафтар, 1887 йил нашри, 99-бет).

(Агар эшитган бўлсанг, ёдингдадирким, подшоҳларнинг бундай одати бўлган: уларнинг чап қўлларида паҳлавонлар ўтирган, чунки юрак чап томондир.

Мансабдорлар ва қалам аҳли ўнг томонда ўтирган, чунки илм, хат ва иншо ўнг қўл билан ҳосил бўлади. Сўфийларни эса подшоҳлар кўзгу каби олдиларига юзма-юз ўтқазганлар, чунки сўфийлар жон оинаси бўлиб, кўзгудан ҳам афзалдирлар. Эй ўнгил, Ҳожиблар — парда тутувчилар шу сўфийлар бўлиб, улар содда ва беғараз, озод, покиза назар билан қарайдилар. Зикр ва фикр билан уларнинг сийналари сайқалланган, шу боис уларнинг кўнгил оинаси ҳам мақбулдир. Қимки губорли фикрлардан пок туғилган бўлса, унинг олдига кўзгу қўйиш керак. Яхши юз кўзгу ошиғидир, бундай кўзгу (дарвеш) жоннинг сайқали ва қалбларнинг зийнатидир. Қимда ким чиройли, яхши юз бўлса, у кўзгу толиби бўлади, вассалом.

Демак, подшоҳлар сўфийларга муҳтож, сўфийларга қараб шоҳлар ҳақиқат ва адолат, инсоф ва диёнат андозасини оладилар, кўнгиллари юмшаб зулмдан қўл тортадилар. Шу аснода шоҳу дарвеш мақсадлари уйғунлашиши мумкин.

Шу тариқа, турли ижтимоий мавқега эга одамларни бир-бирларига яқинлаштириш, шоҳу дарवेशни келиштириш, (Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо» достонида улар ҳатто бир-бирларини севади ҳам) гоёси майдонга келган. Бу гоё илгаридан давом этиб келган ва шеъриятда қизгин эҳтирос билан куйланган. Ҳаққа етган дарвеш шоҳдан устун, дарвеш шоҳга эмас, балки шоҳ дарвешга муҳтож, деган гоёни инкор этадими? Йўқ, инкор этмайди. Дарвешчилик гоёси, яъни фақру фанонинг ҳокимият билан моҳиятни келишолмаслиги тасаввуф шайхлари ва гуманист адиблар томонидан мунтазам таъкидлаб борилган. Тариқат аҳлининг умумхалқ фойдасини кўзлаб, хайрия ишлар йўлига эҳсон-инъомлар талаб қилиш, мулкдорларни ўз мулкни бошқалар билан баҳам кўришга даъват этишини эса уларнинг ташқи муҳитга таъсир ўтказиб, мазлумларни ҳимоя қилишга интилишлари деб билмоғимиз лозим. Чунки ўзликдан воз кечиб, ўзгалар ҳожатини чиқариш гоёси — саховат ва футувват тасаввуфнинг азалий талабларидан эди. Сўфийлар бунга ўзлари сўзсиз амал қилиш билан қаноатланмай, бошқаларни ҳам шу йўлга даъват этардилар. «Тасаввуф — бошингда бир (ғайр) фикрларни ташлаш, қўлингда мавжуд нарсани бошқаларга бериш ва бошга нима келса тоқат қилишдир», — дейди Шайх Абусаид Абулхайр. Тасаввуф «саховат ва

футувват» эканини Шайх Нурий ҳам қайд этган. Тариқат аҳли футувват, карам, тавозуъ, ҳаё, садоқат, шафқат, вафо каби тушунчаларни қўшиб, дарвешнинг ягона ахлоқ кодексини ишлаб чиқдилар. Шу хислатларини ўзида жамлаган киши ахлоқини сўфийлар «ахлоқи махмуда» (мақталган ахлоқ) деб, бунинг акси ўлароқ манманлик, хирсу ҳавасга берилиш, зулм, зolimлик лаззатпарастлик каби ёмон хулқу хўйни умумий ном билан «ахлоқи мазмума» (мазаммат қилинган ахлоқ), деб юритганлар. Зотан, тариқат аҳли «фано» деганда ҳам жисмоний ўлимни эмас, балки худди шу «ахлоқи мазмума»дан қутулишни назарда тутадилар, чунки бундай ахлоқ нафс туфайли шаклланади ва инсоннинг маънавий камолотига ҳалал беради. Чунончи, эронлик олим Саййид Жаъфар Сажжодий «Мусталаҳоти урафо» («Орифлар истилоҳоти») номли китобида «фано» сўзини шарҳлаб ёзади: «Фано» калимаси билан мазмума сифатларнинг соқит этилишига ишора қиладилар ва «бақо» калимаси билан махмуда сифатлар қиёмига ишора этадилар» (Сажжодий. «Мусталаҳоти урфо». Техрон, ҳижрий 1139, 317-бет). Шу муносабат билан атоқли шайхлардан айримларининг фикрларини келтирмоқчимиз. Масалан, Ибнал Арабий тасаввуфни тушунтириб деган экан: «Тасаввуф — ёмон ахлоқдан парҳез қилиш орқали илоҳий сифатлар нурига етишдир». Шайх Харирий ҳам шунга яқин фикрни баён этган: «Тасаввуф — яхши ва олий хулққа кириш ва паст хулқдан чиқишдир». Муҳаммад бин Али Қассобнинг хулосаси янада ихчам ва аниқ: «Тасаввуф ахлоқи каримадан иборат». Демак, улуғ шайхлар назарида фақат фано эмас, балки тариқатнинг бутун моҳияти инсоннинг ҳамиша ахлоқли бўлишига кўмаклашишдир.

Уқувчида шубҳа туғилиши мумкин: тасаввуфнинг таърифлари орасида зиддият йўқми, юқорида келтирилган иқтибосларда тасаввуф — нафедан воз кечиш билан илоҳиётга эришиш таълимоти, дейилган эди-ку? Юзаки олиб қараганда бу таърифлар бир-бирига ўхшамагандай бўлиб туюлиши мумкин, аммо аслида ундай эмас. Чунки Шайх Нурий, Шайх Сафий Алимшоҳ, Шайх Равим нафедан қутулиш ҳақида гапирган, Ибнал Арабий, Шайх Харирий, Муҳаммад бин Али Қассоб инсон ахлоқига урғу берган бўлсалар-да, лекин уларнинг ҳаммаси ҳам бир нарсани назарда тутаётгани маълум, у ҳам бўлса инсонни поклаш. Нафс ва ахлоқ

бир-бирига вобаста тушунчалар эканини, аниқроғи, киши ахлоқининг яхши-ёмонлиги унинг нафсга муносабатида муайянлашувини кўриб ўтдик. Нафс балосига гирифтор одамда мазмуна, яъни ёмон ахлоқий белгилар ривожланса, нафсдан қутулишга интилган тақводор одамда маҳмуда, яъни намунали ахлоқий сифатлар кўпаяди. Хуллас, яхши одам дунёнинг фоний — ўткинчилигини англаб етиб, шунга қараб ҳаётини қурган, мол-дунё кетидан қувмайдиган, фақат Илоҳни севувчи, илоҳий хислатларни эгаллаган одамдир. Бошқача айтганда одамийлик — илоҳийликда! Тасаввуф ана шу нуқтаи назарни изчил ривожлантира бориб, унинг белгиларини комил инсон деган тушунчада муҷассамлантирди.

КОМИЛ ИНСОН

Комил инсон — бир идеал, барча дунёвий ва илоҳий билимларни эгаллаган, руҳи Мутлақ руҳга туташ, файзу кароматдан сероб, сийрату сийрати саранжом, қалби эзгу туйғуларга лиммо-лим покиза зот, Навоий тили билан айтганда:

Фонийвашеки, ҳам сўзидур пок, ҳам ўзи,
Хуш давлат ул кишигаки, тушгай анинг кўзи.

Дейдиларки, унда тўрт малак-Жаброил, Мекоил, Исрофил ва Азроилнинг хислати (Азроиллиги — нафсининг қотили эканлиги), Хизрнинг пайғамбарлиги, офтобнинг саховати мавжуд. Унинг кўнгли жоми гетинамодай (дунёни кўрсатувчи жом — қадах) етти фалак ва ўн саккиз минг оламини аке эттириб, ғайб асроридан хабар бериб туради. Уни яна Одил, Оқил, Фозил, Фақр хазинаси, Иксири Аъзам (Улуғ малҳам), Қибрити Аҳмар (мисни олтинга айлантирувчи жавҳар) сифатлари билан тавсиф этадилар. Комил инсон, шундай қилиб одамзод орзу қилган жамики эзгу хислатларнинг ифодачиси, у гўё Мутлақ илоҳ билан инсоният ўртасида восита бўлувчи муқаддас хилқат. Бундай мартабага мушарраф инсонларни валиуллоҳ, қибла, қутб, ғавс (мададкор), автод (устунлар), абдол (бадал қилинган) деб ҳам улуғлаганлар. Мўътабар китобларда нақл қиладиларким, дунё шундай зотлар

туфайли барқарор ва осойиштадир, ерни икки қутбида иккита қутби аъзам, тўрт бурчагида тўртта автодлардан, етти иқлимда етмиш иккита абдол доимий қўриқчи бўлиб турар экан, уларнинг бири оламдан ўтса, иккинчиси дарров ўрнини босар экан. Шунинг учун Ер юзида ҳар қанча гуноҳ кўпайиб кетганда ҳам, у зеру забар бўлмасдан, ўз ўқидан чиқиб кетмай тураркан, чунки ана шу азиз авлиёлар бандалари гуноҳини Парвардигордан сўраб турар эканлар...

Бу балки ҳақиқат, балки ривоят нақлдир, унга ишонмиш-ишонмаслик ҳар кимнинг ўз иши. Аммо ривоятлар тагида улкан бир ҳақиқат бор. Бу ҳақиқат шундан иборатки, дунёнинг тинчлиги ва фаровонлиги инсоният бутунлиги ҳақиқатдан ҳам, доно ва оқил, пок ниятли одамлар фаолиятига боғлиқ. Яъни илоҳий поклик ва нафосат, эътиқод ва тафаккур бизни бало-қазолардан асрайди; ҳаётни авайлаб, сақлаб туради. Тасаввуф ўз усули, ҳақиқат деб топган йўли билан шу мақсад сари интилган. Тасаввуф аҳли сиғинган идеал — Комил Инсон аслида халқ идеали, адабиёт идеали эди. Бу ҳаётбахш таълимотнинг пешволари яратган асарлар, сўфиёна руҳдаги шеърларни мутолаа қилар эканмиз, ёруғликнинг зулмга, хайрнинг шаррга, файзи камолнинг нуқсу ноқислик, калтафаҳмлиқ ва нодонликка қарши омонсиз жангига гувоҳ бўламиз. Воқеан, тасаввуф шайхлари, зулм ва қоронғилиқ лашкарига қарши маърифатни қурол қилиб олиб, жангга кирган паҳлавонларга ўхшаб кетадилар (Тустарий: «Маърифат жаҳл-нодонликка қарши жангдир»). Улар Қаъба деб кўнгилни тан оладилар, кўнгил раъйига юрадиган, дунёни кўнгил орқали билладиган ва кўнгилга сиғинадиган одам Аллоҳнинг севгани деб чиқдилар. Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асаридан: «Исмоил Даббос дедиким, ҳаж нияти қилиб, борурда Шерозга етишдим. Бир масжидга кирдим. Шайх Мўминни кўрдимки, ўлтуруб хирқасин ямайдура эрди, салом қилдим ва ўлтурдум. Мендан сўрдиким, не ниятинг бор? Дедим: ҳаж ниятим бор. Деди: онанг бор? Дедим: бор. Деди: ёниб онанг мулозаматига бор... Мен эллик ҳаж қилибмен — бош яланг, оёқ яланг ва зоду ҳамроҳсиз. Барчасин сенга бердим, сен онинг кўнгли шодлигин менга бер!»).

Бу одамлар — жамиятнинг тирик виждони эдилар. Кишилар уларга қараб ҳушёр тортар, дунё бехудали-

гидан ўзига келиб, ўз қалбига, қилаётган ишларига разм солардилар, тавба тазарруъ қилардилар. Уларнинг афъолу аъмоли инсонлар дилига қувват, кўзига нур бағишлаган.

Моҳиятан олганда, комил инсон ҳақидаги тушунчаларнинг мухтасар мағзи шундан иборат. Аммо бу ҳақда улуғ алломаларнинг қиймат ва аҳамиятини йўқотмаган қарашлари, фикрлари бор. Комил инсон тасаввуф адабиётида кўп марта тилга олиниб, мунозараларга сабаб бўлган ва бу ҳақда махсус китоблар ёзилган. Шулардан Саййид Абдулкарим Гелоний ва Азизиддин Насафий (XIII аср) ларнинг «Инсони комил» номли рисолаларини махсус тилга олиб ўтиш мумкин. Аслида эса комил инсон тушунчаси биринчи марта Шайхи Кабир номи билан машҳур бўлган Муҳъйиддин Ибнал Арабий (1165—1240) томонидан муомалага киритилганини қайд этмоқ жоиз. Ибнал Арабий наздида комил инсон — бу ақли аввал ёки нафси аввал, ақли кулл тушунчалари билан маънодошдир. Чунки Тангри таоло илоҳий нурдан илк марта Ақли аввални яратди ва унинг сурату шаклини Комил Инсон қиёфасида зухур этди. Шунинг учун «Халақаллоҳу одама ало суратар-Раҳмону» (Аллоҳ одамни Раҳмон суратида яратди) деган ҳадис мавжуд. Комил инсон, шу тариқа, Аллоҳнинг Раҳмон Раҳим сифатларига эга бўлди, дейдилар (Сайид Содиқ Гуҳарин, Шарҳи истилоҳати тасаввуф, 1-жилд, 125-бет).

Ибнал Арабийнинг фикрича, комил инсоннинг ердаги тимсоли ҳазрати Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу васалламдир. Ул зот вужудида ақлий, руҳий камолот, дунёвий ва илоҳий билимлар жамулжам эди. Пайғамбаримиз халқ ва Ҳақ муқобилида турардилар ва орада восита эдилар. Шундай бўлгач, ҳамма одамларни ҳам ва ҳатто анбиё ва авлиёларни, донишмандларни комил инсон деб аташ жоиз эмас. Ва агар Пайғамбардан ўзга зотларга нисбатан бу сифат айтилар экан, буни шартли таъриф ёнки шу улуғ мартабага ҳурмат-эҳтиром белгиси сифатида қабул қилиш керак. Саййид Абдулкарим Гелоний фикрига кўра, ҳар бир инсон иккинчисининг ўрнини босадиган нусхадир ва бир-бирининг қаршисида турган кўзгу кабидир. Битта одамдаги хислат ва сифат иккинчисида акс этиб туради. Аммо фарқи шундаки, бу аксланиш баъзиларда феъл-ҳаракат бўйича бўлса, баъзиларида эса қув-

ва, яъни хислат-хусусиятлар билан намоён бўлади. Демак, истеъдод ва қобилият, хусусият ва сифатига кўра бир-бирига ўхшаш одамлар беҳад кўп. Буларни умумий ном билан халқ, одамлар, кишилар деб қўя қоламиз. Бирига қараб иккинчисининг хулқу атвори, даражасига баҳо бера оламиз. Аммо шундай комил ва акмал кишилар борки, улар камолотда нафақат ўзга одамлардан, балки бир-биридан ҳам кескин фарқлашиб турадилар. Буларни анбиё ва авлиё деб атаймиз. Буларнинг ҳам даражалари бор: баъзилари комил, баъзилари акмал, бир қисми фозил, яна бир қисми афзал, яна бир гуруҳи эса афзалу акмалдирлар. Саййид Абдулкарим Гелоний мазкур таснифни айтиб, яна қўшиб қўяди: «Комил инсон, воқеан, Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва олиҳи ва салламдир ва қолган анбиёю авлиённинг камолоти унга нисбатандир, худди фозилнинг афзалга нисбатидай».

Шайх Омилий дейдиким, ҳақгўй олимларнинг фикрига қараганда, олам Комил инсон ҳақиқати туфайли барқарордир, зеро фалаклар унинг нафаси билан айланурлар, мулку малакут ундан таълим олурлар. Шундай мартабада Комил инсонни Ҳақнинг кўзгуси дейдилар. Ҳақ таоло ўз исми ва сифатларини фақат комил инсонда кўради. Шунини ҳам таъкидлайдиларки, Комил инсонгина Ҳақ қудратининг буюклиги, чексизлигига гувоҳ бўла олади.

Ибнал Арабий, Шайх Омилий ва Абдулкарим Гелоний қарашларига диққат қилинса, Комил инсон бир кайҳоний вужуд бўлиб кўринади, унинг сифатлари ердаги фоний одамлар сифатига, аниқ шахслар хислатига ўхшамайди. Унда биз жамики ғайри табиий кучларнинг мажмуини мушоҳада этгандай бўламиз. Бу ерда албатта жисмоний куч ҳақида гап бормайди, зотан, илоҳиёт ҳақида гап борганда жисмоний куч эътибор эмас. Чунки холиқият яратган жисмлар, илоҳий қудрат олдида арзимас ва ожиз суратлардир. Комил инсон булар назарида оламларни эгаллаган, оламларга, барча жонзотлар ва инсонларга таъсир эта оладиган, инсониятни бошқарадиган бир Буюк руҳдир, Маънавий—Ақлий қудратдир. Шу мазмунда уни Аллоҳнинг халифаси — ўринбосари дейиш мумкин. Қуръони каримда инсонга берилган таърифлар ҳам Комил инсонга берилган таърифлардир. Ҳамма одамларга нисбатан «Валақад каррамно бани одама» (Одам болаларини мукаррам қилиб

яратдик) ва «Лақад халақно инсона фи аҳсанут тақвим» (Чинданам инсон суратини гўзал қилиб яратдик) оятларини қўллаб бўлмайди.

Аmmo Шайх Азизиддин Насафийнинг «Комил инсон», «Мақсади ақсо», «Зубдатул ҳақойиқ» номли ва бошқа рисоаларида комил инсон масаласи бир мунча бошқача ёритилган. Унда бу тушунча инсоннинг пайдо бўлиши, тараққиёти, мартабалар топиши билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади. Натижада биз Азизиддин таърифларида айнан ҳаётини одамга хос белгилар, ахлоқий сифатларни ҳам қўрамиз. Яна шуни ҳам айтиш керакки, Насафий исломдаги бир нечта илмнинг инсонга бўлган қарашлари ва муносабатини чоғиштиради, инсонни кайҳоний вужуд сифатида ҳам, ер махлуқоти сифатида ҳам таҳқиқ ва тадқиқ этади. Насафийда комил инсон руҳ тушунчаси билан зич алоқада текширилади. Инсон мартабалари руҳ мартабалари сифатида олиб қаралади. Шу учун умумий тушунчалардан конкрет тушунчаларга ўтиб туриш бор. Бунинг сабабларидан яна бири Азизиддин Насафийнинг камолотни уруж (кўтарилиш) ва нузул (тушиш) назарияси асосида тушунишидир. Бу назария ўз навбатида улуг олам ва кичик олам тушунчалари билан боғланиб кетади. Чунки Насафий Ибнал Арабийга қўшилиб, инсонни олами сағир (кичик олам), илоҳий олам ва моддий оламини биргаликда олами кабир (улуг олам) деб атайди. — Улуг оламдаги жамики нарса ва хусусиятлар кичик оламда мавжуд, дейди у. Шу тариқа, инсон юқори олам—олами кабирнинг кичрайтирилган нусхаси бўлиб ҳисобланади.

Азизиддин Насафий комил инсонга таъриф бериб ёзади: «Билгилки, Комил инсон деб шарият ва тариқат ва ҳақиқатда етук бўлган одамга айтадилар ва агар бу иборани тушунмасанг, бошқа ибора билан айтайин: билгилки, комил инсон шундай инсондирким, унда қуйидаги тўрт нарса камолга етган бўлсин: яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф».

Насафий санаган сифатларнинг дастлабки учтаси, яъни яхши сўз, яхши феъл, яхши хулқ Зардушт китоби «Авесто»дан олингандир («Гуфтори нек, кирдори нек, рафтори нек»). Бу сифатлар билан зийнатланган одам ёлгон, риё ва бадкордорликдан чекинади, ҳамма вақт эзгу ният билан эзгу ишларга тайёр туради. Азизиддин Насафий яхши ахлоқ ҳақидаги Зардушт ояти ёнига «маориф», яъни тасаввуфий покланиш талабини қўшиб

қўйган. Унинг фикрича, тариқат йўлига кирган солиқларнинг вазифа-мақсади ушбу тўрт фазилатни эгаллашдир. Қимки «ўзида шу сифатларни камол топтира, у камолга эришади».

Насафийнинг мазкур таърифидан иккита хулоса келиб чиқади. Биринчи, олим назарида комил инсон ҳаётдан ташқари бўлган аллақандай мавҳум зот эмас, балки реал одамдир. Яхши сифатларни эгаллаб борган одам шундай мартабага кўтарила олади. Иккинчи хулоса шуки, Насафийга кўра, комил инсон мартабаси тариқат ва риёзат йўли билан қўлга кирадиган юксак мартабадир.

Шайх Азизиддин Насафийни комил инсон илмининг назариётчиси дейиш мумкин, чунки унинг барча асарларида бу мавзу марказий ўринни ишғол этади. Қитобхонларимизда дурустроқ тасаввур қилиш учун олимнинг асарларидан бир қанча иқтибосларни таржима қилиб келтирмоқчимиз.

Жумладан, Шайх Азизиддин Насафий ёзади:

«Мулк, малакут ва жабарут оламларида комил инсон учун ҳеч нарса яширин қолмайди. У ашъёларнинг ўзини ва хусусият-ҳикматини батамом билади ва кўриб туради. Одамлар коинотнинг қаймоғи ва хулосаси ҳамда мавжудот дарахтининг меваси бўлсалар, комил инсон одамлар мавжудотининг қаймоғи ва хулосасидир. Мавжудот ҳам сурат ва ҳам маънода бир бутун ҳолда комил инсон назари остидадир. Чунки кўтарилиш (уруж) ҳам сурат ва ҳам маънода мавжудот томонидандир. Эй дарвеш, Худони таниб, дийдорига мушарраф бўлган комил инсон учун халққа нафъ келтиришдан кўра фойдалироқ иш ва яхшироқ тоат йўқдир. Ва унинг учун энг улуғ роҳат бирор иш, бирор бир сўз билан бу дунёда кишиларнинг мушкулини осон қилиш, оламнинг бало-фитналаридан сақланишга ёрдам бериш, охиратда эса мағфират топишга кўмаклашишдир».

«...Эй дарвеш, комил инсон халқ орасида ростликни қарор топтириш ва ёмон расму одатларни халқ орасидан кўтариш ва халқ орасига яхши, хайрли қоида-қонунларни жорий этиш ва одамларни Худога даъват қилиш ва охиратни мадҳ этиш ва дунёни ёмонлаш ва дарвешликнинг фойдасини кишиларга тушунтиришдан кўра афзалроқ тоатни билмайди. Шу йўл билан одамлар қалбида дарвешликка меҳр уйғотади ва бойлик билан

шаҳватга нафрат пайдо қилади... халқни бир-бирига мушфиқ-меҳрибон қилади, токи одамлар бир-бирларига озор бермасинлар ва бир-бирларини суюсинлар. Ва одамларга бир-бирларининг тинчлиги, омонлигини сақлашни буюрсин, токи одамлар ҳам тил билан, ҳам қўл билан бир-бирларини қўлласинлар ва бунга аҳд қилсинлар, бу аҳдни бузмасинлар ва агар бузсалар иймонсиз бўладилар».

«...Билгилки, ғайб олаמידан келадиган ҳар бир бало ва ато (марҳамат) шаҳодат оламига етишдан олдин комил инсон қалбида пайдо бўлади ва барча ҳолатлар унга маълум бўлади, бошқалар тушида кўрган нарсани у ўнгида кўради... Ғайб олами буюк бир уқёнус бўлса, комил инсон қалби шу уқёнус ўртасидаги ойнаи жаҳоннамо кабидир. Уқёнус, яъни ғайб оламида пайдо бўладиган жами ҳодисалар комил инсон қалбида акс этади ва комил инсон ундан хабардор бўлади. Кимки комил инсон ҳузурига кирса, унинг дилидаги нарсалар комил инсон қалбида кўрина бошлайди».

«...Одамлар орасида комил инсон бор бўлгани учун жами мавжудот одамларга сажда қиладилар. Бас, барча одамлар комил инсон туфайли мавжуддирлар. Мавжудот ичра комил инсондан кўра улуғроқ ва донороқ нарса йўқ, чунки мавжудотнинг энг пастидан энг аъло-сигача бўлган мартабалар комил инсон мартабаларидир, комил инсон мавжудот хулосаси ва қаймоғидир ва малоикалар улуғидан кичигигача ва аршу курси ва самовот ва юлдузлар— ҳаммаси комил инсон ходимларидирлар ва ҳамиша комил инсон теғрасини тавоф этадилар ва комил инсон ишларини тартиб билан бажариб турадилар...»

«Эй дарвеш, кимки уруж ва нузул доирасини тугатган бўлса, у кичик оламни тугатган бўлади ва инсонийлик мақомининг ниҳоясига етган бўлади ва у комил бўлади. Ва ҳар кимки кичик оламни тугатса, улуғ оламда Худонинг нойиби ва халифаси бўлди. Энди унинг иши (вазифаси) бошқалар ишини охирига етказишдир. Ҳар кимки кичик оламнинг (мартабаларини) тамом қилмаган бўлса, у улуғ оламда Худонинг нойиби ва халифаси бўлолмайди. У бу оламда пешво бўламан деб ҳар қанча тиришмасин, бунга эришмайди».

«...Комил инсон оламнинг сирридир ва олам қутбидир, чунки у илм муҳити — денгизидир. Ҳар кимни ўз жойида сақлайдилар ва кўрадилар. Ва одамлар ҳаммаси

комил инсон теграсида айланадилар. Фалаклар ва юлдузларнинг иккита қутби бор ва шу қутблар атрофида айланадилар, бу қутбларнинг бири шимолий, иккинчиси жанубий. Одамларнинг ҳам иккита қутби бор бўлиб, шу қутблар атрофида айланадилар. Буларнинг бири — доно инсон, иккинчиси — тавоно (кучли) инсондир. Агар бир киши ҳам доно ва ҳам кучли бўлса, иш унга осон бўлади».

«...Комил инсоннинг камоли ва улуғлигини эшитдинг, энди шуни ҳам билгинки, комил инсон шунча камолот ва улуғлиги билан қудратсиздир. Ва у номурод-бахтсиздир, у мурасасозлик билан умр ўтказди. У илм, ахлоқ жиҳатидан комилдир, аммо қудрат ва мурод жиҳатидан ноқисдир.¹ Анбиё, авлиё, султонлар ва подшолар кўп нарсаларни истардилар, аммо истаганлари бўлмади. Лекин кўп нарсани истамасдилар, бироқ улар содир бўлди. Баъзи комиллар одам боласи орзу-мурод билан қудрат ҳосил қилолмагани, ҳаракат қилиб, истагига етолмаганини, оқибатда бахтсиз кун ўтказишини кўриб, бунинг иложини тополмай, ахири тарки дунё қилдилар ва тоат билан фароғат топдилар...»

Комил инсон ҳақида юқорида баён этилган фикрларни ўзаро жамласак, қуйидаги хулосалар келиб чиқади:

— Комил инсон — инсонларнинг энг мукаммали, энг оқили ва энг доноси.

— Комил инсон Илоҳ билан одамлар орасидаги воясита, илоҳий амр, ғайб асрорини оддий одамларга етказувчи улуғ ҳомийдир.

— Комил инсон мартабада Ақли кулл (Ақли аввал)га тенг. Аллоҳ аввал Ақли куллни, яъни Комил инсонни яратди, кейин у туфайли бошқа махлуқотлар яратилди.

— Комил инсон руҳи азалдан маълум, у Тангри таоло яратган энг қудратли руҳдир.

— Комил инсон шу сифатлари билан мутлақ илоҳий хислатларни жамлаган кайҳоний мавжудликдир, у агар оддий инсон суратида кўринса ҳам, лекин маънан

¹ Насафий «у қудрат ва мурод жиҳатидан ноқисдир» деганда, инсон умрининг ўткинчилиги, инсоннинг охир-оқибатда қазову қадарга бўйсунганини назарда тутди. Чунки инсоннинг истаклари амалга ошмайди, унинг вужуди фоний, дунё нотекислиги, адолатсизликларни тузатишга ожиз. Комил инсон ҳам Илоҳ қудрати олдидан ожиз...

қоинотни қамраб олган ҳамиша бедор ва ҳамма нарсадан хабардор бир зотдир.

— Шу мартабада у Аллоҳнинг халифаси бўла олади.

— Комил инсон инсонлар жамияти ичидан етишиб чиқадиган мўътабар зотдир. У азалдан мартабаси аниқ бўлган руҳ эмас, балки ахлоқий-маънавий покланиш жараёнида камолга эришгандир.

— Шу учун ҳар бир пок ахлоқли, илоҳсевар шахс комилликка интилиши ва бу йўлда насиба олиши мумкин.

— Комилликнинг олий белгиси Ҳақ йўлидан бориб халққа фойда келтиришдир. Киши ўз сўзи, амалий ишлари, нияти билан қанчалик одамларга нафъ келтирса, ёмонларни тузук йўлга солса, Ҳақ йўлида фидо бўлса, у шунча комилдир.

Ушбу қарашлар гарчи бир-бирига зид бўлиб туюлсада, аслида моҳиятига кўра бир-бирига яқиндир. Яъни бу ерда инсоннинг камолоти, буюклигини тан олиш, инсон ва Қоинот, инсон ва Илоҳ, инсон ва Мавжудотни ўзаро вобаста, алоқадор деб ҳисоблаш. Қарашлар орасидаги фарқ эса шундан иборатки, аҳли шариат тушунчасига кўра, инсоннинг қобилияти ва майллари азалдан маълум, яъни Аллоҳ таоло тақдири азалда белгилаб қўйган. Пайғамбарлар, авлиёлар, донишмандлар руҳи бошиданоқ юқори оламда маълум эди, бу руҳларнинг марталабари аввалдан белгиланган эди, дейди шариат аҳли.

Аммо ҳикмат аҳли ва тасаввуф аҳли фикрига кўра, инсонга фаолият учун инон-ихтиёр берилган, у ҳаракат қилиб, комиллик касб этиши, ниятларига етиши мумкин (муайян чегарагача). Шайх Азизиддин Насафий «Зубдатул ҳақойиқ» (Ҳақиқатлар қаймоғи) номли рисоласида ёзади: «Одамларнинг сўзлари ва фаолияти учун олдиндан белгиланган ўлчовлар йўқ. Билим ва бойликка эга бўлиш одамнинг саъй ҳаракатига боғлиқ: одам қанча кўп ғайрат қилса, шунча билими ва молмулки ортади».

У яна ёзади: «Ваҳдат аҳлининг фикрича эса, уруж (кўтарилиш, тараққиёт)нинг чегараси йўқ. Агар қобилиятли одамнинг умри минг йил бўлса, барча умрини тоату тақвода ўтказса, у ҳар куни илгари билмаган бирор нарсасини билиб олади, зеро Тангри ҳикмати ва маърифатининг чек-чегараси йўқ». Азизиддин Насафий яна бир қизиқ фикрни баён этган: бутун Борлиқ—мав-

жудот ҳаракатдадир, лекин бу ҳаракатдан мақсад инсон мартабасига эришишдан иборат, яъни жисмлар, ўсимликлар, ҳайвонлар инсонга тақлид қилади, инсон даражасига кўтарилиш учун интилади. Олим буни «одамийлик хислатига эга бўлиш учун... сафарда бўлиш» деб атайди. Худди шу каби «одамий ҳам сафардадир— ҳаракатдадир. У ўз моҳиятига эришмагунча тинмайди, у ўзини танимагунча, ҳамида хислатларга безанмагунча камолот сари интилаверади».

Азизиддин Насафий камолотнинг белгиси сифатида икки нарсани асос қилиб олган. Бунинг бири — ҳамида ахлоқ бўлса, иккинчиси — ўз-ўзини таниш. Шу икки асоснинг бор ёки йўқлигига қараб у одамларни уч қисмга ажратган. Биринчиси ҳамида ахлоқий хислатлар билан безанмаган ва ўз-ўзини танимаган одамлар. Иккинчиси ҳамида ахлоқий хислатлар билан безанган, аммо ўз-ўзини танимаган одамлар. Учинчиси ҳамида ахлоқий сифатлар билан безанган ва ўз-ўзини таниган одамлар. Олимнинг назарида ана шу кейинги — учинчи тоифа одамлар комил инсонлардир: «Бинобарин, инсоннинг камолотга эришиши ҳамида ахлоққа эга бўлиш ва ўз-ўзини таниш билан амалга ошади».

Энди ҳамида (мақталган) сифатлар нимадан иборат эканини ҳам аниқроқ айтиб ўтайлик. Шариат аҳли наздида ҳамида ахлоқ — бу беш вақт намозни канда қилмайдиган, бошқа фарзу амалларни ҳам сўзсиз бажарадиган мўмин-мусулмон, солиҳ одамдир. Комил мусулмон деганда ана шундай кишилар назарда тутилади. Ҳикмат аҳли эса илму донишда етук одамларни комил деганлар. Албатта, ҳикмат аҳли ҳам тақво ва иймонни, инсонсеварликни назардан соқит қилмаганлар. Аммо тасаввуф аҳли илму дониш, тақво ва мустаҳкам иймон, солиҳлик баробарида яна риёзат билан қўлга киратган жуда кўп сифатлар, чунончи аноният (манманлик), нафс ва ҳирени тарк этиш, ростгўйлик, ҳалоллик, собит ва собирлик, Худодан рози-ризо бўлиб яшашни ҳам талаб қилганлар. Булар ҳақида олдинги бобларда тўхтаб ўтдик. Тасаввуф аҳли ҳам, шариат аҳли ҳам ҳазрати Пайгамбарни комил инсон намунаси сифатида тан олганларини айтган эдик. Лекин тасаввуф аҳли валилар, орифларни ҳам комиллар қаторига қўшадилар, яъни Насафий айтгандай, ўзлигини таниган, башарий сифатлар ўрнига илоҳий сифатларни касб қилиб ололган шахслар комиллардирлар. Авлиёларга хос хислатларни

Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асари сўзбоши-сида махсус санаб ўтади. Чунончи: биринчиси — тавба, иккинчиси — ҳалол луқма билан қаноатланиш, учинчиси — ўз касбидан топиб кун ўтказиш, тўртинчиси — шарриятга риоя қилиш, бешинчиси — тариқат одобини сақлаш, олтинчиси — барчадан ўзини кам деб билиш, ҳатто фарзандлари, хизматкорларига қўполлик қилмаслик, еттинчиси — чучук тилли бўлиш, саккизинчиси — раҳмдил бўлиш, тўққизинчиси — сахий бўлиш, ўнинчиси — мард бўлиш, ўн биринчиси — ҳалимлик, хушхулқ бўлиш, ўн иккинчиси ризо-розилик билан кун ўтказиш, ўн учинчиси — сабрли бўлиш, ўн тўртинчиси — садоқатли, вафоли бўлиш, ўн бешинчиси — риёзат чекишдан қўрқмаслик, ўн олтинчиси — хориқулудда хислатлар кўрсатиш...

Шу тариқа, комил инсоннинг ўзига хос ахлоқ кодекси ишлаб чиқилган бўлиб, бу сифатларга эга бўлиш ҳар бир одамнинг орзу-армони деб қаралган. Бундан яна шу ҳам маълум бўладики, ўрта асрлардаги яхши ахлоқ, комил инсон ҳақидаги тушунчалар нисбий хусусиятга эга — бир томондан, жами руҳий-маънавий қудрат, ақлу заковат, яхши сифатларнинг жамулжами ҳисобланган мавҳум бир зот тушунчаси, икинчи томондан шу чўққига интилиб, муайян мартабаларга эришган киши ҳам комил инсон деб ҳисобланган. Аммо масала қандай қўйилишидан қатъий назар, комил инсон ҳақидаги ғоялар катта ижтимоий-ахлоқий аҳамиятга эга бўлди, инсонни шарафли, эзгулик ва Буюк Хайр руҳида тарбиялаш, меҳру муҳаббат, вафо ва садоқатни кучайтиришга хизмат қилди. Ҳар замон, ҳар лаҳзада инсонларга уларнинг инсонлигини эслатиб, ёвуз, қабиҳишлар, ножўя қилиқлардан сақланишга кўмаклашди, иймон ва виждон биносининг пойдор бўлишини таъминлади.

...Тасаввуф, шундай қилиб, ўзига хос усул билан инсонни тарбиялар, уни шак-шубҳа, изланиш-қидиришлар йўлидан бошлаб, ўз ҳилқати, ўз моҳияти ҳақида ўйлашга ўргатарди, инсонга ўзини таниб, оламни ва Илоҳий севишни таълим берарди. Дунё ишларига беларво осойишта қалбнинг фазовий мушоҳадалари, тафаккур ва хаёл парвози, коинот қатламлари билан яширин суҳбат қуриб, руҳий коинотларнинг ажабтовур мўъжизалари, ҳикмат ва дониш неъматидан баҳраманд бўлиш — тариқат аҳлининг саодати шу эди.

ТАСАВВУФ ВА БАДИИЙ ИЖОД

Тасаввуфнинг Шарқда кенг тарқалишига боис, унинг араб, форс ва туркий тилларда буюк бир шеърятни вужудга келтиришидир. VIII—XI асрларда Робиа Адвия, Мансур Ҳаллож сингари улуг сўфийлар ижоди билан бошланган сўфиёна ашъор X—XII асрларга келиб улкан бир адабиётга айланди, ўзига хос образлар, тимсоллар олами, алоҳида рамзлар, услуб ва усуллар шаклланди. Олимлар тасаввуфнинг адабиёт билан яқинлашиш сабабларини кўпроқ сўфийларнинг рақсу самоъ мажлислари билан боғлайдилар. Бироқ, айтиш керакки сабаб фақат шундан иборат эмас. Тўғри, тасаввуф шайхлари муридларига таъсир этиш учун рубоий, ғазал каби кичик шеърий жанрлардан фойдаланганлар. Баъзан ўзлари сўфиёна ғояларга мос асарлар ижод қилиб, аксар ҳолда эса халқ орасида юрган оғзаки ижод намуналари ва машҳур шоирларнинг шеърларидан фойдаланиб, суҳбатларини қизитганлар, сўзларга янги маъно бериб, сўфиёна ғоялар руҳида талқин ва тафсир қилиб, эшитувчиларни ҳаяжонга солганлар. Бу — масаланинг бир томони, яъни тасаввуфнинг адабиётга интилиши. Аммо масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Гап шундаки, адабиёт ҳам тасаввуф томонга қараб интилган. Тасаввуф ғоялари кенг тарқалгандан кейин у гуманист шоирларнинг қалбини ром этди. Тасаввуфнинг пок илоҳий ишқ ҳақидаги, Ҳақ ва ҳақиқат, нажиб инсоний хислатлар, камолот касб этиш ҳақидаги ғоялари шеърят ғояларига айланди — шоирлар қизғин бир руҳ, кўнгил амри билан ирфоний ғояларни куйладилар, ҳисобсиз лирик шеърлар, жаҳонга машҳур дostonлар, қиссалар яратилди. Тасаввуфнинг беҳудлик ва ишқ концепцияси, софлик, адолат ва ҳақиқат тимсоли — Мутлақ илоҳга муҳаббат завқи ижод аҳлига қаттиқ таъсир этди, инсоният ғами билан қалби дardга тўлган исёнкор руҳдаги шоирларни бир оҳанрабодай ўзига тортиб, ўртанишли, ҳис-ҳаяжонга сероб ажойиб шеърятни вужудга келтирди. Бу шеърятнинг марказий қаҳрамони — ринди бебок, Мансур Ҳаллож эътиқодига иймон келтирган, ўзини баркамоллик чўққисиди кўрган, руҳан озод киши эди. Унинг завқи, изтироб-кечинмалари, ҳаёлий романтик оламга интилиши махсус ифодалар ва кўп маъноли рамзий иборалар билан тасвирланадиган бўлди.

Сўфиёна адабиётнинг тасвир мавзуи (объекти) тариқат йўли билан покланаётган ва тинмай комиллик сари тараққий этаётган Инсон бўлгани учун ана шу солиқ — йўловчи Инсоннинг дунёқараши, эстетикаси, кечинмалар олами муҳим аҳамият касб этиб келган. Тасаввуфий адабиётнинг барча кўринишлари, жанрларида ана шу солиқ Инсоннинг туйғулари, тушунчаси тасвирга олинади, уни тарбиялаш, унга Ҳақни ва ўзлигини тушунтириш, турли ривоят ва ҳикоятлар келтириш, ўғит-насиҳатлар қилиш билан унинг онги ва қалбига йўл топиш бош масала қилиб олинади.

Тасаввуф ўзи Буюк бир романтик оламдир. Оламни Мутлақ парвардигорнинг ижоди деб қараш, дунёни Илоҳнинг кўзгуси деб тушунтириш ва барча гўзалликлар, қудратни Илоҳдан деб ҳисоблаш, Борлиқни романтик рангларда, шоирона хаёлий сурат — тимсоллар тарзида, илоҳий нурнинг порлашидан доимий ҳаракатда ва ижодда деб тасаввур этиш — ўзи бир Буюк Поэзиядир. Жами гўзалликлар, яхшиликлар, эзгуликлар манбаи Мутлақ илоҳ. Қудрат ва куч, ҳаракат ва фаолият ҳам Ундан. Дунёдаги жами ҳусну жамол — Унинг жамолининг акси. Инсон гўзаллиги Унинг жамолининг жилваси, бу Жамол оламда қанча кўп жило этган бўлса, у шунча гўзал бўла олади. Инсон руҳининг гўзалликка, нафосатга ташналиги Илоҳ гўзаллигига ташналик оқибатидир. Ва яна бунинг ичида моддий гўзаллик ва маънавий гўзаллик, ғоя ва фикр гўзаллиги ҳам ажралиб, эътиборга олинади. Хуллас, гўзалликдан мақсад тафаккур гўзаллиги, маънавий гўзалликни англамоқ, олий жавҳар — Руҳий азалига монанд нарсаларнинг гўзаллигини қабул қилмоқдир...

Гўзаллик идеали, қудрат идеали, поклик идеали, эбадийлик идеали — жами идеаллар идеали Унинг Ўзи. Ҳайрат ҳам Ушандан, ғайрат ва шижоат ҳам, ҳаёт нафосати ҳам Ундан. Жонли ва жонсиз ҳар бир нарсада, ҳаётнинг ўзида Илоҳ қудратини мушоҳада этиш, Унинг гўзаллигидан ҳайратланиб, жўшиб, олам-олам завқ олиш, Илоҳни ёри азиз, дўст деб билиб, Унга сиғиниш, суяниш, Унга рози дил айтиш — мана сўфий шоирнинг эстетик дунёси, ҳаёт мазмуни!

Кўринадики, сўфийларда реал моддий дунё гўзаллигининкор этилмайди, (гарчи дунё ва унинг бойлигига бўлган салбий муносабат сезилиб турса-да) балки реал моддий дунё ўз-ўзича қимматли эмас деб қаралади.

Қадрият ва арзирли нарса, сўфий назарида, бу — руҳ билан, Илоҳ билан боғлиқ нарсadır. Ҳаёт ҳам руҳнинг фаолиятидан иборат. Руҳсизлик — хунуклик, ўткинчилик, фонийлик. Ҳар қандай ўткинчи нарса қимматга молик эмас, жумладан дунё ҳам. Абдий нарса руҳдир ва шу сабаб у қимматлидир, гўзалдир.

Тасаввуф ва бадий ижод деганда фақат сўз санъатини назарда тутмаймиз. Тасаввуф ўз мусиқаси, тасвирий санъати, рақс санъатини ҳам яратди ва ҳатто сўфиёна театрлар пайдо бўлди. Биргина самоънинг ўзида ҳам шеърят, ҳам рақс, ҳам кўшиқ, мусиқа иштирок этади. Кўпгина самоъ мажлислари театрлашган томошага айланар эди, фақат сўфийларнинг ўзи эмас, атроф-жавонбдаги кишилар ҳам бу томошаларни йиғилишиб кўрганлар. Масалан, «Нафаҳот ул-унс» асарида Шайх Абусайд Абулхайр мажлисларига ҳатто хотинлар келиб, томларга чиқиб томоша қилгани ёзилади.

Тасаввуф билан бадий ижод орасидаги яқинликни сўфийлар ва ижодкорларнинг руҳан яқинлигидан ҳам изласа бўлади. Биз юқорида сўфийлик истеъдоди — «жазба» ҳақида гапирган эдик. «Жазба» — бу ишқ, илоҳий жунун. Киши қалбида Илоҳни билиш муҳаббати, Унга етишиш завқи шу қадар кучли бўладики, у ўзини тўхтатиб туролмайди. Ҳамма нарсани унутиб, Маҳбуба жамолига талпинади. Бу — улуг ва мукаррам бир Дард эканини ҳам таъкидладик. Ана шу дард — жазба тунунчаси дарвешлик билан шоирликни, кенг маънода эса, тасаввуф билан ижод хусусиятларини бир-бирига яқинлаштиради. Яъниким, дарвешлик истеъдоди, ғайри табиий хислатга молик бўлиш шоирларга ҳам хосдир демоқчимиз.

Туғма истеъдодли ҳар бир шоир қалбида ориф инсоннинг эътиқоди, пок ниятининг шамъи ёқиб ва ҳар бир Илоҳсевар, риёсиз ҳақиқий дарвешнинг юраги шоирона ҳаяжон, илҳому ваҳийлик эҳтироси билан ҳаракатда. Ориф дарвеш пайғамбарона руҳи билан Хайр ва Эзгуликни элга тухфа этса, шоир бунн тоза туйғулар, оташин сўзи кучи билан амалга оширади. «Ҳақиқий диндор шоир сўфий бўлиши керак», деб ёзган эди тариқат аҳли ҳаётини ўрганган араб олими Ал Жоҳиз (вафоти 869-йил). Бунинг баробарида машҳур шайхларнинг аксари ажойиб рубоий ва ғазаллар ёзгани, шеърӣ девонлар мерос қолдиргани ҳам тарихдан бизга

маълум. Алишер Навоийнинг фикрича, шоирда дарвешлик хислати бўлмаса, унинг истеъдоди улур мақсадга хизмат қилолмайди, шу учундир балки шоирлик ва дарвешлик истеъдодини мужассам этган кишиларнинг кўпини у «Мажолисун нафое» асарида келтириб, махсус таъкидлаб ўтган. Унинг ёзишича, ҳар бир зиёли зоҳирий илмлар (дунёвий фанлар) билан бирга, ботиний илм (тасаввуф)ни ҳам эгаллаши лозим, бу унинг фазлу камолини оширади, хушахлоқ, ҳалим ва одамшаванда бўлишга кўмаклашади. Буни у Паҳлавон Муҳаммад, Сайид Ҳасан, Мавлоно Муқимий, Мавлоно Буружий, Хожа Юсуф Бурҳон, Хожа Ҳазар Хизршоҳ ва бошқа бир қанча дарвешваш фақир одамлар мисолида кўрсатиб ўтган. Бу одамлар сўфийлик билан ном чиқарган бўлсалар-да, аммо яхшигина таъълари ҳам бўлган. Чунончи, Хожа Юсуф Бурҳон «фақир ва фано тариқида сулук қилур эрди... жамики аҳли туруқнинг (тариқатнинг—Н. Қ.) соҳибтариқи эрди ва мусиқий илми ҳам яхши билур эрди, кўпроқ ўз шеърига мусиқий боғлар эрди». Амир Қосим Анвор бўлса, «рутбаси шоирлик ноясидан юқорироқ», яъни валилар зумрасига мансуб, аммо айни шу хусусият унинг «равишини пок ва ашъорини оташпок» этган. «Ер фариштаси» деб эъзозланган Абулвафо Хоразмий «кибор авлиёдандур», шу билан бирга у тасаввуфга оид китоб таълиё этган, ажойиб куйлар чалган, рубоийлар ёзган. «Турк ва сорт орасида» фақир у фанода тенгсиз Сайид Ҳасан ҳақида: «Тасаввуфда таъби хуб эрди», деб ёзади Навоий. У Хўжа Ҳофиз, Ҳусрав Дехлавий, Лутфий ва Навоийнинг ўзининг ашъоридан юзлаб байтларни ёд билган, нозик ва латиф табиатли киши бўлгани кўнгли юмшоқлигидан «дардмандона сўздин ва назмдин ва нағмадан мутаассир» бўлиб, атрофдагиларни ҳаяжонга келтирган. Алишер Навоий сўфий қалби билан шоир қалбининг бир-бирига йўлдош ва ҳамроз эканини кўп кузатган, сўфийларнинг табияти, ботиний дунёси шеъру нағма, куй-мусиқага ташналигини кўрган. «Басо ахлуллоҳким, аргунун унидин дайрга кирди ва дину ислом нақдин муғбачаларга бой берди», дея хулосалайди у кузатишларини «Маҳбул қулуб» асарида. Бунинг ажабланадиган жойи йўқ, шекилли, чунки тариқат ўз ақидалари билан руҳилми эканлиги жиҳатидан ижод психологиясига яқиндир. Сўфийнинг қолга кириш лаҳзасини ижодкорлардаги «илҳом ташриф буюриши» ҳодисаси билан тенглаш-

лар. Суса шаҳри сўфийлари мажлисида иштирок этган тарихчи Ал Муқаддасий ёзади: «Баъзан сўфийларга қўшилиб қичқирардим, баъзан уларга қасидалар ўқиб берардим» (Адам Мецнинг «Ислом уйғониши» китобидан, 234-бет). Хонақолардаги куй-қўшиқ садолари атрофга таралиб, одамларни ўзига жалб этган. Муқаддасийнинг айтишича, хотин-халаж уйларнинг томига чиқиб, сўфийлар базмини томоша этганлар.

Тасаввуфнинг бу ружуи шубҳасиз ижобий ҳодиса эди, унинг таъсирида ислом дини хуш кўрмаган санъат ривожланди. Сўфиёна базмлар бағрида кўп миқдорда истеъдодли мутриб ва муғаннийлар тарбияланди, янги-янги куй-оҳанглар яратилиб, эл орасига ёйилди. Жумладан, тожик ва ўзбек халқларининг классик шашмақоми ҳам шу заминда шаклланиб, тасаввуф мақомотининг ҳолатларини ифодалайди.

Аммо шеърхонлик фақат самоъ мажлисларига хос эмас эди; оят, ҳадис ва шеърний ҳикматлар билан нутқни безаб, мазмунли ва таъсирчан қилиш самоъни ёқтирмайдиган ёки унга бепарво қарайдиган хилватнишин шайхлар суҳбатида ҳам расм бўлган. Шайхлар ўз атрофларида тўпланган муридларига тариқат мақоми ва ҳол манзиллари, нузулият сиру асрорини кашф этишнинг фазилати ва мушкулоти хусусида ваъз-насиҳатлар қилаётиб, маърифатни тушунтирар экан, ора-орада шеърний парчалар ўқиб ёки ихчам ҳикоятларни мисолга келтириб ўтар, тингловчилар эса бундан руҳланиб, шайхнинг фикрини чуқурроқ англаб эдилар. Тазкира ва маноқибларда ҳикоя қилинишича, Робия Адвия 713—801), Мансур Ҳаллож (857—922), Боязид Бистомий (ваф. 874), Абусаид Абулхайр (957—1049), Абдуллоҳ Ансорий (1006—1088), Абулҳасан Харақоний (ваф. 1034), Нажмиддин Кубро (1145—1226), Баҳоуддин Нақшбанд (1327—1389) ва бошқа бир қанча атоқли шайхлар ўз суҳбатларида кўплаб шеърний парчаларни истифода этганлар. Баҳоуддин Нақшбанддан сизнинг самоъга муносабатингиз қандай деб сўрашганда, улар: «Мо ин кор накунем, вале инкор накунем» (Биз шу ишни қилмаймиз, аммо инкор ҳам этмаймиз) деб жавоб қайтарган эканлар. Шунинг ҳам айтиш керакки, тариқат шайхлари дастлабки даврларда дунёвий мазмундаги шеърларга сўфиёна маъно бериб, ўз ғояларига хизмат қилдирган бўлсалар, бора-бора улар учун тасаввуфнинг махсус истилоҳ-тушунчалари, рамз-тамсилларини ифо-

далайдиган асарлар ёзила бошланди. Натижада шеърятда яширин маънолар, тасаввуф тушунчаларига мўлжалланган махсус тил пайдо бўлди, «лисонул ғайб» усулида ёзилган ғазал ва рубоийлар кўпайди. Энди адабиёт тасаввуфга хизмат қиладиган иллюстратив материал бўлиб қолмай, балки ўзи тасаввуф ғояларини баралла тарғиб қила бошлади, аниқроғи, тасаввуф ғоялари шеърят ғояларига айланди. Рамзийлик, сўфиёна тил билан ёзиш адабиётни бир қадар мураккаблаштирди натижада «хос кишилар» англайдиган шеъру ғазаллар яратилди. Аммо, қизиғи шундаки, иккинчи томондан, тасаввуфий шеърят орасида бағоят содда тилда ёзилганлари ҳам кўп. Бу жиҳатдан, масалан, Аҳмад Яссавий ижоди, Сўфий Оллоёр асарлари яхши мисол бўла олади. Бу шоирлар диний-сўфиёна ғояларни халқчил бир усулда баён этадилар, уларнинг ўғит-насихатлари, ташбеҳ-истиоралари ҳам содда ва тушунарлидир. Чунки мақсад тасаввуфни ва ислом ҳақиқатларини кенг саводсиз омма қалбига етказиш эди. Дарвешлик сулуқини эл орасига ёйиш, дарвешларни мукаррам ва маҳбуб қилиб кўрсатиш эди. Айниқса, туркий тилдаги сўфиёна адабиёт ўзининг оғзаки ижодга яқинлиги, бевоситалиги билан ажралиб туради. Бежиз эмаски, Мовароуннаҳрнинг ўзбеклар билан бирга яшайдиган тожиклари ҳам «Қиссан Машраб», «Бобо Равшан», «Қиссан Ҳасан-Ҳусан» синигари ўзбекча асарларни кўпроқ мутолаа қилганлар.

Энди сўфиёна адабиётнинг мураккаблиги ҳақида гап кетганда, шунини айтиш керакки, шоирлар бунга мажбур эдилар. Зеро тасаввуфий шеър билан баён этиш — фалсафани, илоҳшуносликни шеърга солиб чиқиш демак. Шу боис биз тасаввуфий адабиётни том маънодаги фалсафий адабиёт деймиз. Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ибнал Арабий, Жомий, Бедиллар Шарқнинг буюк файласуфлари, лекин уларнинг барча ирфоний асарлари шеър билан ёзилган. Ирфоний асарларни ҳам икки қисмга ажратиш мумкин: бир қисми тасаввуф таълимотини баён этган, сўфиёна истилоҳлар билан фикр юритадиган асарлар. Чунинчи, Абулмажид Санойининг «Ҳақиқатул ҳақойиқ», Маҳмуд Шабистарийнинг «Гулшани роз», Жомийнинг «Шарҳу рубоийёт», Бедилнинг «Муҳити аъзам», Сайид Қосимийнинг «Ҳақиқатнома», Сўфий Оллоёрнинг «Саботул ожизин», Бобожон Санойининг «Қанзул маориф» асарлари бунга ми-

солдир. Бу асарларни тасаввуф дарсликлари сифатида қабул қилса бўлади. Чунки муаллифлар ушбу таълимотни назм орқали тушунтиришни мақсад қилиб олганлар.

Иккинчи қисм адабиётда тасаввуф ғоялари кечинма ва ҳаяжонлар, тимсол ва тамсиллар орқали тасвирланиб, талқин қилинади. Бу асарларни тасвирий талқин ёки бадий тафсир (интерпретация) дейиш мумкин. Абулмажид Санойининг «Сайрул ибод», Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома», «Булбулнома», «Уштурнома», Жалолиддин Румийнинг «Маснавий маънавий», Хусрав Дехлавийнинг «Матлаъул анвор», Навойининг «Ҳайратул аброр» ва «Лисонут тайр» асарлари шу хилдаги асарлардир. Бу асарларда сўфиёна-фалсафий маънолар шеърий сатрлар, бадий-ифодали тил билан талқин этилишдан ташқари яна жуда кўп масал ва ҳикоятлар, рамзий ташбеҳлар келтирилиб, китобхонга шарҳлаб берилган. «Мантиқут тайр» ва «Лисонут тайр» каби дostonларда иштирок этувчи персонажлар ҳам рамзий: Худуд — бир тимсоли бўлса, уттиз қуш солиқ муридлар тимсолидир. Аттор ва Навоий тасвирлаган етти водий эса солиқ руҳининг етти хил товланувчи манзараси — Илоҳга восил бўлиш босқичлари, маърифат эиналарини билдириб келади.

«Лисонут тайр»да олтмишдан ортиқ ҳар хил ҳикоятлар бор. Уларда тариқат ва шарият, ирфоний билиш масалалари билан боғлиқ бўлган, шунингдек инсон ахлоқига оид масалалар устида фикр юритилади. Ҳикоятлар халқ ижодиёти хазинасидан олинган. Аммо улардан келиб чиқадиган ибратли хулосалар («қиссадан ҳисса») сўфиёна маънолар талқинига мослаштирилади. Масал ва ҳикоятлар ахлоқий мавзулар, чунончи нафсининг ёмонлиги, дунёга меҳр қўйишнинг арзимаслиги, хасислик фалокати, сахийлик шарофати, садоқат, вафо ва ҳоказолар ҳақида баҳс этади. Умуман, сўфиёна адабиётда ўғит оҳанги, панду насиҳат етакчилиқ қилади. Бу табий. Чунки шайхлар ўз муридларини суҳбат орқали, насиҳат қилиш билан тарбиялаганлар. Айнан ана шу суҳбатларда ҳикоятлар, шеърий парчалардан фойдаланилган. Насиҳат адабиётининг ўзига хос жозибаси таъсир кучи ва услуги бор.

Тасаввуф адабиёти ўзигача бўлган шакл ва жанрлардан фойдаланди, чунончи, лирик жанрлардан рубоий, ғазал, қитъа, қасида; эпик жанрлардан маснавий

тасаввуф адабиётининг ҳам асосий жанрларига айлан-ди. Сўфий шоирлар бу жанрларни ривожлантириб, уларга янги руҳ бағишладилар. Кўп шоирларда дунёвийлик билан илоҳий, яъни ирфон қўшилиб зухур этади. Ҳофиз Шерозий, Саъдий Шерозий, Камол Хўжандий, Жомий ва Навоий ижодида дунё гўзаллиги илоҳий ҳусну жамолнинг давоми ва моддий ифодаси сифатида олиб қаралади. Шунинг учун улардан соф диний ғояларни ёхуд соф дунёвий ғояларни қидириш, асарларини бир-бирига анд қўйиш нотўғри. Бу шоирлар учун олам ва одам ягонадир, руҳ ва жисм, вужуд ва маъни биргадир. Улар куйлаган реаллик илоҳий сифатларнинг мазҳари ва жилоси. Илоҳий мазҳардан илоҳий манбаъга қараб борадиган руҳ улар учун энг гўзал руҳдир. Шу бонс ҳам мазкур шоирларнинг асарларини сўфийлар ўз мақомида, оддий китобхонлар ўз мақомида англаганлар. Шунинг учун ҳам уларнинг асарлари кўп маъноли, ҳар бир ифода етти қават парда ичига яширинган. Масалан, маҳбуб деганда Худони, Пайғамбарни, Пирни ва севган кишинини англаш, соқий деганда ҳам айни шу тўрт тушунчани эътиборга олиш, лаб деганда пирнинг сўзини, илоҳий файзни, қош деганда илоҳий олам билан моддий олам чегарасини, бел деганда комил инсон хаёлини, ингичка бел деганда комил инсон хаёлининг нозиклигини, кўз деганда комил инсоннинг ўзини назарда тутиш мавжуд. Бу тимсолларни батафсил англамай, сўфиёна шеърни англаш мумкин эмас. Ана шу тимсоллар орқали Навоий ва Машраб лирикасида солиқ образи гавдалантирилади. Тариқат йўлидаги мусофир, яъни солиқнинг кечинма ва ҳаяжонлари, Маҳбуб ёдидаги талпиниш, сархушлиги ва хумори, васл дамларидаги шодлиги тасвирланади. Умуман Навоийда инсоннинг Илоҳ томон кўтарилиши (уруж) асосий ғоядир. Шоир шу йўл изтироби ва мартабаларини турли воситалар билан тасвирлайди. «Хамса» дostonлари, «Лисонут тайр» ҳам уруж-меърожни тасвирловчи асарлардир. Оддийликдан мураккабликка, дағалликдан юмшоқликка, подонликдан доноликка, оддий иймонлиликдан юксак ирфоний иймонга ўсиб чиқиш. Бошқача айтганда, камолот касб этиш. Навоийнинг ижодида мутлақийлик ҳукмрон: мутлақ яхшилик (эзгулик) ва мутлақ ёмонлик (ёвузлик)ни кўради у. Унинг учун ёмон — бу мутлақ қора рангда кўринадиган ёмонлик. Яхши — мутлақ яхшилик, у нурли ранглар билан жилоланади. Шоирнинг ҳаётга муносаба-

ти ҳам ана шундай. Унинг учун ёмон шоҳ барча ёмон хислатларни жамлаган одам, яхши шоҳ эса барча ижобий хислатларни жамлаган шахс. Яхши одам — хушахлоқ, одил ва оқилдир. Яхшиларнинг яхшиси — еру кўкни бир назар билан қамраб олган Баҳоуддин Нақшбанд ёки орифлар орифи Абдураҳмони Жомий. Булар илоҳий уруж даражаларидан илдамлашиб кетган валий инсонлар. Комиллик тимсоли. Улар Навоий назарида реаллик билан нореаллик ёхуд дунё билан ғайб олами орасидаги кишилардир. Икки оламини боғловчи комил инсоннинг бир неча типини Навоий «Хамса» асарида кўрсатиб беради.

Воқеан, адабиётнинг ўзи комиллик белгиси, комил сўз, комил маъно ва комил тафаккур ифодаси. Буларни эгаллаган инсон комил хилқат бўла олади. Демак, улуғ Алишер Навоийнинг ўзи комил инсоннинг ёрқин тимсолидир. Комил хилқат бўлган инсон барча нарсада такомилни, етук мунтазамлик ва музайянликни кўрмоқчи бўлади. Унинг олий орзуси — оламини ҳам, ўзини ҳам нуқсонлардан холи ҳолда тасаввур этиш, инсонни нуқсонлардан халос этиш. Инсон руҳи комилликка ташна экан, санъат ва адабиёт эса шу чанқоқни бостириш учун хизмат қилиб келган. Инсон руҳининг мўъжиза мавжларини, фараҳ ва хуррамлигини ифодалаган. Инсон руҳи санъатдан озикланиб яйрайди ва барча қудратини санъатда кўрсата олади.

Улуғ мутаффақкир шоирлар ижоди буни асрлар давомида исботлаб келмоқда. Дин, мифология, бадий ижод бирга, бақамти ривожланди, бир-бирини тўлдириб, бир-бирига мадад берди. Барчасининг муддаоси Инсон эди, Инсонни ўрганиш ва поклаш эди. Гарчи илоҳий ғоялар куйланса ҳам лекин адабиёт инсон қалбининг ифодаси бўлиб келди. Зеро Илоҳ ҳам Инсон қалбидадир.

Тимсоллар тимсоли

Шарқ халқлари тафаккури тарихига чуқур илдиз отган тасаввуф таълимотини яхши билмай туриб, Алишер Навоий дунёқараши ва адабий меросини барча мураккабликлари, фалсафий теранлиги билан тўлиқ ҳолда тўғри, ҳаққоний ёритиб бериш мушкул. Ўттинчи йиллардаёқ Ойбек бунга эътиборни қаратган эди. Аммо, назаримда, бу масала ҳамон ҳал бўлмасдан долзарб-

лигини сақлаб қелмоқда. Чунки ҳозир ҳам улуғ шоир асарларини «керакли» ва «кераксиз» қисмларга ажратиш, орифона мазмундаги шеърларини нашрлардан соқит қилиб, эл кўзидан яширин, «пайқамасдан» тадқиқотларга киритмаслик касаллиги давом этмоқда. Баъзан эса, сўфиёна маъноларни англаб етмаганимиз сабабли, Навоийнинг рамзий ибора-истораларини ҳаминқадар талқин этиб, ўқувчиларни чалғитиб келмоқдамиз. Бу ҳол Навоий даҳосини, оламининг бепоёнлиги ва улугворлигини муаззам салоҳияти ҳам кўркемлиги билан идрок этишга ҳалал беради. Ваҳоланки, Навоий мероси—яхлит бир адабий воқеълик, бебаҳо маънавий хазина. Ва яна муҳими шундаки, шоирнинг ўлмас гуманизм билан кўкарган ҳаётбахш гоёлари «дунёвий» асарларида қандай порлаб турса, биз бир чеккага суриб қўймоқчи бўлган «илоҳий» асарларида ҳам шундай куч билан нур таратиб туради. Зотан, улар зоҳирий жиҳатдан шундай, аслида эса, ботиний маънолари моҳиятига кўра бир хил фалсафий-тасаввуфий қарашлар силсиласига бориб тақаладиган ўзаро узвий алоқадор асарлари бўлиб, бирини иккинчисисиз тушуниш қийин. Бас, шундай экан, шоир асарларида учрайдиган ишқ, май, майхона, харобот, соқий, соғар, қадаҳ, хум, маҳбуб сингари кўпдан-кўп киноя-тисеоллар, рамзий маъноли сўзлар ва улар орасида ётган яширин маънолар асрори ҳам унинг ижоди яхлит бир бутунликда олиб текширилиб, олам ва одам ҳақидаги мушоҳада-мукошифалари ичида шарҳлансагина, мазмуни керакли даражада аниқ ойдинлашини мумкин.

Масалан, қуйидаги ғазални олайлик:

Каманд унча еткурмас гаму андеша айёри,
 Бийик чекмиш магар майхона томин сунъ меъмори.
 Хуморим заъфида қаҳил иси то етти маст ўлдум,
 Сувалмишдур магар май лойини майхона девори.
 Тўла куб оғзи май, хуршидедур, гўё тенг очилмиш
 Чекарда бу ики хуршид даврини сунъ наргори.
 Май ичмиш хонақоҳ шайхи, харобот аҳли айш айланг,
 Ки чиқмиш бахя урғон хирқасидин маблағи кори.
 Кўринган мосиво буди эмас, балки намудидур,
 Май устида хубобу мавж шаклининг намудори.
 Хубобу мавж май таҳрикидин зоҳирдурур, лекин
 Суқун топгон вужуди, майдин ўзга қайдадур бори?
 Қуёш аксимудур ҳайвон суида, ё кўрунмишдур

Равоносо май ичра соқни гулчеҳра рухсори.
Фано дайри кўнгул истарки, бир-бир пири дайр элга
Тутарда бола, шояд, журъае сунгай бизнинг сори.
Навосидин фано чун ҳосил ўлди, қилгасин эй ишқ,
Навойи ристан жонин муганний удининг тори.

Хўш, бу ғазалда қандай ғоя ифодаланган? Май ва унинг хосиятларини таърифлашдан мурод нима?

Ўз-ўзидан аёнки, Навойи зикр этган май биз тасаввур қилган спиртли ичимлик эмас. Шоир сира ҳам буни назарда тутмаган. Билъақе, ўта тақводор ва покдомон бўлган Навойи замонасининг ишратпараст, майхўр кишиларини қаҳру ғазаб билан таъқид остига олиб, шаробни «уммул хабоис», яъни барча ёмонликлар, фалокатлар онаси деб эълон қилган. «Ҳайратул аброр» дostonида бўлса, бадмастларнинг масхарали ҳажвий қиёфасини яратиб, уларни элга шарманда этган. Ушбу ғазалда шоир майни илоҳий ишқ — маърифат, дониш иштиёқининг авжи қиёми, Ёр жамоли мушоҳадасидан ошиқ дилида пайдо бўлган кучли завқ — илҳомнинг, беҳад хурсандлик, сурурнинг рамзий ифодаси сифатида тилга олган. Хумор бўлиш, майпарастлик ҳам бу ерда шунга мувофиқ. Буюк нур чашмасидан ҳузурланиш, висол беҳудлиги, ҳаёт, табиат зеболиги ҳамда ақл ва тафаккур етмайдиган, аммо кўнгил билан ҳис этиладиган Мутлақ руҳ мўъжизоти жилвасидан баҳрамандлик ва шунга талпиниш сархушлигидир.

Чунки Навойи эътиқод қўйган фалсафий таълимотга биноан, олам азалий ва абадий ягона руҳнинг ўз-ўзини севиб, ўз жамолини томоша қилиш нстагидан пайдо бўлган кўзгудир. Бирламчи қудрат порлашидан таралган нур бу кўзгуда акс этади, яъни моддий дунёдаги жамки мавжудот ва махлуқот — заррадан қуёшгача, еру кўк, собиту сайёра шу нур билан ёритилади, шу нур туйфайли ҳаракатланади, муайян уйғунлик ичра ривожланиб туради. Бу илоҳий тажаллни шоирлар май тимсолида қабул қилганлар. Моддий дунё эса, шу тасаввур бўйича, жом ёки қадаҳдир. Дунёнинг ранго-ранг товланишлар, ўзгариш, янгиланишлар, табиатнинг турфа сир асрори, ҳодиса—ашёлари, баҳорий уйғониш, чунончи, дарахтларнинг кўкариб, гуллаб мева боғлаши, дашту дараннинг ўт-ўлан билан қопланиши, қушларнинг маст бўлиб сайраши, борингки, ҳаётнинг барча нашъу намоси, гуркираб кўринган нафосат тўфони шу май ум-

монининг мавжланиши, кўпириши деб тушунтирилган. Инсон ҳам мазкур кўзгунинг бир бўлаги, лекин руҳи мутлақ энг кўп акс этган хилқат. Чунки у холиқиятнинг сарвари ва ганжи гавҳари, яъни «икки олам истеъдодининг жамулжами» (Бедил). Инсон руҳи шу боис тинимсиз равишда ўз манбаига қараб интилади. Бу интилиш дунёнинг ўзини идрок этиш ва ўз-ўзини англаб этиш орқали содир бўлгани сабабли инсон олам ҳодисалари гўзаллигини мушоҳада этиб, чексиз ҳайратланади. Ҳайрат эса ашё-ҳодисаларни билиб олиш қизиқишини кучайтиради. Шу тариқа, киши моҳият-ҳақиқатни билиш иштиёқи билан ёниб, борган сари кўпроқ ташвиш-тараддудда бўлади. Инсоннинг бутун ҳаётини фаолияти, ижод ва яратувчилик қобилияти, кашфу каромати ва файзу фазилатлари шу ишқнинг қудрати деб талқин этилган.

Аммо инсон табиаи икки асос — руҳий ва моддий олам унсурларидан таркиб топгани учун бу унсурлар орасида кураш боради. Агар моддий асос бўлмиш жисм талаблари кучайса, у ҳирс ва шаҳват, ҳайвоний нафс домига гирифторм бўлиб, борган сари тубанлашади. Бу хавфнинг олдини олиш учун киши доимий равишда руҳий-маънавий эҳтиёжларини қондириб бориши, шу жиҳатни тарбиялашга бел боғламоғи даркор. Бу ишда унга ўзидан кўра комилроқ инсон — пир раҳнамолик қилади. Пир ёки ориф деб тасаввуф аҳли ақлу донишда етук, маърифат нури билан қалби лиммо-лим, пок ният, покиза ахлоқли закий одамни назарда тутганлар. Пир — кўнгил маҳрами, ҳамдард, ҳаммаслак киши. Навоий назарида Жомий ана шундай шахс бўлган. Бундай шахслар ҳамма вақт эзгуликни ўйлаб, ўзига эргашган одамларни қалб саховати билан тарбиялаганлар, уларнинг иродасини чиниқтириб, кўнгил чашмасининг кўзини очиб, оламни янгича тушунишга, Ҳақ йўлни ҳимоя қилишга ўргатганлар. Юқорида келтирганимиз ғазалда шу маънолар ифодаланган. Буни конкрет изоҳлар билан шарҳлаб, тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Ғазалнинг биринчи байтида ғаму андеша айёри, сунъ меъмори, каманд, майхона каби сўз ва бирикмалар изоҳга муҳтож. Каманд шеърини ақсар ёр сочи ўрнида истиора сифатида қўлланилади. Бироқ бу ўринда Навоий унинг асл луғавий маъноси — арқонни назарда тутган. Ғаму андеша айёри — ақл тадбиркорлиги, ақлу ташвиш тадбири деган маънони беради. Майхона

эса «шавқу завқ ва илоҳий маърифат тўлиб-тошган комил инсон — орифнинг ботиний дунёси ва руҳи мутлақ манбаидир». (Саййид Жаъфар Сажжодий. «Мусталиҳоти урафо», 392-бет). Сунъ меъмори— Худо. Энди байтнинг мазмунига келсак, Алишер Навоий баланд иморатлар, сарой ва қалъаларнинг кунгурасига арқон ташлаб, тармашиб том устига чиқиш одатига ишора қилиб, дейди: «Азал меъмори— Худо майхона томини шунчалик улуг ва баланд қилиб қурган эканки, фикру ташвиш тадбирининг арқони унинг кунгурасининг учига етмайди». Шоирнинг таъкидича, ақл ва тадбир билан майхона қалъасини забт этиш мумкин эмас. Нега? Чунки ориф қалбининг маърифати ва у орқали илоҳий руҳ манбаининг беқиёс гўзаллигини идрок этишга (шунини айтиш керакки, Навоий ибора-тимсолларида ҳар доим икки маъно— ориф қалби ва руҳи мутлақ биргаликда кўзда тутилади, зеро ориф қалби олий зот манбаига олиб борадиган бир восита, кўприк деб қаралган) фақат қалб ва руҳ қодирдир; ақлий мушоҳада, мантиқий-тафаккурий билиш усули бунга қобил эмас. Маълум бўладики, Алишер Навоий ғазалнинг матлаъиданоқ тасаввуф тариқатининг асосий талабларидан бирини баён этган. Бу талаб тариқат йўлига қадам қўйган одам учун биринчи жиддий мушкулот ҳам эди, чунки ақлу хуш қудрати етмайдиган нарсага кўнгил майли билан эришиш— руҳий иродани қайтадан қуриш, ўзини ўз виждони, эътиқоди олдида жавобгар ҳисоблаб, қаттиқ назорат остига олиш, жуда кўп дунёвий ҳавас-хоҳишлардан воз кечиш демакдир. Майхона қасрининг буюклиги олам сиру асрори, ажойиботлари, ҳодиса-вақеаларининг беҳад кўплиги, уни билиш, моҳиятига етиш қийинчилигидир, айни вақтда саркаш нафс қутқуларини енгиш, юксак ахлоқий одам бўлиш машаққатларини ҳам англатади.

Иккинчи байт биринчи байтдаги фикрни давом эттиради: толиб (ёки ошиқ) ақлу тадбир комил инсон мартабасига кўтарилишга — майхонани забт этишга кўзи етмагандан кейин, бу бинонинг деворларини ҳидлаш билан қаноатланади. Яъни, пирнинг муҳитига яқинлашиб, унга қўл бериб, дастлабки насиҳатларини эшитишдан баҳра олади. Майхона девори, шундай қилиб, пири комилнинг муҳити, ташқи, зоҳирий дунёсидир. Иккинчи тарафдан, бу — бизни ўраб олган моддий дунё ҳам. Чунки қалъа ичидаги руҳ манбаини идрок этиш, аввало

қалъа деворлари — дунё ашёларини ўрганиш, хаёл ва сезгилар орқали унинг моҳиятига етиб бориш билан амалга ошади. Заъфи хумор — кайфнинг тарқала бошлаши, ишқнинг вақтинча сусайиши, ҳақиқатга шубҳа билан қараш, шубҳаланиш лаҳзасини билдиради. Қаҳгил-сомонли лой. Май лойи — шароб қуйқуми, дунё мулки, ҳирсий иштиёқлардан ҳали покланмаган руҳ тимсоли. Алҳосил, байтнинг мазмуни қуйидагича: «Майхона деворини май лойи билан шуваганлар шекилли, хуморим тарқалганда димоғимга сомонли лой ҳиди уриб, яна маст бўлдим». Ёки: «Муҳаббатим вақтинча сусайганда (кўнгилда шубҳа туғилганда), пирга яқинлашганим сабабли шубҳаларим тарқалиб, қалбимда ишқ яна аввалгидай алаңгаланди». Пирнинг ички олами унинг нутқи, ҳаракатлари, кароматида зухур этганидай руҳи мутлақ ҳам дунё гўзаллигида жилваланиб, кишини мафтун этади. Орифнинг завқи салиқаси, нозикфаҳм заковати дақиқ маънолар мағзини осон чақиб, мушкул масалаларни ички бир фаросат билан ҳал қилиб бера олади. Бу худди қадаҳдан томган май томчилари каби ошиқ дилига ҳикмат нури бўлиб қуйилади. Шу маънода тасаввуф аҳли хум, хумхона, соғар, жом, майкада деганда ҳам орифнинг нурфайз жозиб юрагини тушунганлар.

Учинчи байтда биз тушунмайдиган учта сўз бор. Булар: куб, хуршид, паргор. Куб — шароб сақланадиган хум, мажозий маънода, боя айтганимиздай, орифнинг кунгли ва руҳи мутлақ. Хуршид — қуёш. Паргор — доира чизадиган асбоб (циркуль); баъзан йўл-йўриқ, чора-тадбир маъносига ҳам қўлланилади. Шунга кўра ғазалнинг учинчи байтини ҳозирги тилимизга бундай таржима қилса бўлади: «Оғзигача май тўлғазилган хум худди қуёшга ўхшайди, гўё Аллоҳнинг доира чизгичи бу икки қуёшнинг (яъни, фалак қуёши ва май хумининг) гардишини чизганда бир пайтда баравар очилгандай». Ёхуд: «Май хуми билан қуёшнинг тарҳи бир хил, улар бирга бир вақтда яратилган ўхшаш нарсалардир». Шoir айтмоқчики, қуёш ҳам май хуми, яъни, бирламчи манбаъдан нишона. Шу сабабли улар бир-бирининг мавжудлигини исботлайдилар — қуёшнинг далили қуёш. Май хумини қуёшга ўхшатиш билан Навоий ориф қалбининг саховати, карамининг бепоёнлигини таъкидламоқчи, зеро қуёш ўз ҳарорати, зиёси билан оламини мунаввар этгандай, ориф қалби ҳам ошиқларни фаровон баҳравар эта олади. Бундан ташқари, бу ерда толибнинг зоҳирий

мушоҳададан (майхона деворини ҳидлаш) аста-секин ботиний маъноларни англаш сари бораётгани, бундан ҳайратланаётгани ҳам ифодаланган.

Тўртинчи байт шарҳи. Хонақоҳ — сўфийлар йиғилиб, важду самоъ билан шуғулланадиган жой. Харобат сўзининг луғавий маъноси вайрона, шаробхона бўлса-да, аммо тасаввуф аҳли истилоҳида инсон жисмининг зароб бўлиши — қаноат, фақр йўлига кириб, ҳайвоний нафслар, кераксиз, ёмон хулқ-одатлардан қутулиб, ўзни хоксорлик, камтаринлик рутбасига солишдир. Хароботийлар, яъни риндлар «майхона тараддудидин бехонумонлиғи ва наймона тааллуқидан бесарусомонлиғи» («Махбубул қулуб») билан машҳур. Улар учун «тожу тахт туфроғ билан тенг», ҳамма нарсадан фориг, ёлғиз ёр ишқида сармаст. Хирқа — сўфийлар киядиган йиртиқ жанда кийим. Бундан ташқари, инсоннинг бадани, сурати ва ашёлар олами ҳам. Бахя — ямоқ, жияк. Маблағи кори — ишнинг натижаси, аҳволи, бор-буди демак. Хуллас, байтнинг мазмуни бундай: «Хонақоҳ шайхи май ичибди, яъни унинг кўнглида илоҳий нур порлаб, бу ҳузурдан сархуш бўлибди. Эй ошиқ хароботийлар, сиз ҳам бу хабардан хурсанд бўлиб, важд-ҳолга тушинг. Кўрмайсизми, шайхнинг аҳволи унинг жанда тўнининг йиртиқларидан маълум бўлди, яъни ботиний олами юзага чиқди, маърифат нури шуълаланди». Байтнинг иккинчи сатрида сўфийларнинг ўз жамоалари мажлисида жазави хуружида рақсу самоъга тушиб, кийимлари чок-чокидан сўкилиб кетишига ишора бор.

Бешинчи ва олтинчи байтларда шоирона ифодатимсоллар орқали қадимги ва ҳозирги фалсафанинг учта муҳим категорияси тушунтирилган. Булар моҳият ва ҳодиса, мазмун ва шакл, жузъ ва кулл (яккалик ва умумийлик) категорияларидир. Бироқ фалсафий категориялар ҳақида гапиришдан олдин нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олишимиз керак. Масалан, мосиво — ғайр, ўзга, ундан бошқа деган маъноларни ифодалаб келади. Мазкур фалсафий-тасаввуфий истилоҳнинг моадо деган иккинчи атамаси ҳам бор. Навоий девонининг биринчи ғазалида шу сўз ишлатилган. Шарҳланаётган ғазалимизда эса, шоир мосиво деб моддий борлиқ, яъни дунёни назарда тутган. Чунки дунё Мутлақ руҳ билан инсон орасида, яъни қалб билан «У» орасида ғайр, бегона бир тўсиқ, ўзгаликдир. Шу каби ошиқ билан маъшуқ орасида парда бўлиб турган жисм, бадан ва

унинг эҳтиёжлари ҳам ўзгадир. Шарқ шоирлари асарларида учрайдиган Рақиб—севишганларни ажратиб турувчи шахс шу хусусиятларни жамлаган образ бўлиб гавдаланади. Бешинчи байтдаги буд — асос, ҳақиқий мавжудликни, намуд — кўриниш, шаклий белгиларни англатса, хубоб — сув ва бошқа суюқликлар юзасида пайдо бўладиган пуфакча. Бу сўз мавж билан биргаликда ҳаракат, моҳиятнинг зухуротини билдиради. Энди бешинчи байт мазмунини қайд этиш мумкин: «Кўзга ташланган нарсалар (ўзгаликлар) зоти азалийнинг ҳақиқий моҳиятини англатмайди, шу сингари пуфакча ва тўлқин майнинг ўзи эмас, балки шаклий ифодасидир». Ёки бошқача қилиб айтсак: «Май устидаги пуфак ва мавж майнинг моҳиятини акс эттирмаганидай, «У» дан бошқа кўринган ашёлар «У»нинг борлигини — мавжудиятини белгиламайди, улар ташқи белгилардан холос».

Шундай қилиб, ташқи дунё ва ундаги нарсалар моҳият эмас, балки ҳодисадир. Моҳият — руҳи мутлақ ёки ориф кўнглидаги маърифат. Айни вақтда, моддий дунё — шакл, руҳ эса — мазмун. Инсон ҳодиса ва шаклларга маҳлиё бўлмаслиги керак, унинг мақсади ва вазифаси моҳият-мазмунни билиб олиш. Тўғрироғи, ҳодиса-шаклни билишдан моҳият мазмунни билишга қараб бориш. Демак, тасаввуфда дунё Мутлақ руҳ билан инсон орасидаги тўсиқ деб ҳисобланса-да, бироқ, барибир, дунёни билиш шарт қилиб кўйилган, дунёни билмасдан туриб, моҳиятни (Ҳақни) идрок этиш мумкин эмаслиги тан олинган. Шу тариқа, ҳодиса моҳиятни билиш йўлида имтиҳон, чунки у ранг-баранг ва хилма-хил. Шарқ файласуфлари бу миқдорий кўпликни асмо (исмлар), ашё (нарсалар), сифот (сифатлар), имтиёз (фарқлар), афъол (ҳаракат-фаолият), важҳ (юз, жиҳат) ва бошқа истилоҳлар воситасида тавсиф этиб келганлар. Миқдорий хилма-хиллик мантиқий равишда, жузъият ва куллият, яъни тур ва жинс тушунчаларини келтириб чиқаради. Жузъият (тасаввуфчилар бунини касрат ҳам деганлар) куллиятга, яъни ваҳдатга зиддир. Шундай бўлгач, уларнинг хусусиятида ҳам қарама-қаршилиқ мавжуд: ваҳдат — Бирламчи қудрат турғун, ҳаракатсиз жавҳар (субстанция) бўлса, касрат — тафсиллийлик, доимий ҳаракат, ривожланиш қонуниятига тобеъ. Демак, майнинг мавж ва пуфакчаларини томоша қилиш, мушоҳада этиш билан чегараланмас-

дан, худди ҳодисадан моҳиятга қараб борилгандай, касратдан ваҳдатга қараб бориш ва шу асосда бирламчи қудрат нафосатини идрок эгиб, ҳузурланиш мумкин. Ғазалнинг олтинчи байтида бу фикр очиқроқ ифодаланган (бунда таҳрик — ҳаракат, суқун — тургушлик, тиниш): «Пуфак билан тўлқин майнинг ҳаракати, тажаллисидир. Бу ҳаракат тингач, тиниқ майнинг тоза вужудидан бошқа нима қолади?».

Бу вужудни идрок этган киши Ёр ҳузурига мушарраф бўлиб, фано мартабасига яқинлашадиким, ғазалнинг еттинчи байти шу хусусдадир. Ҳайвон суғи деб гўё одамзод ичганда абадий умр тонадиган афсонавий ер ости мамлакатининг чашмасини атаганлар. Тасаввуфда у ишқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқат нурининг манбаини англатади. Байтнинг мазмуни эса бундай: «Ишқ чашмасида ёки ҳақиқий нур манбаида кўрилган қуёш аксими ё жонга ўхшаш май ичида азал соқийсининг гулдай зебо юзи намоен бўлганми? Соқий сўзи ҳам бу ерда рамзий маънога эга, яъни мутлақ файзиёт, маърифат булоғи демак. Майда ёр жамолини кўриш, май идишини қуёшга ўхшатиш Навоийнинг севган образларидан. «Ашриқат мин акси шамсул қаъси анворул ҳидо, ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо» — чиқаётган қуёш косасининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди, жомдан ёр жамолини майда кўр, деган садо чиқди. «Ҳазонул маоний» девони мана шу байт билан бошланади. Шоир назарида ловуллаган олов кўраси — муаззам офтоб ҳам ўша буюк илоҳий қудратнинг инъикоси, мавжудотни ҳаракатга келтирувчи май тўлғазилган жом, унинг порлаши эса — ёр жамоли.

Ёр жамолини кўрган ошиқ мақсадга эришиб, фано водийсига кириб боради. Ғазалнинг охириги икки байти шу маънони ифодалашга хизмат қилади. Саккизинчи байтдаги дайр аслида насронийлар ва оташпарастлар ибодатхонасининг номи, мажозан эса майхона, дунёдир. Дайри фано — ҳайвоний нафсадан қутулган, руҳан тирик, маънавий жиҳатдан етук кишилар мажлиси, уларнинг ботиний олами. Навоий бу байтда маънавий ҳақиқатларни кашф этган одамлар ҳузурини қўмсаш, улар ҳикматидан баҳра олиш туйғусини ифодалаган. Шунинг учун у пири дайр деганда ҳам эзгулик ва қарам дарёсининг тимсоли комил инсонни кўзда тутган. Алҳосил, байтнинг мазмуни: «Юрак майхона истайди,

Чунки унда пири комил кишиларга сабоқ бермоқда, шояд менга ҳам шу май шуъласидан бир етса». Ёки: «Кўнгил жием, вужуд йўқоладиган, фано бўладиган макон истайди. Чунки унда камолот ва етуклик тимсоли маънавий шайх ҳақиқат файзидан элга бир-бир бода тутмоқда. Зора, у бу ҳикмат ва дониш шаробидан менга ҳам бир қултум узатса».

Тўққизинчи байтга келсак, бунда иккита сўз ўзак маъно ташийди. Биринчиси — наво. Навонинг маънолари кўп. У мусиқа, куй, оҳанг, шу билан бирга мунтазамлик, тартиб-интизом, симметрия, низомия, нафосат тушунчаларини қамраб олади. Агар бу маъноларнинг ҳаммасини бир жойга йиғсак, наво умумбашарий, умумжаҳоний оламнинг яхлит уйғунлигидан иборат олий гўзалликни ифодалаган бўлади. Модомики шундай экан, ягона руҳий қудратнинг мунтазам ҳаракати, сазорлиги қайдида қалбнинг шукру шукуҳи, ором ва осойишталиги ҳам наводир. Алишер Навоий шубҳасиз, охири байтда қалб ороми, ички руҳий қониқиш нашидасини тасвирлаган. Бу нашида шоир юрагида бир муаззам куй бўлиб янграган ва муганний (иккинчи ўзак сўз) тушунчаси билан боғланиб кетган. Муганний — чолғувчи дегани. Бу ўринда эса у узлуксиз ёғиб турувчи нур — файзнинг навосини етказувчи, шунематдан огоҳ этувчининг тимсолидир. Куй каби оқиб келадиган ушбу нур қалбни роҳат-фароғатга фарқ этади. Байтнинг насрий таржимасини келтирсак, фикримиз янада ойдинлашиши мумкин: «Эй ишқ, буюк жаҳоний уйғунлик нури навосидан, сафо нашидасидан қониқиш муяссар бўлди, энди Навоий жонининг ипини шу нурни ёғдирувчи чолғувчи асбобига тор қилгин, яъни ўша буюк нур ристасига улаб юборгин». Ёки «Эй ишқ, маҳбуб жамолини кўриб, ўзликдан батамом хориж бўлдим — мақсадга етдим, висол куйи вужудимни оғушига олди. Энди Навоийнинг жонини нурининг тарамларига боғла». Бу ерда шоир таҳаллуси билан байт мазмуни ўзаро топшиб, ажойиб сўз ўйини ҳосил бўлганини кўрамиз. Шу нуқтада шоирнинг ҳар икки таҳаллуси (Навоий ва Фоний) маъно жиҳатидан бир-бирига яқин эканлиги ҳам маълум бўлади.

Улуғ шоирнинг фалсафий мушоҳадаси мана шундай чуқур ва қамровли. Коинот ва инсон унинг назарида яхлит бир бутунликни ташкил этади, бир қонунийят билан бошқарилади. Инсон бу қонунийят сирлари-

ни руҳ кучи, алоҳида ҳиссий тасаввурлар теранлиги билан билиб олиши даркор.

Хуллас, мазкур ғазалда мажозий тимсоллар ёрдамида тасаввуф фалсафасининг билиш назарияси таърифлаб берилган: аввал оламни билиш мушкуллигидан қўрқиб саросимага тушиш, ҳайратланиш, кейин ташқи дунё нарса-ҳодисаларини мушоҳада эта бошлаш, зоҳирий мушоҳададан аста-секин моҳиятни идрок қилишга ўтиш. Моҳиятнинг улуғворлигини ҳис этиб, руҳий-тафаккурий қониқиш туйиш. Бу жараён уч босқичга ажратилиб, илмул яқин, айнул яқин, ҳаққул яқин деган махсус терминлар билан белгиланган эди. Яқин — исбот талаб қилинмайдиган шак-шубҳасиз ҳақиқат. Айн — чашма, кўз, ҳар нарсанинг асли, зот. Тасаввуф назариётчиларидан Абдураззоқ Қошоний бундай дейди: «Филжумла, сўфийлар ақидасига мувофиқ маънавиятни билиш уч хилдир: илмул яқин, айнул яқин ва ҳаққул яқин. Аввалги ҳолатда одам маълумни ақлий далил, ҳужжат келтириш билан дарк этади ва иккинчи ҳолатда билиб олинган, исботланган маълумни мушоҳада этади ва учинчи ҳолатда ҳақиқатни дарк этишга етади». (Абдураззоқ Қошоний. «Масобихул ҳидоя», 52-бет). Бу бамисоли қуёш шуъласи ва ҳароратини далил келтириш билан исботлаш (илмул яқин), қуёш жисминини кузатиш билан аниқлаш (айнул яқин) ва қуёш вужудининг мусаффо нурдан иборат эканини қалбан идрок этишдай (ҳаққул яқин) гап. Қаширий деган олим назарида эса «илмул яқин — ақл аҳли учун, айнул яқин илм арбоблари учун, ҳаққул яқин орифлар учундир». (Қаширий. «Қашфул маҳжуб», 497-бет). Демак, бу фалсафий силсилага мувофиқ, ҳақиқат тажрибадан олдин мавжуддур, у мантиқ кучи билан эмас, балки ҳис — руҳ воситаси билан, яъни интуиция ёрдамида билиб олинади. Чунки ҳақиқат инсоннинг ўз қалбида, кўнгил кўзгусида. Фаҳмлаган бўлсангиз, дунёни билишнинг бу усули немис олими И. Кант (XVIII аср) «наrsa ўзида» ва «аирнор» (тажрибадан аввал мавжудлик) тушунчалари остида ривожлантирган фалсафий таълимотга ўхшаб кетади. Биз ҳам худди шуни таъкидламоқчи эдик, яъни тасаввуф баъзи тадқиқотчилар айтмоқчи бир дин ўрнига келган янги, мураккаблаштирилган ва мистик туйғуларни қондиришга хизмат қилувчи иккинчи дин эмас, балки оламни билишга йўл очган, шу сабабли ҳам

фикрий-ҳиссий мушоҳадакорлик, ҳурфикрликни ёқлаб, инсонни тадқиқ этишга диққат қилган катта фалсафий оқимдир. Ана шу жиҳати билан у динга нисбатан олға ташланган муҳим қадам бўлди ва башарий тафаккур тараққиётига шубҳасиз ижобий таъсир кўрсатди. Алишер Навоийга ўхшаш гуманист мутафаккирлар учун эса у инсон табияти ва тийнати ҳақида, жамият, ҳаёт воқеа-ҳодисалари, моҳияти тўғрисида ўйлашга имкон берадиган қидириш-изланиш майдони, таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилган. Улуғ шоир буни биринчи девонига киритган, ҳар банди

«Харобот аро киртим ошуфта ҳол,
Май истарга илгимда сингон сафол».

деб яқинловчи таржеъбандида равшан баён этган. Таржеъбандни ўқир эканмиз, муаллифнинг рози дилдан огоҳ бўламиз, чунки у ёшлигидан бошлаб ҳар хил илмларни ўргангани, ҳар хил «саргузашт»ни бошидан кечириб, дунё ва унинг одамлари ҳақида кўп мулоҳаза юритганини ёзади. Шоҳу султонлар дабдабаси, шайхул ислому уламо-умаролар, ман-ман деган доинишмандлар суҳбати уни қониқтирмаган, уларнинг бирортаси ҳам инсон қаршисида пайдо бўладиган минглаб саволларга жавоб беришга қодир эмас эди. «Назар айла бу коргоҳ вазъига, ки ортар тамошосида ҳайратим», дейди шоир. Олам моҳияти нимадан иборат, инсон нега дунёга келади ва яна нега кетади? Нега қуёш ҳар тонг нур сочиб чиқади, фалак доим гардишда? Нега инсон зоти бир хил эмас? Фирибгарлик, қонхўрлик, риё, ёлгон қаердан келиб чиққан? Бу ва бунга ўхшаган саволлар Навоийни ҳаминча қийнаб келган. На ўзимнинг «саъи ила фикратим», «на касби улум этти ҳал мушкулим», деб ёзади у. Юрагида ҳар хил андешалар, шубҳалар кезгани, лекин замона тафаккури доирасидан батамом чиқиб кетишга журъат қилолмаганини эслатади. Ва оқибатда:

Меннинг бошимга бас қотиб тушди иш,
Чу тоқ ўлди бу дард ила тоқатим.

дея ўзини тасаввуф билан овутади, яъни «май била улфат» тутинади.

Шундай қилиб, тасаввуф Навоийга жаҳолатдан қу-

тулиш, дунёни билишга, чанқоқ юракни маълум даражада тинчитишга кўмак берган. Бунинг икки сабаби бор: биринчиси шуки, Навоий яшаган замоннинг ақлий тараққиёт даражаси, фан ривожини реал дунё воқеаларини илмий асосда тушунтиришга ожизлик қиларди. Иккинчиси эса, бу яна муҳимроқ: инсоннинг ақлий имкониятлари, донолиги билан ахлоқи, аъмол-ниятини орасида мавжуд бўлиб келаётган номувофиқликдир. Навоий ақлу заковати ҳайратланарли, қилни қирқ ёрувчи кишилар ичида нафс домига тушган, зулм ва бадкирдорлиги билан машҳур бўлганларини кўп кўрган эди. Шунинг учун улуг гуманист шоир ахлоқий фазилатлар тарбиясини биринчи ўринга қўядиким, бу ҳам тасаввуфна мурожаат этишга олиб келарди. Зеро, тасаввуф бутун эътиборни айнан инсон ахлоқини поклашга қаратиб, шу мақсадда турли йўл-йўриқлар, амалий тадбирлар ишлаб чиққан эди. Тасаввуф одамни виждони билан юзма-юз қўйиб, ўзи ҳақида ўйлашга мажбур этар, ҳақиқат ва эътиқод поклиги руҳида тарбияларди.

Фалсафий таълимот сифатида оламни ягона деб эътироф этиш билан тасаввуф жаннат-дўзах тўғрисидаги диний афсоналарни мантиқан инкор қилар, натижада зоҳид, муҳтассиб, аълам каби шарият намояндалари ҳақиқатни билмайдиган нодон кишилар бўлиб чиқарди. Навоий уларни муқаллидлар, яъни юзаки нарсалар, қуруқ ақидаларга кўр-кўрона тақдид қилувчи, мустақил фикрдан маҳрум одамлар деб атайди. Тасаввуф, шу тариқа, фалсафий дунёқараш сифатида диний догматизм, мутаассибликка зид эди ва Алишер Навоий ундан куч-қувват олиб, комил журъат билан:

Зоҳид, сенга ҳуру менга жонона керак,
Жаннат сенга бўлсин, менга майхона керак,
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўло, ёна керак.

дея олар, жоҳил диндорлар устидан кулиб, ўзининг ҳикмат ва дониш шарбатига толиб, муҳаббатнинг завқсурури тимсоли бўлмиш кўнгилни ёритувчи ҳақ ва ҳақиқат излаётганидан воз кечган зоҳидлар оламдаги барча нарсаларни арзимае деб ҳисоблардилар, тасаввуф эса, айниқса Жомий ва Навоий мансуб бўлган нақшбандия таълимоти қаноат ва тийинишни талаб

этса-да, бироқ дунё гўзаллигидан ҳузурланишни инкор этмаган. Негаки, модомики реал дунё Мутлақ руҳ инъикоси экан, демак уни севиш ва ундан баҳра олиш мумкин. Шу асосда инсоннинг инсонга муҳаббати ҳам табиий ва зарурий деб топилган, яъни мажозий ишқ орқали илоҳий ишққа қараб бориш. Навоий ўзини ана шу «ишқи мажозий» куйчилари сирасига киритади. Дарҳақиқат, биз таҳлил этган ғазалга ўхшаган соф тасаввуфий маънода ва «ишқи ҳақиқий»ни васф этувчи асарлар Навоий ижодида асосий ўринни эгалламайди. Аммо шуниси борки, ибораларнинг тимсолийлиги, рамзий-самволик характери «дунёвий ғазаллар»да сақланган. Ойбек айтганидай, бу ерда конкрет бирор шахс муҳаббати назарда тутилмайди, балки умуман яхши инсонни севиш мадҳ этилади. Ишқ Навоий наздида покбозликдир, яъни: «пок кўзни пок назар билан пок солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидан кўз-голмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ» («Маҳбубул қулуб», 42-бет). Шунинг учун, масалан, дейлик, «Келмади» радифли ғазални муножот куйи оғушида берилиб тингларканмиз, «Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнгул уйин не учунким бода кирган уйга қайғу келмади» деган мақтаъни эшитганда, шоирнинг лирик қаҳрамони ёрини кутавериш қийналганидан, уйга кириб аламдан роса ичиб олибди-да, деб ўйласак, ўта калтафаҳмлиқ қилган бўлардик. Бундай ғазалларда ҳам бода, шароб, май сўзлари ўша мажозий маънода — муҳаббат шавқини билдириб келишини эсдан чиқармаслик керак. Бундан ташқари, Навоий бодани «кўнгил уйини хуррам этувчи» нарса деганда, ёрни кўнглида сақлаш, унинг ёди билан яшашни таъкидлаган. Негаки, нақшбандия сулукида ёд, хотира, эсга олиш тушунчалари муҳим ўрин эгаллайди. Абдулҳаким Табибийнинг ёзишича, нақшбандияда туз йўлга кирган одам қалбида «эътиқод нури, тавҳид нури, маърифат нури, ҳидоят нури, хотира, аждодлар ёди нурининг бодаси» жўшиб туриши лозим. (Абдулҳаким Табибий. «Афғонистонда тасаввуф ривожини», 10-бет). Бунда эсга олиш, ҳофиза қуввати ҳақида ҳам гап борадики, бу ватан, эл-улус гами каби кенг маъноли тушунчалар билан боғланиб кетади.

Шундай қилиб, тасаввуф инсонни улуғлаш, ҳаётнинг қадрига етиш, умрни оқилона ўтказиш гоёларини тар-

ғиб қилишга назарий замин ҳозирлаб, инсонпарвар шоирларнинг илҳомига илҳом қўшган. Бу таълимотнинг негизи савқи табиий, руҳий қўзғалиш, ваҳийлик ҳам шоирона тафаккур кайфиятига мос тушарди. Ва, умуман, биз шайхлар, орифлар тасаввуфидан ижодкорлар тасаввуфини фарқ қилишимиз керак. Сўфийлар учун тариқат зикру самоъ, важду ҳол, касбу каромат эди. Аттор, Румий, Жомий, Навоий сингари буюк шоирлар учун эса у шуурий мушоҳада усули, инсон зотини маънавий баркамол ҳолда кўриш орзуси, сирли-хаёлий оламни тасаввурда яратиб, Идеал бир гўзаллик ишқида ёниш бўлган. Одамнинг асрлар давомида абадий ҳаёт, руҳнинг ўлмаслиги ҳақида ўйлаб келган армонлари, ривоят-асотирлар бу беҳудуд романтик олам уфқини кенгайтирган. Шу боис, тариқат хонақосида ўтирмаган, яъни расман сўфий бўлмаган Алишер Навоий мазкур таълимотни маслак, мафкуравий эътиқод сифатида қабул қилиб, ўзининг инсоншунослик, ҳақпарастлик ва адолатпарастлик ғояларига бўйсундирган эди. Шоҳ ва шаҳзодаларни инсофга чақириш, рибзор шайхлар, бетавфиқ сўфийларни фоиш қилишда ундай фойдаланди. Шоирнинг ижоди ана шундай мураккаб ва кўп қиррали, ибора-образлари кўп маъноли, теран. Унинг ҳар бир асари устида тўхталганда, бу хусусиятни албатта эътиборга олиш лозим.

Шоҳу дарвеш ҳикмати

Шарқ шоирлари асарларини мутолаа қилар эканмиз, дарвеш, гадо, фақири соҳибдил, солиҳ, ориф каби сўзларга тез-тез дуч келамиз. Ва, аксар бу сўзлар шоҳ, шаҳзода султон, салтанат сўзлари билан ёнма-ён келади, «шоҳ-гадо» контраст-зиддиятли ибора орқали эса турли хилдаги фикр-мулоҳазалар, ижтимоий-ахлоқий қарашлар баён этилади. Шундай экан, ўйлаймизки, бугунги ўқувчилар ҳам мазкур сўзларнинг маъносини англаб олиши ва бу сўзлар ишлатилган асарлар замирида яширинган муҳим ғоялар, мутафаккир адибларнинг ҳамон долзарб бўлиб келаётган қарашларини билиши зарур. Хўш, дарвеш ким? Шоҳ-чи?

Фореча дарвеш сўзининг луғавий маъноси гадо, камбағал демакдир, яъни дарвешлик — бенаволик, қашшоқлик. Камтар, ҳоксор бўлиш, ўзини ҳақиру за-

буи ҳисоблаш дарвешнинг асосий фазилати деб қаралган. Шу билан бирга, қаландарларни, узлатга чекинган гўшанишин кишиларни ва яна кўп ҳолларда ориф сўфийларни ҳам дарвеш деб атаганлар. Дарвеш кейинги маънода, айниқса шеърятда кенг қўлланилган. Дарҳақиқат, тиланчи гадо билан дарвеш ёхуд сўфийнинг ижтимоий аҳволи, юриш-туришида ўхшашлик бор: сўфий ҳам гадо — дунё мол-мулкидан мосуво бўлган, жанда тўнидан бошқа нарсаси йўқ қашшоқ одам. Аммо сўфийнинг дарвешлиги онгли-ихтиёрий саъю қўшиш натижасидир, унда тамаъ йўқ, дарвешлик — унинг эътиқоди, у тариқат маслагини қабул қилиб, шу йўлда жонини, борлигини фидо этади. Шайх Абусаид Абулхайрдан сўфийлик нима, деб сўраганларида, у: «Қўлида бор нарсасини ўзгаларга бағишлаш, бошдаги бор номақбул фикр-хаёлларни ташлаш ва бошга нима (қийинчилик) тушса — чидаш» деб жавоб берган («Ончи, ки дар даст дорӣ — бадихӣ, ончи, ки дар сар дорӣ — бинихӣ ва ончи, ки ба сар ояд — начаҳӣ»). Сўфий дарвеш қорин тўйғизиш илинжида юрган паст ҳиммат, беор тиланчилардан шу жиҳати билан фарқ қилган (Воқеан, Алишер Навоий «Маҳбубул кулуб»да ўғриларга шерик очофат тиланчи гадоларни нафрат билан мазаммат этади). Сўфий дарвеш ҳам тиланчи, лекин унинг тиланчилиги билан гадонинг тиланчилиги орасида еру осмонча тафовут мавжуд. Ўзини Ҳақ йўлига бағишлаб, дунёдан юз ўгирган; бойлик, олтин-жавоҳирга беписанд қараб, инсоний шаъну шараф, ҳикмат ва маънавий ганжинани ҳар қандай зару зевар, сарвату маснаддан афзал деб билган; қаноатлидиёнатли дарвешнинг тиламчилиги (толиблик) Илоҳ жамолига етишиш, ғайбнинг сиру асрорини кашф этиш учун тинмай изланиш, руҳни имтиёзлантириб, яйратиб боришдир. Дарвешлар зоҳиран афтодаҳол, жанда кийимда (ҳирқа) кўринсалар-да, лекин ботинан илм-маърифатли, закий, ҳозиржавоб ва мард-ҳамиятли кишилар бўлганлар. Яъни гуманист шоирлар наздида жамики яхши хулқ-атвор, карам-саховат, инсоний фазилат дарвеш одамда акс этиши керак. Шайх Саъдий «Гулистон» асарида ёзади: «дарвешларнинг зоҳири жанда кийим ва қиртишланган соч, ҳақиқати эса — тирик кўнгил, бедор дил ва ўлган нафсдир». Навоийнинг замондоши Мирхонд фикрига кўра: «Дарвешлик — афзалият касб этиш учун кураш демак». Шу хусусия-

ти билан дарвеш ўз нафсининг ҳокимига айланади, саркаш нафси жиловлаб, қаноат тахтини эгаллайди; маънавийят мулкининг шоҳи бўлиб олади. Бундай мартабани эгаллаган дарвешларни «шоҳ дарвеш», «шайх», «хожа» (Бахоуддин Нақшбандни муридлари «бизнинг хожамиз» деб тилга оладилар), «соҳибдил», «солиҳ» унвонлари билан эъзозлаганлар. «Соҳибдил — ўз қалбининг эгаси, кўнгил амри билан юрадиган, ҳаминша огоҳ; ҳолнинг дардли кечинмаларини назик дарк этувчи дийдаси уйғоқ одам демак. Солиҳ деганда эса соҳибдил фазилати билан бирга раҳм-шафқатли, карамли бўлиш ҳам назарда тутилади. Яхшилик қилишга қобил, некбин, ички дунёси бут, иймон-эътиқодли кишиларга нисбатан солиҳ сўзи ишлатилган. Шайх Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларида, Огаҳий таржима этган «Мифтоҳут толибин», «Далоилул хайрот», Толибхўжа таржимасидаги «Ҳикоятус солеҳин» номли китобларда соҳибдил дарвешларнинг ажойиб-ғаройиб хислатлари қизиқ-қизиқ ҳикоятлар тасвири орқали кўрсатилади. Солиҳ дарвешлар халқ молига кўз олайтирмасдан, ўз меҳнатлари билан кун кўрадилар, бировнинг ҳаққини ейишдан ҳазар қиладилар. Улар нафси жиловлаганлари учун бировга бөглик эмаслар, амал-мансабга интилмайдилар ва шунинг учун ҳам эркин-озод яшайдилар. На шоҳнинг қули, на хўжанинг бандаси, на фуқаро шоҳи, на банданинг хўжасидирлар. Ҳажга пиёда кетаётган дарвешнинг қўшиғидан:

На бар астар саворам, на чу уштур зери борам,
На худованди раият, на гуломи шаҳриёрам.

(Саъдий Шерозий, «Гулистон»)

Ҳа, дарвеш ҳамма дунёвий қайдлардан озод, унинг хаёли-хотираси ва қалбида биргина Илоҳ бор, холос. Зеро, озод, мустақил одамгина олий ҳақиқат учун муросасиз жангга кира олади, мол-мансаб, унвон-мартаба таъмаида юрган одам албатта, ҳокимиятга, шоҳга, мансабдорга қарам бўлади, ўз продаси билан иш қилолмайди. Аммо шоҳ-чи? У — қул, дунё қули! Чунки у мол-дунёга ҳирс қўйган одамларнинг энг «пешқадами», энг зўри, унинг фикру ёди дунё эгаллаш билан банд. Шундай қилиб, шоҳ дунёдан тўймаслик, зулму зўравонлик рамзи бўлса, дарвеш ўз хусусияти билан шоҳ-

нинг бутунлай тескариси — салтанат, тахту тожни инкор этиш, унга нафрат тимсолидир. Абдурахмон Жомий буюрадилар:

Тораки дарвени торик фориг аз точи зар аст,
Камтарни тарк аз кулоҳи торакаш тарки сар аст.
Кай мукамал гардад аз тарки ду олам он кулах,
З-он ки тарки дидани он тарк тарки дигар аст.
Сахраи нафси баҳимонро на зебад точи фақр,
Сар ки ҳаст афсарро дархур на чойи афсар аст.

(Тарк этувчи дарवेशнинг боши олтин тождан холидир, яъни тожни тарк этган, уни бошидан улоқтирган дарवेशнинг боши озод, олтину зар хаёлидан холи. Унинг ўз бошининг теппаси — тарки энг камтарин кулоҳдир. Бу кулоҳ, яъни бош кийим икки олам — дунё ва охиратни тарк этишдан мукамал бўлармикин, чунки икки оламни тарк этган бошни кўриш бошқачадир. Ҳайвоний нафсининг харсанг тошига дарवेशлик тожи ярашмайди, подшолик тожигга лойиқ бош — раҳбар бўлишга лойиқ эмас).

Демак, олтин тож кетидан югурган, дунёни эгаллашга ружуъ этган одам халққа раҳбар бўлишга қодир эмас, чунки у фақат ўзини ўйлайди, ҳолбуки, ўз манфаатини ўйламайдиган одамгина ўзгалар манфаатини ўйлаши мумкин. Бугина эмас, Жомийнинг фикри чуқурроқ; агар мақсад кишиларни нафс аждаҳосидан қутқариш, маънавият оламига етаклаш бўлса, ўз нафси домига гирифтор шоҳ мамлакатни, халқни тўғри йўлга бошлай оладими? Йўқ, шоҳ ўз ижтимоий аҳволи, мақсад-нияти билан моҳиятан халққа раҳбар бўлиши мумкин эмас. Халққа раҳбар бўлиш учун бошни тож билан эмас, балки илоҳиёт нури билан, маърифат зиёси билан безаш керак. Маърифат эса тожни тарк этган бошга муяссар бўлади.

Шу боис шоҳу дарвеш жамиятнинг икки қарама-қарши қутби, икки хил моҳият, икки хил ижтимоий мавқеъ, бир-бирини тамоман рад этувчи икки хил интилиш, ақида — дунёқараш сифатида Шарқ гуманист адибларининг диққат-эътиборини қаратиб келган. Бундан ташқари, мазкур муаммо мантиқий равишда инсон хилқати, эрки, жамиятнинг тузилиши-тартиботлари, дунёдорлик, жамиятни бошқариш, адолатли ҳукумдор, якка ҳокимлик ва фуқаро, жаҳонгирлик ва мазлум

жалқлар тақдири каби қадимдан давом этиб келаётган ва ҳамиша кун тартибида турган масалалар билан боғланиб кетарди. Бир томондан, шоҳлар, султонлар ниҳоят улуғланар, расмий дин эса шоҳлар пайғамбарнинг ноиби, Худонинг ердаги сояси деб уқтирар, аслзода синфлар вакили хону амирлар атрофига уюшиб, уларнинг ҳимоясида жамият сарватларидан истаганча тасарруф этиш пайида бўлардилар. Феодал иерархия — мулкый нотенглик, тоифа-табақаларга бўлиниш шоҳга сўзсиз итоат этишни тақозо этар, унинг обрў-эътиборига доғ туширмасликка интилишарди. Бутун мамлакат тақдири, миллионлаб одамларнинг тақдири якка ҳокимлик қилувчи шоҳлар қўлида эди. Шунинг учун подшонинг шахсияти, ахлоқи, одил ёки золимлиги Жомий ва Навоий сингари улуғ шоирларнинг доимий мавзунга айланиб, улар қарийб ҳар бир асаарида бу хусусда тўхталганларини кўрамиз. Ва, муҳими шундаки, мутафаккир адиблар шоҳларни адолатга даъват этиш билан чегараланиб қолмай, одиллик ва золимликнинг сабаблари, қаердан келиб чиқиши ҳақида ҳам бош қотирганлар ҳамда буни тасаввуфнинг дарвешлик тариқати билан изоҳлашга интилганлар. Шоҳ ва дарвешни қиёслаш ана шу интилишдан келиб чиққан. Демак, бир томондан, шоҳни улуғлаш, уни жамиятнинг энг юқори мансабини эгаллаган ҳукмфармо одами деб ҳисоблаш, иккинчи томондан, уни оддий дарвеш билан қиёслаш, ҳатто ундан паст қўйиш. Воқеан, халқ ва Ҳақ наздида кимнинг обрў-эътибори баланд — жаҳонни титратувчи «зилли Илоҳ» султонларми ёки гадо қиёфасидаги покдил донишмандми? Кимнинг ҳиммати улуғ — ҳеч вақоси йўқ, лекин биров миннатини кўтармайдиган, ўзининг ҳалол меҳнати билан кун кўрувчи камбағалми ёхуд қилич зарби билан юрт очиб хазина тўплайдиган ва ўз маддоҳлари бошидан зар сочадиган шавкатли подшоми? Агар ҳамма дарвешга айланса, мамлакат аҳволи нима кечади, ўшанда подшога ҳожат қоладими? Шоҳ дарвешга айланиши ёки тахтга дарвеш ўтириши мумкинми? Шоҳу дарвеш бир-бирига меҳр қўйиб, ўзаро яқинлаша оладими ё бўлмаса улар орасидаги зиддият абадул абадми? Кўриниб турибдики, шоҳу дарвеш муносабати фақат мавқеига кўра жамиятнинг икки қарама-қарши қутбида турувчи одамлар орасидаги муносабат эмас, балки ҳокимият ва билим, маърифат ва давлат, мулк

ва сиёсат масалалари, улар орасидаги муносабатни ҳам қамраб олади. Буларнинг ҳаммаси эса умуман инсон ва ҳокимият масаласига келиб тақалади. Ҳокимият, тахту тож инсонга қандай таъсир этади, инсон табиатидаги қандай фазилатлар ёки нуқсон — ожизликларни рўёбга чиқаради — бу жуда муҳим, чунки жуда доно, ақлий одамлар ҳам давлат тизгинини қўлга киритгандан кейин жабр ва зўрлик қилишдан тийинмаганлар. Не учунки, давлатнинг ўзи зўрлик қуроли, муайян кишилар манфаатини ҳимоя қилиш воситаси. Шоҳ ҳам истайдими-истамайди, ўзи мансуб синфнинг манфаатини ҳимоя қилади, кимларгадир зўрлик қилади, кимларнидир жазолайди. Худди шу нарсанинг ўзи, яъни ҳокимлик, мансуб инсонни бузади, унинг ахлоқига, қалбига путур етказилади. Аммо шоҳ кимни жазолаши, кимни ҳимоя қилиши керак? Жомий ва Навоий (улардан олдин ўтган мутафаккирлар ҳам) назарида подшо яхшиларни ҳимоя қилиб, ёмонларни жиловлаши лозим. Ёмонлар деганда улуғ шоирлар халққа ноҳақ зулм ўтказувчи ҳокимлар, қонуни ва шариатдан ташқари чиққан руҳоний, қозию уламолар, ўғрилар, фирибгарлар, ортиқча солиқ ундирувчи амалдорларни назарда тутадилар. Одил подшо тadbиркор чўпондай ўз фуқаросини ана шундай золимлардан ҳимоя қилиши, маърифат аҳлини ардоқлаб улар маслаҳати билан сиёсат юргизиши керак. Маърифат аҳлининг пешвоси эса дарвешлардир. Бироқ, инсондаги ҳокимиятга ҳирс, дунёпарастлик, бир-бири устидан ҳукм ўтказишга интилиш маърифатни, дарвешлик эътиқодини борган сари кўпроқ рад этар, унинг ғояларини саройдан четлаштирарди. Натижада шоҳу дарвеш орасидаги жарлик нафақат моддий нуқтани назардан; балки мафкуравий-маънавий нуқтани назардан ҳам кенгайиб борар, улар орасидаги зиддиятни чуқурлаштирар эди. Шунинг учун шоирлар шоҳу дарвеш масаласини ҳар бири ўз ижодий концепцияси, ижтимоий қарашларига амал қилган ҳолда турли йўсинда талқин этган бўлсалар-да, бироқ ана шу келиштириб бўлмас тафовутни акс эттиришни маъқул кўрганлар.

Ўрта асрлар Шарқда бу масаланинг муҳимлиги яна шу билан ҳам кучаярдик, сўфий дарвешларнинг кўпи ҳаётнинг ўзида шоҳларга ва ҳокимиятга нисбатан қарама-қарши турганлар, айниқса золим ҳукмдорларни жиловлаш, мазлум оммани зулмдан ҳимоя қилишни

дарвешлар ўз бурчлари деб билганлар. Зеро, тасаввуфнинг ўзи таълимот сифатида ҳокимиятга, зулм ва зўрликка қарши эди, шу заминда пайдо бўлиб, шу халқчил позицияда ривожланарди. Бунинг акси бадий адабиётда кўринди. Шайх Саъдий асарларида солиҳ дарвешлар эл орасидаги обрўларидан фойдаланиб, золим амирларни қаттиқ танқид қиладилар, ҳаттоки улардан бири «Гулистон»да жабр-зулм ўтказишда машҳур Ҳажж-жон ибн Юсуфни «одамларга озор бергандан кўра ўлганинг яхши, тезроқ ажалинг етиб, сен ўлсанг ҳам эл қутулади, ҳам сенинг ўзинг» дейишгача боради. Саъдий Шерозий дарвешлар рафтори, сийратини зўр муҳаббат билан тасвирлаган. Низомий Ганжавий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Балхий, Ҳофиз Шерозий ижодида ҳам бу ҳақда битилган оташин сатрлар анча. Аммо бу ижодкорларнинг ҳаммасида битта гоё етакчилик қиладди, яъни: дарвеш шоҳдан устун, дарвешлар шоҳларга эмас, балки шоҳлар дарвешларга хизмат қилиши керак, дарвешларнинг насиҳат-маслаҳатларига қулоқ солиб, адолат ва инсоф йўлидан боришлари лозим. Чунки дарвеш олий зот, Худога яқин, Ҳақни кашф этган одам. Шунинг учун шоҳ уни истаб бориши, дуосини олиши, унга итоат этиши шарт, шунда иши ривож топади.

Шоҳ дарвешга муҳтож. Бунинг маъноси шуки, шоҳ нафақат маслаҳат-насиҳатга, балки Илоҳга, Илоҳни танитишнинг энг тўғри йўли бўлмиш тасаввуфга муҳтож. «Хусравлар жаҳон ҳожатмандларининг қибласи бўлсалар-да, аммо бунинг сабаби уларнинг дарвешларга бандалигидир», деб ёзади Хўжа Ҳофиз. Бошқача айтганда: подшолар дарвешларга банд бўлганлари учун ҳожатманд кишилар уларга қараб интиладилар, яъни шоҳнинг сарват-салтанати, шуҳрат-эътибори дарвеш туфайли пойдор.

Юқоридаги мисол Ҳофиз Шерозийнинг ўн уч байтли ғазалидан олинди. Шунини қайд этиш керакки, ушбу ғазалда дарвешликнинг бутун бир қоида-низомияси баён этилган. Шоир дарвешларни инсоният жамиятининг энг муътабар, энг муқаддас ва азиз кишилари деб таърифлайди. Унингча, барча яхшиликлар дарвешлар туфайлидир, улар ҳаётнинг, борлиқнинг ўзак-тиргаги, уларнинг ҳиммати ва ҳашамати олдида жаннату ризвон ҳам кичкина, арзимас нарсага айланиб қолади:

Қасри фирдавс, ки ризвоиаш ба дарбоний рафт,
Манзаре аз чамани нузҳати дарвешон аст.

(Ризвон номли фаришта эшигини қўриқлайдиган жаннат қасри дарвешлар покизалиги чаманидан бу манзара, холос)

Дарвешларнинг суҳбати шундай кимёким, пишмаган хаёлларни пиширади, қалбни қора доғлардан тозалаб, сайқал бера олади. Офтоб «такаббур тожи»ни улар қошида ерга олиб қўяди, фалаку сайёра шунча улугворлиги билан дарвеш теграсида айланади Дарвешларнинг узлати, хилватхонаси — тилсимлар тўла ганждир, бу ганжни қўлга киритиш ҳам «дарвешлар раҳматининг назари» билан бўлади. Шунинг учун дарвешларнинг давлати — туганмас, завои билмас давлат:

Давлатеро, ки набошад гам аз осеби завои,
Бетакаллоф бишнава, давлати дарвешон аст.

(Емирилиш офати гамидан эмин бўлган давлат — ҳеч шубҳасиз, дарвешлар давлатидир). Шоир шоҳларнигина эмас, барча бойлар, манман кишиларни огоҳлантириб, ҳирсу ҳавога берилмасдан, хасислик қилмасдан муҳтожларга қарашиб туришни, дарвешнинг дуойи баъдига учрамасликини таъкидлайди, бўлмаса, Қорун каби уларни ер ютиши ҳеч гапмас:

Ганчи Қорун, ки фуру мевад аз қаҳр хануз,
Хонда бошӣ, ки ҳам аз ғайрати дарвешон аст.

(Агар ўқиган бўлсанг, ҳали-ҳанузгача ер қаърига кириб кетаётган Қорун ганжи ҳам дарвешларнинг ғайратидандир).

«Қуръон»да келтирилишича, Қорун жуда катта бой бўлган экан ҳисобсиз олтин-жавоҳир йиққан, аммо ниҳоятда хасислигидан бировга бир мири бермас экан, Аллоҳнинг қаҳри келиб, унга ғазаб қилади ва у бутун бойлиги билан ер қаърига кириб кетади. Хўжа Ҳофизнинг фикрича, ана шу илоҳий ғазаб дарвешлар дуоси туфайлидир. Ҳофиз ғазалидаги қуйидаги байт ҳам диққатни тортади:

Аз карон то ба карон лашкари зулм аст, вале
Аз азал то ба абад фурсати дарвешон аст.

(Қирғоқлардан қирғоқларга қадар зулм лашкари ёйилган, яъни ҳамма ёқни зулм босиб кетган, аммо азалдан абадгача дарвешларнинг вақтидир).

Нима демоқчи шоир бу билан? «Зулм лашкари» Ҳофиз байтида икки маънога эга: 1) инсонларнинг бир-бирига зулми, жабру жафонинг ҳаддан зиёд кўплиги; 2) дунёнинг, фалакнинг одамларга зулми чексиз-чеғарасизлиги. Бу икки зулм бир-бири билан қўшилиб кетган, дунёпарастлик, нафс кетидан югуриш, ўз-ўзига зулм қилиш, яъни нафс зулми остида эзилиш чархи фалак зулмининг бир кўринишидир. Фалак ҳам, инсоннинг жисмоний эҳтиёжларидан пайдо бўладиган ўзаро низолар, олишув-талашувлар ҳаммаси зулмдир, аммо ана шу зулм лашкари дарвеш хислати билан бартараф этилиши мумкин. Дарвешнинг таъсири, дарвешнинг эътиқоди Улуғ тангри мисол азал ва абад мавжуддир, унинг вақтини ҳудуди йўқ, дарвешлар ҳамма ерда, ҳамма вақт инсонларни қутқаришга ҳозир ру нозир. Шунинг учун:

Ҳофиз, ар оби ҳаёти абадий меҳоҳи
Манбааш хоки дари хилвати дарвешон аст.

(Эй Ҳофиз, агар абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаёт истасанг, билгилки, унинг манбаи дарвешлар хилватхонаси эшигининг тупроғидир).

Хўжа Ҳофизнинг мазкур ғазалида ифодаланган ғоялар Жомий ва Навоийга ҳам таъсир этган кўринади, чунки ҳар икки замондош адиб шу мавзуда бир неча ғазаллар яратганлар. Навоийнинг «Девони Фоний»сига кирган ғазали вазн, қофия ва радифи билан (дарвешон аст) Ҳофиз ғазалига ҳамоҳанг. Аммо Алишер Навоий татаббуъ анъанасига риоя қилгани ҳолда шаклий белгиларни сақлаб, баъзи ибора-ифодаларни қайтарган бўлса-да, лекин ғояни ривожлантириш, янги тасвирий образлар қўллаб поэтик мазмунни чуқурлаштиришга муваффақ бўлган. Шуниси ҳам борки, Навоий ғазали «татаббуъ Махдум», яъни Жомийга татаббуъ сарлавҳаси остида келтирилган. Афтидан, улуғ ўзбек шоири бу орқали ғазални ёзишда ҳам Ҳофиз ҳам Жомий асарларидан илҳомланганини билдирган. Аммо унда Ҳофиз руҳи ёрқинроқ намоён бўлган. Чунончи, Ҳофиз матлаи:

Равзан хулди барин хилвати дарвешон аст
Мояи муҳташамй хидмати дарвешон аст.

(Беҳишти жовидоннинг боғи — дарвешлар хилватидир, улуғворлик, ҳашаматнинг асоси дарвешлар хизматидир).

Навоий — Фоний матлаи:

Матлаи субҳи азал талъати дарвешон аст,
Махзани нақди абад хилвати дарвешон аст.

(Азал тонгининг отиши дарвешлар юзидир, абадийлик сармоясининг хазинаси дарвешлар хизматидир).

Муҳими шундаки, Навоий ўз ғазалида ифодалаган ғоялар Ҳофиз ва Жомий ғоялари билан ҳамоҳанг. Навоий ҳам дарвешнинг мартабасини арши аълога кўтариб мақтайди, уларни эзгу ишлар ижодкори, илоҳий раҳмат ва хайру баракат манбаи деб ҳисоблайди. Яхшиси, ғазалдан бир неча байт келтириб кўрайлик:

Шамъи хуршед, ки гулзори жаҳон равшан аз ўст,
Гуле аз базмгоҳи нузҳати дарвешон аст.
Чоми Чамшед, к-аз ў кори чаҳон аст аён,
Як сафоли кўҳан аз суҳбати дарвешон аст.
Арши аъзам, ки бувад боли малак чорубаш,
Кубаи боргаҳи ҳашмати дарвешон аст.
Тоири қудс, ки бар арш нишеман дорад,
Пайки пайғомдиҳи ҳазрати дарвешон аст.

(Жаҳон гулзорини равшан этувчи офтоб шамъи дарвешлар поклик базмининг бир гулидир. Жаҳон ишларини кўрсатиб турувчи Жамшид жомии дарвешлар суҳбатидаги битта эски синиқ сафолга тенгдир. Малонка қаноти супургиси бўлган Буюк арш дарвешлар ҳашамати қасрнинг қуббасидир. Аршга кўнадиган муқаддас қуш — фаришта дарвешлар ҳузурига пайғом — хабар келтирадиган элчидир). Шунга ўхшаш дарвешларнинг қудрати беҳадду ҳудуд экани турли ташбеҳлар орқали баён этилади. Чунончи юлдузлар билан безанган фалак — дарвешининг исмат ҳарамидан бир парда, хайли бало дилга хавотир солганда, дарвеш уни енгил билан силтаб дафъ эта олади, ҳатто инсонга қараб отилган қазо ўқини қайтаришга ҳам дарвешнинг қурби етади ва ҳоказо. Шунга асосан, шоир хулосалайди:

Фоние, равшани вақт зи дарвешон чуй,
Қ-ин кушод аз назари раҳмати дарвешон аст.

(Эй Фоний, замона-вақт равшанилигини дарвешлардан изла, чунки бу кушойиш дарвешлар назарининг раҳматидандир). Хуллас, комил инсон фазилатларини ўзида акс эттирган, аҳлуллоҳ, яъни илоҳий ҳақиқат изловчилар ер юзида ўзгалар учун раҳнамо бўлиши, эзгу-хайр ишларни амалга ошириши, илоҳий неъматларни ёйиши мумкин. Бошқача айтганда, дарвеш — йиғма образ, эзгуликнинг тимсоли. Кароматли улуғ шайхлар ҳам, қалби соф қаландарлар ҳам, мискин мўъминлар ҳам, ижодкор адиблар ҳам бундан ўзларини кўришлари мумкин. Лекин аксар авлиёлик даражасига кўтарилган соҳибкаромат дарвешлар кўпроқ назарда тутилган равшан кўрнниб турибди, албатта. Масалан, Фаридиддин Атторнинг «Тазкиратул авлиё», Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳотул унс» ва Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асарларида келтирилган шайхларни айнан шундай дарвешлар зумрасига киритса бўлади. Ёки, масалан, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, Хўжа Аҳрори валини Жомий фақр аҳлининг пешвоси деб таъриф этади, «Футуҳатуш шабоб» девонига кирган «Дар маънни фақр аст ва дуои хоча» (Фақир маъносидадир ва Хожа Убайдуллоҳ дуосида) номли қасидасида. Тарихий ҳужжатлар ва халқ орасида тарқалиб етиб келган ривоятларга қараганда Хўжа Аҳрорнинг молу мулки жуда кўп бўлган. Унда Жомий таърифини қандай тушуниш мумкин, «фақр» сўзини Хўжа Аҳрорга нисбатан ишлатса бўладими?

Афтидан, Абдураҳмон Жомий Хўжа Аҳрори валини фақру фано аҳли қаторига қўшганда у кишининг шахсий фазилати, хулқи ва турмуш тарзини, сўфиёна ҳаётини маърифатли қалбини назарда тутган. Чунки Хўжа Аҳрор гарчи ҳисобсиз бойликка эга бўлса ҳам, ўзи фақирона ҳаёт кечирган, унинг бойликлари эса қашшоқларни боқиш, муҳтожларга қарашини учун сарфланган. Хўжа Аҳрор бойлиги — халқ бойлиги бўлиб қолган. Бундан ташқари, Хўжа Аҳрор Самарқанд мадрасаларида таълим олаётган талабалар маошини таъминлаш, хонақо, работлар қуришга ҳам маблағини сарфлагани маълум. Унинг ўзи эса ҳамма вақт дарвешлар қуршовида зикру самоъ билан кун ўтказган, сўфиёна суҳбатларини қизитган. Албатта, Хўжа Аҳрорнинг дунёвий илмлар ривожига тўсқинлик қилгани ҳам ҳақиқат, зеро тасаввуфнинг ўзи оламини мантиқий, ақлий билимлар орқали ўрганишни тўғри деб билмайди, чунки бу таъ-

лимотга кўра олам сиру асрори — илоҳий сиру асрор ва уни фақат интуиция, қалб билан идрок этиш мумкин. Бироқ, шунга қарамай, Хўжа Аҳрорнинг Мовароуннаҳрда тасаввуфни ёйишдаги хизмати кам эмас, у кишининг ўзи эса қалбдан дарвеш бўлгани аниқ. Жомий ҳам «фақр» деганда кўнгилнинг Илоҳдан бошқа нарсага қаратилмаганини англайди ва бу сифат Хўжа Аҳрорда мужассам деб ҳисоблайди. Қези келганда айтиш керакки, Жомийнинг ўзини Алишер Навоий олиймақом дарвеш — илоҳиёт қошифи деб улуғлаган. Навоий ўз пири Абдурахмон Жомий сиймосида комил инсоннинг фазилатларини кўради: «Тухфатул афкор» қасидасида у ёзади:

Ҳомии шаръи набӣ Чоми, ки чоми шаръро
 Дошта бар каф лаболаб аз шароби кавсар аст,
 Он ки аз илми фузун аз ҳад набиро ворис аст,
 Балки аз қавли набӣ пайғамбаронро ҳамбар аст
 Равзан раби мунираш гулшане дон, к-аш зи лутф
 Қатран рухсоран ҳар барг меҳри анвар аст...

(Пайғамбар шариятининг ҳомийси Жомийким, кафтида тутган шарият жоми кавсар шаробидан лиммолимдир. Ҳаддан зиёд илми билан пайғамбарга ворис бўлган бу одам, пайғамбарнинг ўз қавлига кўра, пайғамбарларга баробардир). Муҳаммад пайғамбарнинг «Олимлар — пайғамбарларга ворис» деган ҳадиси назарда тутилган. (Нур таратувчи фикри боғини шундай гулшан деб тасаввур қилки, унда ҳар бир барг юзидаги қатра лутфининг порлоқ қуёшидир...)

Алишер Навоийнинг туркий ва форсий девонларида шунга ўхшаш дарвешлар сийратини мадҳ этувчи шеърлар кўп. «Ҳазонил маоний» девонларининг ҳар бири аввал Илоҳ ва Муҳаммад пайғамбарга ҳамду наът билан очилиб, кейин дарвеш орифлар ҳислатини, улуғворлигини таъриф этувчи ғазаллар келади. Бундан ташқари, девонлар алифбо тартибида тузилгани учун, ҳар бир янги ҳарф билан ёзилган ғазаллар мажмуъини Навоий одатда дарвешлар ҳақидаги ғазал билан бошлайди. Биргина «Ғаройибус сиғар» девонининг ўзида дарвеш мавзуйга бағишланган қирққа яқин ғазал, мухаммас ва қитъаларни учратдик. Навоий дарвешларни Худо ва пайғамбардан кейин тилга олиб, уларни инсоният билан Илоҳ орасидаги воситачи, руҳий-маънавий

олам посбонлари сифатида эъзозлайди. Аммо улуг ўзбек шоирини шоҳу дарвеш муносабати ва бундан келиб чиқадиган масалалар кўпроқ қизиқтирган, буни шундан билса бўладики, адибнинг қарийб ҳамма насрий ва назмий асарларида бевосита ёки билвосита бу ҳақда фикру-мулоҳазалари бор. Бу ҳол Навоий ёшлик айёмидан бошлаб мазкур масала устида бош қотиргани ва дарвешчилик, тасаввуф ғояларини комил эътиқод билан ўзлаштириб, барқарор дунёқарашга айлантирганини ҳам исботлайди. Ва энг муҳими, у шоҳу дарвеш масаласини ҳал қилишда янги, ўзига хос мустақил йўл тутиб, ўз замонаси учун ғоят аҳамиятли қарашлар силсиласини олға сурган. Чунончи, «Ғаройибус сиғар» дostonидаги мана бу ғазалга диққат қилинг:

Ҳар гадоким бўриён фақр эрур кисват анга,
Салтанат зарбафтидан ҳожат эмас хилъат анга.
Ким фано туфроғига ётиб қўяр тош узра бош,
Тахт уза эрмас музаҳҳаб мутакко ҳожат анга.
Шаҳ юриб олам очар, дарвеш оламдан қочар,
Ҳам ўзинг инсоф бергилким, бу не нисбат анга.
Ҳар не шоҳ мақсудидур — дарвешнинг мардудидур,
Кўр: не ҳиммат мунга, не навъ эрур ҳолат анга.
Фақр куйи туфроғини шаҳ мулкига бермас фақир,
Мулк кўрким тенг эмас, туфроқ ила қиймат анга.
Шаҳ сипоҳ чекса фақир аҳволига етмас футур,
Бу вале чекса нафас барбод ўлур ҳашмат анга.
Шоҳ эмастур бир нафас осуда дўзах ваҳидин,
Эй хушо дарвешким, мардуд эрур жаннат анга.
Шоҳга сядқ аҳли дамидин машъали давлат эрур.
Меҳрдекким субҳ анфоси очар талъат анга.
Шаҳга шоҳлик мусалламдур, агар бўлгай мудом
Шоҳлик таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.
Мумкин эрмас шоҳлар ичра бўйла ниятлиғ, магар
Шоҳи Ғозийким, муяссар бўлди бу давлат анга.
Шоҳлар дарвешию дарвешлар шоҳи, ки бор
Шоҳлик сурат анга, дарвешлик сийрат анга.
То шоҳу дарвеш бўлгай, айлагил ё раб, аён
Шоҳдин хизмат мунга, дарвешдин ҳиммат анга.
Ғар Навоий сўз узатти фақрдин, эрмас деманг
Бўлмагунча ҳукм шаҳдин қайда бу журъат анга.

Муҳтарам китобхонларга тушунарли бўлсин учун мавзу мазмунига мувофиқ тазод-зидлаш усулида ёзил-

ган ушбу ғазалнинг насрий баёнини келтирамиз: «Фақирлик бўриёсини ўзига тўшак қилиб олган гадо учун салтанатнинг зардан тикилган шоҳона либосига эҳтиёж йўқ; фано (йўқлик) тупроғи уза ётиб, тошни ёстиқ қилиб олган одамга олтин суви юргизилган тахт устига суяниб ўтириш керак эмас. Шоҳ қўшини билан юриш қилиб, оламни эгалласа, дарвеш оламдан қочади, яъни дунё молидан безор бўлиб, узлатга чекинади.— Энди ўзинг инсоф юзасидан айт: уларни бир-бирига қиёслаш мумкинми?! Нимаики шоҳнинг мақсади бўлса, у дарвешнинг нафратини келтиради; дарвешнинг ҳимматини кўргину шоҳнинг аҳволига боқ! Фақир одам дарвешлик кўчасининг тупроғини шоҳ хазинасига алиштирамайди; охир кўрясанку уларнинг мулки тенг эмас — шоҳнинг бутун бойлиги дарвеш назарида тупроқ билан баробар. Агар шоҳ лашкар тортса гадонинг аҳволига путур етмайди, лекин гадо оҳ урса шоҳнинг тахту тожи, ҳашаматли саройи барбод бўлади. Шоҳ дўзах азоби ваҳимасидан бир нафас осойишта яшолмайди; аммо дарвешга офарин, чунки у жаннату дўзах ғамидан фориғ! Шоҳлар давлатининг чироғи ростгўй дарвешлар нафасидан ёнади, бу нафас гўё тонг юзини очган қуёш кабирдир. Агар шоҳда ҳар вақт шоҳликдан воз кечиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга муносиб ва барқарордир. Бундай ният шоҳларда мавжуд эмас, фақат шоҳи Ғозий — Ҳусайн Бойқаро бу олий давлатга мушарраф бўлган. У шоҳларнинг дарवेशию дарвешларнинг шоҳидир, чунки ташқи кўриниши шоҳ бўлгани билан, ички оламига кўра дарвешдир. Эй Тангрим, токи шоҳу дарвеш бор экан, шоҳдан дарвешга хизмат ва дарвешдан шоҳга ҳимматни аён айлагин. Агар Навоий фақр ҳақида сўзни чўзган бўлса, бу шоҳнинг (Ҳусайн Бойқаронинг) ҳукмидандир, бўлмаса унда бундай журъат қаерда эди».

Бу ғазал шоҳ ва дарвеш муносабати ҳақидаги яхлит бир баённома — дастур! Навоийнинг фикрлари салафлари — Саъдий, Ҳофиз, Жомийга нисбатан ва ҳатто ўзининг форсий ғазалида ифодалаган (бу ғазални юқорида кўриб ўтдик) гоёларига қараганда кескинроқ, қиёслари дадил ва журъатли. Ўзбек шоирининг дарвешга рағбат-майли, бугина эмас, эътиқод-сиғиниши шундайгина кўриниб турибди. Бунга ажабланмаслик керак, чунки Навоий учун дарвеш идеал, маҳбуб ва машуқдир. Шу боис шоир шоҳ ва дарвеш орасидаги

тубсиз жарликдай кўринган тафовутни бир-бирини рад этувчи далил-мисоллар билан ажойиб тарзда, ҳаяжон, шавқ билан қиёслаб кўрсатар экан, тасаввуфнинг жасоратбахш ғояларидан бири — дарвеш шоҳдан афзал ва улуг, шунинг учун дарвеш шоҳга эмас, шоҳ дарвешга муҳтож, демак шоҳлар дарвешларга хизмат қилиши керак, деган фикрни эҳтиросни яширмай, қизгин маъқуллайди. Бу концепция Навоидан олдинги шоирлар ижодида ҳам асосий йўналишлардан бири эканини кўриб ўтдик, Навоий мазкур анъанани давом эттирган. Аммо ғазалнинг биринчи қисми бўйича фикр юритганимизда шундай хулосага келиш мумкин, ғазалнинг тўққизинчи байтидан кейинги иккинчи қисмига ўтганда эса, шоирнинг позицияси ўзгаради — у салафлар фикрига зид ўлароқ шоҳу дарвеш хусусияти бир шахсда мужассамлашиши мумкин, деган ғояни олға суради ва Ҳусайн Бойқаро сиймосида бунинг конкрет ҳаётий мисолини ҳам кўрсатиб беради.

Нима бу — ўз султонига билдирилган ҳурмат-мадҳиями ёки ҳақиқатдан ҳам шоирнинг кузатишлари, ишонч-эътиқодидан келиб чиқадиган хулосами? Афтидан, бу ўрида ҳар икки мақсад ҳам кўзда тутилган. Негаки, гарчи дарвешларни улуғлаш аввалдан давом этиб келаётган анъана бўлса-да, бироқ саройда хизмат қилаётган Навоий учун бундай изҳорот унинг ўзи таъкидлаганидай, жуда қалтис журъат эди. Бу гап сарой аъёнлари, калтафаҳм авом кишилар наздида султон обрўини пасайтириб, мавқени тушириши мумкин эди. Бироқ зукко шоир, Ҳусайн Бойқаро табиатида ҳеч бир шоҳда кўринмаган дарвешлик хислати мавжуд, дейиш билан, аксинча, султоннинг обрў-эътиборини янада баландроқ кўтариб юборади ва айни вақтда шоҳ ва дарвеш ҳақидаги ўзининг янги қарашини изҳор этади. Бу қараш Шарқ халқлари ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихида янги босқич, адабиётда эса янги ижодий концепциянинг кун тартибига қўйилиши эди (Навоидан олдинги шоирларда аҳён-аҳён донишманд дарвешнинг тахтга ўтиргани ёхуд ҳукмдорнинг дарвештабиат бўлиши ҳақида орзу-истаклар мавжуд. Аммо бу Навоийда бўлганидай мунтазамлик касб этиб, конкрет тарихий шахс мисолида кўринган эмас. Масалан, Ҳофиз Шерозий вазирга нисбатан дарвешлик рутбасини раво кўради, шунда ҳам бу фикр орзу тариқасида баён этилган: «Мен шундай доно вазирнинг қулидирманки, унинг

сурати хожа бўлса ҳам, лекин сийрати дарвешона бўлсин»). Алишер Навоий ўзининг бу қарашини турли шароитда, ҳар хил образ ва воқеалар талқини орқали қайта-қайта синаб, янгидан кўздан кечириб, масаланинг номаълум қирраларини очишга эришади. Баъзан ўз фикрига шубҳа билан қарайди, баъзан эса уни астойдил ҳимоя қилади, лекин ҳар гал шу масала қўзғалганда ё бўлмаса адолатли шоҳ ҳақида гап кетганда албатта Ҳусайн Бойқарони тилга олиб, унинг «шоҳлар дарвешню, дарвешлар шоҳи» эканини таъкидлашни лозим деб билади.

Масалан, «Бадоеъул бидоя» дебочасида ёзилишича, Ҳусайн Бойқаро ёшлигиданоқ (маълумки, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ёшликда бирга таҳсил кўришган, дўст-ўртоқ бўлиб, бир неча йиллар бирга юришган) хуштабъ, дарвешсифат одам бўлган экан, тахтга ўтиргандан кейин эса:

Султонлиг анга гарчи мусаллам бўлди,
Бу турфаки, дарвешсифат ҳам бўлди.

1469 йилда Ҳусайн Бойқаронинг тахтга ўтириши муносабати билан ёзилган «Ҳилолния» қасидасидан:

Шоҳликда ояте дарвешликдин кўрмайин
Бўриёйи фақрча заркаш сарири рифъатин.
Шоҳлар дарвешню, дарвешлар шоҳи, ки ҳақ
Шоҳ қилди суратин, дарвеш қилди сийратин.

Бу байтларда ифодаланган фикрни олдин «Бўриё-фақр...» деб бошланувчи ғазалда учратган эдик. Лекин бу ерда «шоҳ юксак тахтини фақр бўриёсига кўрмайди, у шоҳликда дарвешликдан нишона тополмади» деган фикр ҳам мавжуд. Ҳолбуки, бу — табрик сўзи, Навоий дўстини шоҳлик билан муборакбод этмоқчи. Аммо шундай пайтда ҳам шоир шоҳ учун дарвешлик зарурлигини айтишдан ўзини тиёлмаган.

Дарвешликнинг белгиларидан бири ҳақни таниш, илмга ташналик ҳамда хоксорлик, ўзни фақир ҳақир ҳисоблашдир. «Ҳазоинул маоний» дебочасида Ҳусайн Бойқаронинг шу сифатлари таърифланади:

Ҳақ кўнглин анинг биликка маҳзан айлаб,
Ҳар фан ариғ зотини яқфан айлаб,

Жоҳию тахтин чархи мусамман айлаб,
Туфроқдек ул ўзин фурутан айлаб.

Яъни: Худо унинг кўнглини билим конига айлантирган, ҳар бир фаннинг нозик жиҳатларини тезда ўзлаштириб олади, тахту бахти чархи фалак билан тенг. Аммо шундай бўлишига қарамай, ўзини камтарин, афтодалар каби тутлади.

Дарвешликнинг яна бир муҳим белгиси — ошиқлик, Илоҳ ёдида дардманг, огоҳдил бўлиш. Турфа буким, бу хислатлар ҳам султонда бор экан:

Ҳам қиблаи иқбол ҳарими жоҳи,
Ҳам каъбаи омон бийлик даргоҳи,
Шоҳларнинг дардмандию огоҳи,
Бу турфаки дардмандларнинг шоҳи.

Яъни: унинг тахтининг атрофи — иқбол қибласи, унинг буюк даргоҳи — орзу-армонлар каъбаси, ўзи шоҳларнинг огоҳдил дарвешини, ажибки, шоҳларнинг дардмандигина эмас, дармандларнинг шоҳи ҳам.

Ва, ниҳоят, «Лайли ва Мажнун» достонининг бағишловидан:

Шоҳлар аро ўрни токи афлок,
Дарвешлар оллида овуч хок...
Дарвеш десам улус уза шоҳ,
Шоҳ-дарвеш боракаллоҳ!

«Лайли ва Мажнун» даги ушбу бағишловда Навоий Хусайн Бойқаронинг тахтда ўтириб, тариқат русуми билан ошно бўлгани, ўзини пир (Жомий) ихтиёрига топширгани, вақти-вақти билан қадамжолар, хонақоларни зиёрат этгани, Ҳиротдаги дарвеш-орифлар, шайхлар аҳволидан хабар олиб туриши, ваҳдатул вужуд таълимотини ўзлаштиришга интилгани ва ҳатто сўфийларни йиғиб, бу мавзуда суҳбатлар қургани, баъзан голиб келгани, шоҳ бўлса-да, тахту тождан нафратланиб юришини, қалбан дарвешлигини махсус қайд этиб ўтади. Хуллас, Алишер Навоий фикрича, тахтга ўтириб, тахтдан нафратланиш, тож кийиб салтанатга маҳлиё бўлмаслик, шоҳлик рутбасида дарвешдай ҳалол ва ҳалим, ҳаким ва карим бўлиш, дарвеш маслагини қабул қилиб, адолат ҳукми билан юртни бошқариш

мумкин... Бу ҳукмдан дунё обод бўладию, аммо ҳукмдорнинг дунё билан иши йўқ... Мазкур хислатлар султон Ҳусайн Бойқарода қанчалик мужассамлангани бизга қоронги. Албатта, у ўз даврининг феодал шоҳларидан бўлган, «феодал тартиботлар талаби ва ўша даврининг адолатли идора усули» асосида подшолик қилган. Унинг ҳамма тadbирлари Навоий ва Жомийга маъқул бўлмагани, Навоий ҳар бир қулай фурсатдан фойдаланиб, султонни адолатан ҳукмлар чиқаришга чорлагани тарихдан маълум. Бироқ шуниси ҳам аниқки, Ҳусайн Бойқаронинг шахсий хусусияти, риндона табиатидаги унга хос кайфиятлар, илм-маърифатга мойиллик Навоий идеалидаги шоҳдарвешликнинг бир қанча сифатларини зоҳир эттириб, некбин шоирнинг умид гунчаларини яшнатини сабаб бўлар, унинг эзгу ғоялари амалга ошгандай эди.

Шу ўринда диққатингизни яна бир фактга қаратмоқчимиз. Ҳусайн Бойқаро бир ғазалида «салтанатдан унча фахрланмайман, мени ёр куйининг гадолари хайлидан ҳисобласалар дуруст бўларди», деган фикрни баён этади. Навоий бўлса, султоннинг шу ғазалига мусаддас боғлаб, маслакдошлик изҳор этган:

Чун Навоий жонини май орзуси куйдурур,
Йўқ гадоликқа ажаб майхоналарда кубдурур («куб»-хум),
Журъае дайр аҳли бергунча замоне телмурур,
Шоҳ агар мундоқ гадои салтанатқа еткурур,
Эй Ҳусайний, салтанатдин онча фахрим йўқтурур,
Ким дегайлар куйининг хайли гадосидин мени.

Аслини олганда, Навоийда шоҳу дарвешни бирлаштириш ғоясининг пайдо бўлишига боис фақат султоннинг «дарвеш» табиати эмас. Ҳусайн Бойқаро бу ерда бир восита, мисол, холос. Шоирнинг бундай хулосага келишига, бизнингча иккита асосий сабаб бор. Биринчиси — Навоийнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиб, олиб борган амалий курашлари бўлса, иккинчиси — нақшбандия таълимотининг назарий принципларидир. Биз яхши биламизки, Алишер Навоий ҳам давлат арбоби ва ҳам қалби ёниқ ижодкор шахс сифатида жамият ишларида фаол иштирок этиб турган, (Диққат қилинг: Атоулло Ҳусайний Навоийни «Худованди корий», яъни иш, фаолият эгаси, яратувчи деб

таърифлайди), шу билан бирга, у Шарқ фалсафасини, айниқса, тасаввуфни чуқур ўзлаштирган, даврининг энг зўр донишманди ва орифи қошифи Абдурахмон Жомий ҳузурда тариқат сулукининг одоб ва ахлоқидан дарс тинглаган. Бошқача айтганда, Навоий шахсининг ўзида ижодкорлик, олимлик, давлат арбоби (сиёсатдонлик) ва дарвешлик хусусиятлари уйғунлашиб кўзга ташланар, шунинг учун ҳам у тасаввуф таълимотидан амалий мақсадларда фойдаланишга, бу таълимотнинг талаб ва тамойилларини яхши инсоний ахлоқни тарбиялаш, эзгу-хайр ишларни амалга оширишга хизмат қилдирмоқчи бўлганди. Шоир шу боис тайинли касбу кори бўлмаган одамларни ёқтирмаган. Жумладан, у кўчакўйда санғиб юрвчи қаландарлар, сохта шайх-сўфийларни, бадмаст риндларни «Ҳайратул аброр» ва «Маҳбулбул қулуб» асарларидан қаттиқ танқид қилгани ҳолда, «Мажолисун нафоис» асарида дарвештабиат олим-шоирлар, ҳунармандларни яхши ахлоқли кишилар сифатида алоҳида ажратиб кўрсатади. Чунончи: «Амир Давлатшоҳ (Давлатшоҳ Самарқандий) хуштабъ ва дарвешваш ва кўп салоҳиятлик йигитдур... Гўшае ихтиёр қилиб, фақр ва даҳқанат (деҳқончилик) била қаноат қилди ва фозил ва камолот иқтисоби (касби) била умр ўтказди». Ёки Амир Маҳмуд Барлос ҳақида Навоий бундай дейди: «...дарвешваш ва фониймашраб (фано бўлишга мойил) ва бетакаллуф кишидур, таъби солим (бутун) ва хулқи карими бор». Бу сифат, шоирнинг ёзишича, Хожа Маҳмуд, Мавлоно Масъуд Мавлоно Ҳожи, Мир Ҳусайн Али Жалойир; шаҳзодалардан Султон Аҳмад Мирзо, Султон Муҳаммадларнинг табиатида мавжуд экан. Султон Муҳаммадни Навоий «таъби дарвешу ўзи шоҳнишон..., қаноат кунмининг хокнишини, илму зако аҳлининг яғонаси, фақру фано хайлининг бенишонаси» дея таъриф этади. Демак, дарвешлик инсоннинг яхши хулқ-атворини белгилайдиган, камтарин, шафқатли-меҳрибон бўлиш, мўмин-мусулмонлик фазилати сифатида улуғланган.

Навоий, Жомий каби XV аср мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари шундай эди. Алишер Навоий ўзларининг таниш-билиши, дўстлари, шогирдларидан ҳам шу фазилатларга эга бўлишни талаб қилган. Масалан, «Мажолисун нафоис»да у атоқли адабиётшунос олим, ўзининг устозларидан бири Мир Атоуллоҳ Ҳусайний хусусида бундай дейди: «Фақир густоҳлик юзидин

(беодоблик қилиб) Мирга дерменким, фазонл ва камолотингизга кўра дарвешлигингиз ҳам бўлса эрди — хўб эрди». Илм эгаллаб, олимун оқил бўлиш яхши, аммо хоксор, қаноатли, хушахлоқ киши бўлиш учун дарвешлар сулукини сайр этиш керак. Инсон маънавий камолотининг тўғри йўли ана шу, деб тушунарди Навоий. Билим, заковат кишини ақлий жиҳатдан юксалтиради, бироқ, ният, эътиқод тўғри бўлмаса, ақл фаолиятдан эзгулик йўлида фойдаланиш қийин. Ақлу дониш дарвешона қалб билан қўшилса, одамийлик моҳияти солимлашиб, ахлоқан мукаррам бўлиш мумкин. Чунки дарвешлик дардманларга ҳамроз, малҳам бўлиш, эзилган, жабр кўрганларни ҳимоя қилмоқ демак. Шу маънода дарвешлик зоҳидлик тариқатини ҳам инкор этади, чунки зоҳидлар ижтимоий ҳаётга аралашини батамом рад этар эдилар. Зоҳидлар бирор касб билан шуғулланиш, меҳнат қилишни ҳаром деб ҳисоблардилар. Навоий тарғиб этган дарвешлик эса, кўриб ўтганимиз каби, касбу корни инкор этмайди. «Насойимул муҳаббат» асарининг муқаддимасида улуг адиб буни алоҳида таъкидлайди: «Ҳар оина «ал косибу ҳабибуллоҳи» («касб эгаси Аллоҳнинг суйган бандасидур») мазмуни била кибор машойих баъзи санъатларга (ҳунарларга) иштиғол қилибтурлар (шуғулланибдирлар). Шайхул машойих шайх Абусайд Харроз эрдиким... алар ўтук тикарга мансубдурлар. Ва шайх Муҳаммад Саккокким ўз замони машойихининг яғонаси эрмиш, пичоқчиликка мансубдурлар. Ва шайх Абуҳафз Ҳаддод темурчилик қилибдур. Ва шайх Абубақр Ҳаббоз ўтмакчиликка (новвойликка) мансубдир. Ва шайх Абулаббос Омиллийким, ўз замонининг қутби ва ғавси эрмиш ва султони тариқат шайх Абусайд Абулхайрнинг хирқа пири эрмиш, қассоблик қилибдур». Шу тариқа, шайх Иброҳим Ожарий ғишт териш, Мирчан сафолфуруш кулолчилик, шайх Абулҳасан пардозчилик, шайх Баннон ҳаммолчилик, шайх Абулҳасан дурадгорлик, ҳазрати хожа Баҳоуддин Нақшбанд кимхобга кашта тикиш билан шуғулланганлар Алишер Навоий яна давом этиб ёзади: «Ва сойири машойихи кибордин ҳам кўни ҳалол луқма касбига муздурлук қилибдурлар (яъни, мардикорчилик қилибдурлар), ўтин тошибдурлар ва ҳалол луқма бу ишда куллийдурки (кўпдир, тўлиқдирки), андин файз ва маърифат зоянда бўлур (туғилади). Ва бир шубҳалик луқма онча тийралиқ келтурурки, кўп

вақт анинг ислоҳига (тузатиши, тозаланиши) машғул бўлуб, маълум эмаски дафъи не навъ сурат боғлар».

Демак, меҳнат қилиш — ҳалол яшашнинг гарови, ҳалол еб, ҳалол яшамаган одам эса дарвеш бўлолмайди. Наинки оддий дарвеш сўфийлар, балки улуғ шайхлар ҳам фойдали ҳунар билан шуғулланганлар, бировнинг қўлига қарам бўлишдан сақланганларким, бу гоаят ибратли аъмол эди (бу аъмол ҳозир бизга ҳам ибрат бўлишга арзирли) ва буюк Навоийнинг ҳусни рабатига сазовор бўлганди. Дарвоқеъ, нақшбандия сулуқининг асосий шоирларидан бири ҳам «Дил ба ёру даст ба кор», яъни «Кўнгил ёрдаю қўл ишда» эканини биламиз. Баҳоуддин Муҳаммади Нақшбанд кашта тикишдан (у кишининг лақаблари шундан келиб чиққан) ташқари, тижорат билан ҳам шуғулланганлар, Навоий буни «Ҳайратул аброр»да таъкидлаб ўтади. Бовужуд, алар зоҳиран фоний машраб — ички дунёси илоҳ ёди ила фарқ, огоҳида шахс бўлган. Алар ўзларини жамиятдан хориж этмаганлар («Ўзни қилмай яшурун, ошкор»), жамоа ичра юриб, қалб хилватини ташкил этароқ, Мутлақ руҳ висолига эришиш йўлини таълим берганлар. Алар зоҳирий расм-русум, худинамолик, такаббурликни қатъиян қоралаганлар. Алар шайх Юсуф Ҳусайнийнинг: «Ал хайру куллуҳу фи байтин ва мифтоҳуҳу ат-тавозуъу вашшарру куллуҳу фи байтин ва мифтоҳуҳу ат-такаббуру» («Яхшилиқнинг жами бир уйдадирки, унинг қалити тавозеъдир ва ёмонликнинг жами бир уйдадирки, қалити такаббурдир») деган сўзини тез-тез такрорлар эдилар. Нақшбандиянинг биниси анжуманда хилват, ватанда сафар, оёқ остидан кўз узмаслик (назар дар қадам) ва асҳоб билан суҳбат руқунига қурилган ва фақирлик, қаноатни ахлоқ низомига айлантирган эди. Бу таълимотга биноан, тасаввуф мартабалари, илоҳий ишқ неъматидан жамиятнинг ҳамма табақалари баҳраманд бўлиши мумкин.

Ҳақ сўзини элга қилурда адо,
Тенг кўрнниб олида шоҳу гадо

деб ёзади Навоий Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида. Маълумки, бир тоифа шайхлар амир-амалдорлар, шоҳу султонларни ўз даргоҳларига йўлатмаганлар, мол-мулк эгаларининг дарвешликка алоқаси йўқ, деб айтганлар. Баҳоуддин Нақшбанд эса тасаввуфни «демократлашти-

риб», уни ҳаммага баробар таълимот деб эълон қилди. Натижада теурий шахзодалар, ҳоким синф вакиллари орасидан чиққан айрим кишилар ўзларини фақру фанога дахлдор ҳисоблаб, дарвешлар сулукига кирганлар. Айрим тадқиқотчилар буни тасаввуфнинг халқчиллигидан чекиниши, ҳоким синфлар манфаатини ҳимоя қилишга ўтиб олиши деб баҳолайдилар. Бизнингча, бу бир томонлама қарашдир. Тўғри, тасаввуф ҳокимиятга ва ҳоким синфларга муқолифотда пайдо бўлиб, ҳунар аҳли, бенаволар манфаати ва қарашларини ифодалаб келган эди. Аммо Хожа Баҳоуддин тариқатда шоҳу гадо теги, дейиши билан камбағаллар манфаатидан юз ўттирган эмас, аксинча, шоҳ-амирларни дарвешликка тортиб, уларни ҳам тарбиялаш, шоҳларни дарвешлар даражасига кўтариш ақидасини илгари сурган. Бу ўзига хос синфий келишув, мураса бўлиб туюлиши мумкин (Ҳилолийнинг «Шоҳу гадо» достонида гадо ва шоҳ бир-бирига ошиқ бўлгани, бир-бирининг висолига интилганини эсланг), лекин аслида моҳиятан олиб қараганда тасаввуф кучини кўрсатиш, шоҳларни дарвешларга иттиқатини амалий йўсинда қонунлаштириш эди. Шунинг учун бу таълимот, Жомий ва Навоий каби гуманист мутафаккирларга маъқул бўлди, айниқса, Навоийнинг шоҳу-гадо уйғунлигини таъминлаш ҳақидаги орзусига мувофиқ эди. Хуллас, Алишер Навоий эътиқодига кўра, дарвешлик фавқулодда қобилиятли танланган шахслар, маҳсуе руҳий-психологик синовлардан ўтган (чилла ўтириш, зикр, важд ва ҳоказо) одамларнинггина насибаси эмас. Ҳар бир пок тийнат, пок ниятли инсон яхши хулқи билан дарвеш рутбасига мушарраф бўла олади. Жумладан, шоҳлар ҳам. Энди шу нуқтаи назардан «Ғаройибус сиғар» девонидан олиб таҳлил қилганимиз ғазалга яна мурожаат қиламиз. Унинг мана бу байти:

Шоҳга шоҳлик мусалламдур, агар бўлғай мудом
Шоҳлик таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.

Биз ният сўзини алоҳида олиб, таъкидлаб тушунтирмоқчимиз. Чунки агар шу сўз бўлмаганда, мазкур байт мазмунидан Иброҳим Адҳам каби шоҳликни тарк этиб, дарвеш бўлган шоҳ — ҳақиқий шоҳ, яъни у дарвешлар шоҳи (дарвешлар ўз ораларидан пешво-шоҳ сайлаганлар ва унга шоҳ дарвеш, шоҳ машраб деган

увонлар берганлар), ўз нафсининг ҳокими бўла олади, деган анъанавий ғоя келиб чиққан бўларди. Ният сўзининг киритилиши билан байтнинг мазмуни бутунлай ўзгарган: агар шоҳда ҳар доим шоҳликни тарк этиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга ярашади, муносибдир, дейди Навоий. Бошқача изоҳласак, шоҳга дарвеш бўлиш учун тожу тахтни тарк этиш шарт эмас, балки кўнглида ана шу нияти бўлса етарли. Бу ният тахту тожнинг бебақолиги, бани одамнинг ҳақ олдида тенг-баробарлиги, шоҳ ҳоким, эзувчи эмас, раҳбар, посбон эканини ҳаминша ёдига солиб туради. Боз устига ана шундай ният билан тахтга ўтирган шоҳнинг иши ривожда, салтанати барқарор. Зеро, дарвеш хислатлик шоҳ одил ва инсонпарвар бўлиши, улус ғамини ейиши аниқ. Мазкур ғоя Навоий-Фонийнинг машҳур форсий қасидаси «Тухфатул афкор»да янада ёрқинроқ ифодаланган:

Шоҳ, ки ёд аз марг н-орад, з-ўст вайронаи мулк,
Хусрави беқибат хусри билоду кишвар аст.

(Шоҳ агар ўлимни эсга олмаса, у мамлакатнинг вайроналигига сабаб бўлади, чунки оқибатни охиратини ўйламаган подшо юртнинг зиёнидир).

Бу байтда қизиқ сўз ўйини ҳам бор: араб ёзувида «хусрав» сўзининг охирги ҳарфи тушириб қолдирилса, «хуср» — касофат қолади. Яна шу қасидадан:

Подшоҳе, к-аш гадои фақр гаштан орзуст.
Чун гадое бошад он, к-аш подшоҳи дар бар аст.

(Фақир дарвеш бўлишни орзу қилган подшо подшоликни эгаллаган гадо кабидир). Кўриниб турибдики, бу ерда ҳам орзу-ниятнинг аҳамияти алоҳида таъкидланган. «Тухфатул афкор» қасидасида шоҳ ва гадо қадриятини қиёслаш кенг суратда давом этади; шоир шоҳни банддаги шер (нафс домига илинган одам), шоҳликнинг ўзини эса қуруқ бош оғриқдан бошқа нарса эмас, деб айтади. Зотан, қасиданинг матлаиданоқ шоҳ ва дарвеш масаласи тоза ташбеҳлар қўлланилган ҳолда кескин қилиб қўйилган:

Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст.
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

(Подшолар тожини безаган оловдай ёниб турувчи лаъл
нинг бошдаги хом хаёлларни пишириш учун чўғдир).
Бу байтни илмий адабиётларда кўп марта учратгансиз.
Олимларимиз Навоийнинг шоҳларга муносабатини
аниқлаш учун келтирадилар ва аксар у Навоий уму-
ман шоҳу султонларга салбий муносабатда бўлган,
шунинг учун уларни мана шундай танқид қилган, деган
фикрни тасдиқлашга хизмат қилади. Аслида эса, Али-
шер Навоий шоҳга эмас, балки шоҳликнинг ўзига сал-
бий муносабат билдиради бу ерда. Байтдаги «хом
хаёл» иборасига эътибор беринг. Нима бу «хом хаёл»?
Бу — нафс, дунёга, унинг бойликларига ҳирсдир. На-
воий тожини ҳам шу арзимас «хом хаёл» ичига қўшади.
Шоҳ бўлиб керилиш, салтанат завқи — хом хаёл. Уни
эса дарвешлик чўғи билан пишириш керак, ўшанда
шоҳлик ҳақиқий шоҳлик бўлиши мумкин. Навоийнинг
бу шоҳ байти ана шундай чуқур маънога эга.

Улуғ шоир форс тилида яна бешта форсий қасида
ёзган, аммо улар бизгача етиб келмаган, ҳозирча но-
маълум бўлиб қолмоқда. Бу қасидаларнинг номлани-
шидаёқ улар ҳам дарвеш сулуки таърифига бағишлан-
ганидан дарак беради, чунончи: «Насимул хулд»
(«Жаннат шамоли»), «Рухул қудс» («Муқаддае руҳ»),
«Айнул ҳаёт» («Ҳаёт чашмаси»), «Минҳожун нажот»
(«Нажот йўлбошчиси»), «Қувватул қулуб» («Қалблар-
нинг қуввати»). Масалан, «Қувватул қулуб» қасидаси-
нинг матлаи:

Чаҳон, ки марҳалаи танги шоҳроҳи фаност,
Дар ў масоз иқомат, ки раҳи шоҳу гадост.

(Жаҳон фано шоҳроҳига олиб борадиган тор ман-
зилдир, шунинг учун унда кўп тўхтама, бу йўл шоҳу
гадога бир).

Навоийнинг «Ғаройибус сигар» девонига киритган
мухаммасларидан олинган мана бу банд ҳам мавзуи-
миз нуқтан назаридан жуда муҳим:

Шаҳлик этгайдни не ҳосил фақр сиррин билмайин,
Ҳеч ким мулки бақо султони бўлганму экин,
Фонийи маҳз ўлмайин Султон Абулғози бикин,
Эй Навоий, давлати боқий тиларсен васлидин,
Они касб этмак фано бўлмай не имкон оқибат.

Сатрлар ўзбекча бўлса-да, лекин соддалаб тушунтиришга эҳтиёж сезилмоқда. Яъни: Фақр—дарвешликнинг моҳияти, сирини билмасдан шоҳлик қилиш бефойда. Султон Ҳусайн Бойқародай батамом фоний бўлмасдан ҳеч ким бақо мулкининг султони бўлганми экан? Эй Навоий, Илоҳ висолига етиб, давлати боқий тиласанг, фано бўлмасдан бунга муяссар бўлиш мумкин эмас, ахир. Ҳа, боқий давлат — бу Илоҳ дийдори, қолгани ўткинчи, бебақо нарсалар.

Шундай қилиб, шоҳ учун баҳодирлик, лашкарбошилик қобилияти, ақлу заковат, доно вазирлар маслаҳати қанчалик зарур бўлса, дарвешлик хислати ҳам шунчалик керак. Чунки бу барча фаолиятга тўғри йўл кўрсатувчи машъал. Шоҳ дарвеш бўлмасдан туриб, адолат-парвар бўлиши қийин — Алишер Навоийнинг тушунчаси шу. У умрининг охирида яратган «Маҳбубул қулуб» асарида одил шоҳга «ҳақдин Халойиққа раҳматдир ва мамоликка мўъжиби амният» дея хулосавий ҳикмат билан таъриф берар экан, мисол қилиб яна Ҳусайн Бойқаронинг номини тилга олади:

Улус подшоҳию дарвешваш,
Анга шоҳликдин келиб фақр хуш.

Навоий умрининг охирларида ёзган асарларидан яна бири «Тарихи мулки ажам»дир. Унда Эрон подшоларининг тарихи, ишлари ҳикоя қилинади ва китоб Султон Ҳусайнга бағишланган маснавий билан якунланадими, унда яна ўқиймиз:

Демай айни инсонки, инсони айн —
Ҳам инсону ҳам айн Султон Ҳусайн.
Шоҳо, келди шаҳлиқ мусаллам санга,
На шаҳлиқки дарвашлиқ ҳам санга,
Бўлуб салтанат тахтида фарқ жўй,
Шаҳ ўлса, вале бўлса дарвешхўй...

Демак, шоир султонга бўлган ишончидан қайтмаган, ундаги дарвешлик собит хусусият эканига иқрор бўлиб, бу хислат унинг характерини белгилашдан ташқари, мамлакат аҳволига таъсир этиб, анчагина хайрли яхши ишларнинг амалга ошишига кўмак берганини кўрган. Жомий ва Навоий ўғитларига қулоқ солиб, зolim амирларни жазолаш, заиф ва бечора кишиларнинг

арз-додини эшитиши (гарчи мунтазам бўлмаса-да), ободончилик йўлидаги ишлари балки шунинг натижасидир.

Алқисса, Алишер Навоий тасаввуф таълимотини ҳаётга тадбиқ этиш, уни яхши, намунали ахлоқ низомиясига айлантириб, инсон тарбиясида қўллаш тарафдори ва ташаббускори бўлиб майдонга чиққани аёнлашди. Бу мавзу улуғ адибнинг «Хамса»сида, хусусан қомусий мазмунли муаззам достони «Садди Искандарий»да янада кенг ўрин олган, хилма-хил ривоятлар орқали бадий-фалсафий йўсинда талқин этилган. Шоҳ ва дарвеш муносабати бу асарда драматик тўқнашувлар, руҳий кечинмаларнинг можароли изтироблари, фожиалар замирида очилади.

Суқрот — Комил Инсон тимсоли

«Фарҳод ва Ширин» Алишер Навоийнинг машҳур асарларидан, уни ўрганишга бағишланган илмий-таҳлилий ишлар ҳам анча. Аммо, шунга қарамай, бизнинг назаримизда, достоннинг гоявий моҳияти, улуғ шоир кўзлаган мақсад-муддао ҳали очилган эмас. Дарҳақиқат, нега Фарҳод бошқаларга ўхшаган эмас, туғилганидан бошлаб ғамгин, безовта? Сехрли кўзгу, Юнонистон сафарисидаги тилсимотлар, дев, аждаҳо ниманинг рамзи, бу ерларда, тоғларда истиқомат қилувчи донишмандлар-чи, улар кимлар? Нега Навоий воқеаларни тўғридан тўғри Ширин билан учрашишдан бошламаган, асарнинг тенг ярми афсонавий саргузаштлар тасвирига бағишланган? Бу ва бунга ўхшаган саволларга, афеуски, мавжуд тадқиқотларда жавоб йўқ. Ҳолбуки, Навоий оддий эртақчи шоир эмас, унинг ҳар бир ифода-образи, лавҳа ва тамсилларида муайян умумфалсафий, кайҳоний-илоҳий маъно бор. Буни у асарнинг муқаддимасидаёқ қайд этиб ўтади:

Бу рангин саҳфа, билким, дард боғи,
Аён ҳар лоласида ишқ доғи.

Яъни, мақсад ишқ дардини куйлаш. Бироқ бу оддий, зиминий ишқ эмас, балки илоҳий ишқ, Фарҳод эса ана шу илоҳий ишққа мубтало солиқдир. Гўдакнинг вужуди «шуълаи дард» билан йўғрилган, тили чиққан заҳоти

ишқ ва ошиқлик сўзини айтар, ҳазин ва хастадил бўлиб ўсар, жисмонан бақувват бўлса-да, лекин оламга бепарво, ғалати эди. «Фарҳод» сўзининг асл маъноси нурли сиймо, бахти ўзига йўлбошчи демак. Аммо Навоий бу номнинг араб ёзувидаги ҳарфларига рамзий тус бериб, у фироқ рашк, ҳажр, оҳ ва дарддан иборат деб айтади. Чунки илоҳий ишқ юрагига олов солган одамнинг насибаси ҳижрон қийноқлари; у ўзи билан илоҳ орасида тўсиқ бўлиб турган дунё ва жисмдан қутулиш изтиробларини чекиши шарт. Тақдири азал бу боланинг пешонасига шуни битган ва у бундан қочиб қутулолмайди. Шунинг учун унинг ҳориқулодда хислатлари кишиларни ҳайратга солади. Фарҳоддаги раҳмдиллик, шоҳу гадога баробар муомалада бўлиб, «эл озоридан озор топиши», отаси таклиф этган тахт-тождан воз кечиши ҳам унинг дарвештабиатлиги, қалбан мол-дунёга қизиқмаганидандир. Атрофидагилар эса Фарҳоднинг бу аҳволини тушунмайдилар. Ҳоқон ўғлининг ҳазин кайфиятини кўтариш мақсадида ҳар хил тадбирлар қўллайди (томошалар уюштиради, тўртта қаср қурдиради, табибларга кўрсатади ва ҳоказо). Бу орқали Навоий илоҳий ишқ дардида ёнган одам билан ушбу саодатдан бенасиб «фоний дунё» кишилари орасидаги руҳий-маънавий тафовутни кўрсатиб берган. Аммо шуниси ажибки, Фарҳоднинг ўзи ҳам бошида «ичию тоши асири дард» бўлишига қарамай, нимага бундайлигини англаб етмайди. Фақат шуни биладикки, ихтиёри ўзида эмас, аллақандай олов ёниб-ёндириб ўзига чорлайди, кўнгли ҳамиша нимагадир муштоқ. Бу ҳолнинг-да тасаввуфий талқини бор: Фарҳод дардининг боиси нима эканини билиши, яъни ўзлигини англаши учун сулук йўлига кириб, маърифат манзилларини (мақомотни) босиб ўтиши лозим. Унинг зўр қобилият билан эгаллаган билимлари, жумладан Қоран ва Монийдан ўрганган ҳунарлари ҳам, зоҳирий (дунёвий) билимлар бўлиб, улар тилсимотлар, яъни илоҳий сиру асрорни очишга кифоя қилмайди. Ирфоний-ботиний билимларни эгаллаб, илмул яқин даражасидан ҳаққул яқин даражасига кўтарилиш, кўнгли оинасида ғайб жамолини акс эттира олиш учун эса у пири комил таълимини олиши керак эди. Фарҳоднинг хазинадаги кўзгуни биллур сандиқ ичидан ололмай (чунки у тилсимланган) Юнонистон сафарига, Суқрот ҳузурига отланишига зарурат шундан келиб чиқади.

Юнонистон — ҳикмат мамлакати, зотан, сандиқдаги «ҳикмат жаҳони» кўзгу ҳам Искандардан қолган, уни юнон донишмандлари ясаганлар. Ҳақимлар тоғларда, ғорда яшайдилар. Фарҳод ва у билан бирга борган одамлар аввал Суҳайло исмли ҳақим билан учрашадилар. Суҳайло — Фарҳоднинг тариқат йўлидаги биринчи пири, у Суқрот даражасида комил эмас, она сеҳрини очишга қурби етмайди. Аммо у Фарҳодга Суқрот ҳузурига бориш йўлини кўрсата олади. Кези келганда шуни айтиш керакки, тариқатда бир неча пирнинг таълимини олиш расм эди, шайхлар ўз даражаларига қараб, шунингдек, муриднинг истеъдодини ҳисобга олиб, уни ўзларидан кучлироқ пирларга тақдим этганлар, натижада шогирднинг ирфоний қобилияти пирдан пирга ўтгани сари очилиб бораверган. Суҳайло ҳам «донойи огоҳ», кўнгил бедор одам, у Фарҳод енгиб ўтиши керак бўлган тўсиқлар — аждарҳо ва девдан хабар беради. Аждарҳо — нафс тимсоли, дев — салтанат тимсоли (ҳоқимлик). Суҳайло Фарҳодга аждарҳони енгини учун самандар ёғини тухфа этади. «Оташгоҳларда юриб йиққанман бу ёғни», дейди у. Чунки самандар олов ичида яшайдиган жонивор. У — ишқ рамзи. Фарҳод баданига самандар ёғини суртганда, аждарҳонинг ўти унга кор қилмайди — ишқ оташи нафс ўтини сўндиради, демоқчи буюк мутафаккир Навоий. Ушал ишқи илоҳий оловиким, Фарҳодни мард ва қаҳрамон қилди, не-не бало-офатларни енгини қудрат берди. Фарҳод Суҳайло сўзига амал қилиб, даҳшатли девни ўлдиргач, унинг бўйнидаги кумуш лавҳани олиб, у ёрдамида Жамшид жомини қўлга киритади. Жом гардишида Суқрот ҳузурига борадиган йўлни кўрсатувчи ёзув бор. Жоми Жамшидни қўлга киритиши Фарҳоднинг сулук тадрижида муайян мартабага эришганидан нишона эди. Чунки бу жомда «жаҳон ҳолоти равшан» кўринади, унинг ташқариси «комил замири» бўлса, ичи «андоқки соҳибдил замири». Демак Фарҳоднинг ирфоний билими ошди, замири равшанлашди, руҳий олами бойиди. Аммо кўзгу сеҳрини очишга бу ҳали етарли эмас. Шунинг учун у Суқрот томон интилади, лекин бу йўлда яна қанчадан-қанча мушкилликларни енгини лозим. Водий билан Суқрот турадиган тоғ оралиғида кўпдан-кўп тилсимотлар бор, йўл бағоят оғир, илон-чаёнларга тўла, ўр-қирлардан ўтиш керак. Тор сўқмоқнинг икки томони қиррали харсанг тошлар, пастда ваҳимали дарё оқади.

Фарҳод шу йўлдан ҳеч ёққа қарамай, «тез юриб», ўн бир минг қадам босиши керак, озгина чалғиса, ҳалокатга учрайди. Бу — солик Фарҳоднинг руҳиятида юз бераётган ўзгаришлар; унинг иродаси, сидқу вафосининг синовлари. Солик бутун диққати, қалб торларини илоҳ йўлига қаратсагина, муваффақиятга эришади. Фарҳодга тилсимотларни ечиб, мазкур йўлни босиб ўтишда Хизр раҳнамолик қилади. «Келубдурмен санго бўлмоққа ҳодий» дейди у йигитга қараб. Хизрни Фарҳоднинг иккинчи пири деб қабул қилиш мумкин, аммо аслида у улуг мақсад сари таважжуҳ этган Фарҳодга ғайбдан келган мададдир. Фарҳод Хизр маслаҳатига кириб, жомга қарайди ва унда Суқрот маскан тутган тоғни ҳамда ғорни кўради. Шайх қанча улуг бўлса, у макон тутган тоғ ҳам шунча баланд ва маҳобатли, унга етишиш азоби ҳам оғир. Ғорга борар йўлда Фарҳодга шер ва «темир пайкар» одам — робот дуч келади. Шер — ғазаб тимсоли, ғазабкорлик эса ҳокимлар, подшоларга хос. Дарвешда ғазаб бўлмаслиги керак. Шунинг учун Фарҳод шернинг оғзига Аҳриман девдан олгани Сулаймон хотами (бу ҳам ҳокимият рамзи) билан уриб, уни даф этади. Кейин темир пайкарни енгиш навбати келади. Унинг кўксида кўзгу бор, шу кўзгуни юз қадам масофадан нишонга олиб уриш керак, агар ўқ кўзгуга тегмаса, темир одам ўқ отувчининг ўзини ҳалок этади, агар нишонга тегизилса, у ёниб йўқ бўлади. Темир пайкар рўё-ёлғон тимсоли, айни вақтда дунё мўъжизалари рамзи, чунки дунёнинг ўзи ҳам мажоз-ёлғон деб ҳисобланган. Дунё мўъжизаларига маҳлиё бўлган одам илоҳга, ҳаққа етолмайди, чалғийди. Фарҳод темир пайкар кўксини нишонга олиб, ўқ отади ва кўзгу синиб, ҳалиги маҳлуқ ёниб нобуд бўлади. Шундай қилиб, Фарҳод Суқрот даргоҳига мушарраф бўлишдан олдин аноният белгилари — нафс, давлат ва бойлик ҳирси, ғазаб, рўё-ёлғон қутқуларини бартараф этди, унинг кўнгил кўзгуси дунё ишқи ғуборидан тоза бўлди. Шу билан бирга, Фарҳоднинг илми ғайбдан хабардорлиги, ўз-ўзини англаш жараёни бошланди, пардалар бирин-кетин орадан кўтарилмоқда эди.

Хийла машаққат билан ғорни топгандан кейин Алишер Навоий қуйидаги байтни келтиради:

Топиб кўп фикр ила ғор озиға йўл,
Киши топқон киби ёр оғзиға йўл.

Бу ўринда ғор оғзининг ёр оғзига ўхшатиш дик-
қатни тортади. Ичи зим-зиё бўлган ғор ҳар қандай
одамда ваҳима, қўрқув ҳиссини уйғотиши табиий, би-
роқ Фарҳод учун бу ғор ваҳимали эмас, балки ёр оғзи-
ни топган каби фараҳли. Албатта, ёр деб Навоий Суқ-
ротни назарда тутаётир, у солиқ Фарҳод учун ҳақиқа-
тан ҳам азиз дўст — ёр.

Қоронғи ғорга «жаҳонбин жомни» машғал қилиб
кириб борадилар. Жом Фарҳоднинг мусаффо қалби
рамзи эканини айтган эдик, яъни Суҳайло ва Хизр таъ-
лими, мададлари туфайли равшанлашган солиқ қалби
машғалдай йўлни ёритиб, пири комил сари етаклайди.
Бир қанча зиналардан кўтарилгандан сўнг салобатли
бино кўринади, унинг айвонига чиқилгач, тўрдаги хона
ичидан бир даста нур кўзга ташланади. Бу хона ичида
гўё махфий сиру асрор олами бўлиб Суқрот ўтиради,
нур — унинг чеҳрасининг зиёси. Суқрот меҳмонлар ке-
лишидан огоҳ, шунинг учун уларни ичкарига чорлайди.
Шу ерда Навоий воқеанинг боришини тўхтатиб, Суқрот
ҳаким таърифига ўтади.

Суқрот, шоирнинг тавсифи бўйича, қуёш каби пор-
лоқ сиймо, жисми пок руҳдан иборатдай, шахси ақлнинг
ҳайкали бўлиб кўзга ташланади. У барча зоҳирий ва
ботиний илмларнинг жамулжами; ҳамида ахлоқий хис-
лати, тамкини ва заковати ҳайратланарли. Жисми тоза
жон каби мукаррам ва сафоли. Олами кубро, яъни
Илоҳиёт оламини мужассам этган зот:

Келиб кўнгли анингдек баҳри зоҳир,
Ки анда зоҳир аввал то ба охир.
Юзи миръоти анвори илоҳий.
Илоҳий сиррини англаб камоҳий.*

Хуллас, Суқрот — камолот чўққисини эгаллаган ко-
мил инсон, ўзи бир жойда ўтирса ҳам, лекин руҳи бутун
дунёни кезиб чиқади. Жамшид жоми, Искандар кўзгуси
унинг кўнгил кўзгуси олдида хира. Кўнгли «махзани
роз» бўлгани сабабли ҳамма нарсадан огоҳ, барча во-
қеадан хабардор. Қимнинг пешонасида нима ёзилган,
умри қандай тугайди, муддао-мақсади нима — Суқрот
буни олдиндан билади. Шунинг учун у нафақат хоқон
хазинасидаги сандиқни очиш сирини, балки Фарҳоднинг

* камоҳий — охиригача

келажани ҳам башорат этади. Бироқ, Суқрот аввал хоқон билан унинг вазири Мулкорони қабул қилади. Фарҳодга ҳамроҳ бўлиб, машаққат чекканлари эвазига уларга узоқ умр ва беқиёс бойлик ваъда этади, бардамликни таъминлаб турадиган «муҳра» беради. Аждарҳо ва дев жангида Фарҳод қўлга киритган ганж билан Сулаймон узуги (хотам), Жамшид жомини ҳам хоқонга қайтаради. Чунки булар Фарҳодга керак эмас эди. Хоқон ва Мулкоро — дунё одамлари, шу боис уларнинг талаби, хурсандчилиги ҳам дунёвий, яъни бойлик, еру мулк ва ҳокимият. Суқрот хоқон ва вазири рози қилиб, уни ўз фарзандидай эъзозлайди. Чунки бу йигит сиймосида у эътиқоди, сулукининг давомини кўрган эди. Навоий тасвирига кўра, Суқрот Фарҳодни неча юз йиллардан бери кутади. «Ҳакими жаҳонбин» Фарҳодга қараб дейди:

Муни билким, жаҳон фонийдур асру,
Ҳақиқат аҳли зиндонийдур асру.

Ушбу байтда Навоий Суқрот тилидан тасаввуфнинг икки муҳим ғоясини баён этган. Биринчи ғоя — дунё ўткинчи, фонийдир, шу сабаб унга кўнгил боғлаш хато. Минг йил яшаб, ер юзини олсанг ҳам оқибат бир кун ўласан, дейди Суқрот. Хоқон умри узайганига хурсанд, лекин у ахир абадий эмас. Фақат Мутлақ илоҳ абадий ва унинг ишқида ёнган ошиқ ҳам абадийлик бахтини топади:

Чу маҳбуби ҳақиқий улдурур, ул,
Анинг васли сари қатъ айламак йўл.
Гар ул маҳбуб васли бўлди уммед,
Будур иқболи сармад, бахти жовид.

Инсоннинг яшашдан мақсади «ҳақ амрига маъмур бўлмоқ», бундан ўзга ишлардан эса ўзини сақлашдир. Бироқ ҳақ ва ҳақиқатни севиш, илоҳий маърифат жомини нуш этмак осон иш эмас. «Бу йўл ичра беҳад дарду ғам бор», деб айтади Суқрот. Негаки, Ҳақ ошиғи учун тана-вужуд ва дунёнинг ўзи бамисоли бир зиндон. Ўзликдан қутулмай ҳақ жамолига етиш, бақога мушарраф бўлиш мумкин эмас:

Бир — ўзлукни қилмоқ бўлди фоний,
Яна бир — доғи топмоқ бўлди они.

Бу байт сўз ўйини асосида тузилган. Суқрот (Навоий) фикрига кўра, Ҳаққа етишиш йўли икки қадам масофадек гап, лекин бу икки қадамни босиб ўтиш учун минг йиллик машаққат сарфланиши керак, зеро, бу икки қадамнинг бири — ўзликдан воз кечиш, иккинчиси — ўзликни топиш, яъники ўзликдан воз кечмай туриб, ўзликни тополмайсан. Навоий талқинидаги иккинчи тасаввуфий ғоя ана шу.

Шу тариқа, Суқрот Фарҳодга дунёнинг тузилиши, одамизод хилқати ва вазифаси, ваҳдат асрори, фано ва бақо, ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозий хусусида гапириб беради; ошиқ йигитнинг «сарнавишти» — тақдирини, бошига тушадиган мушкулликлару топажак саодатини шарҳлаб беради. Ишқнинг икки тури ҳақида Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр», «Лайли ва Мажнун», «Маҳбуб ул-қулуб» ва «Лисон ут-тайр» асарларида ҳам фикрлар айтилган. Шоир ҳар гал мажозий ва ҳақиқий ишқни солиштирар экан, ўқувчига тушунарли ва таъсирли бўлиши учун янги-янги қиёсларни мисолга олади. Масалан, «Ҳайрат ул-аброр»да мажозий ишқни ер қаъридаги тошларни лаълу олмосга айлантирувчи ҳароратга, «Лайли ва Мажнун»да эса «кимё», яъни мисни олтинга мубаддал этувчи сеҳрли фанга ўхшатади (Аммо «кимёланиш» ҳам олов таъсирида юз беради). «Фарҳод ва Ширин» достонида эса мажозий ишқ тонг ёруғи, ҳақиқий ишқ қуёшнинг ўзига қиёс этилган. Суқрот бунинг маъносини тушунтириб, мажозий ишқни солиқ вужудини фано этувчи, илоҳий ваҳдатга олиб борувчи куч деб таърифлайди. Модомики, инсон ўзликдан қутулмай, Илоҳга етолмас экан, демак, ана шу жараёни тезлаштирувчи чора, восита керак:

Бу ўзлукдан қутулмоқ чорасози,
Нима йўқ, ўйлаким ишқи мажозий...
Мажозий ишқ бўлди субҳи анвар,
Ҳақиқий ишқ анга хуршиди ҳовар.

Мажозий ишқ жараёнида ошиқ обдон синовдан ўтади, унинг тани бир қуруқ хасдай бўлиб қолади ва ҳақиқий ишқ «барқи чоқилғоч», зумда ёниб кулга айланади, яъни ошиқ руҳи қутулиб, абадият — ваҳдониятга эришади.

Фарҳод ана шу жараёни босиб ўтиши, ишқи мажозий ўтида ўртанмоғи даркор, деб хабар беради Суқрот. Аммо ишқи мажозий «мазҳар»сиз содир бўлмайди.

«Мазҳар» — илоҳий жамол сиймосида акс этган киши. Ошиқ уни кўриб, шайдо бўлади, ўзини борлигини унутиб унга интилади. Лайли Мажнун учун, тарсо қизи Шайх Санъон учун, амирнинг ўғли Шайх Ироқий учун, муғанний аёл Шайх Рузбехон учун «мазҳар» эди. Фарҳоднинг мажозий ишқи учун «мазҳар» (мазҳар — зухурланиш, инъикос демак) Шириндир. Мазҳар Вужуди мутлақнинг сифатлари ва беинтиҳо Ҳусннинг қудратини намойиш этади, у миръот ёки ораз, илоҳий файза аёнлашган объект («шайъ»). Ҳусн ва Ишқ тортилиши (Навойи буни «кашиш» дейди), ўзаро можаролари ушбу дostonда Фарҳод ва Ширин тимсолида давом этган.

Фарҳод шундай қилиб, Суқрот ҳузурига борар йўлда маърифатнинг бир қисми — мақомот манзилларини босиб ўтди, пири муршид — комил инсон суҳбатидан баҳра топиб, ўз дарди нима эканлигини билди; ишқ, сулук моҳиятини англади — ўзлигини ва илоҳиётнинг сеҳру синоатини таний бошлади. Суқрот унга отаси хазинасидаги кўзгу сирини ҳам айтиб беради. Фарҳод кўзгуда нафақат Ширинни, балки ўзини ва ўзи бошдан кечириши лозим бўлган воқеаларни кўради. Чунки кўзгу бу ерда ўша комил инсон Суқротнинг қалби.

Фарҳод энди чинакам мажнун ошиққа айланади, савдойи кишига ўхшаб қолади. Умуман, Фарҳоднинг Мажнунга ўхшаш жиҳатлари жуда кўп. Иккаласи ҳам ошиқи беқарор, дардманд ва хастадил. Фарҳод каби Мажнуннинг ҳам гўдаклигидан ғалати хислатлари аён эди, тақдир бу икки йигитга ишқ оловида ўртанишни насиб этган. Уларнинг маҳбуба қошида ҳушдан кетишлари, оёқларига занжир солиниши, ишқсиз улусдан маломатлар чекишлари ва бошқа воқеалар ўхшаш. Навойи бир мавзу-мажзуб соликнинг мажозий ишқини икки хил шароит ва адабий материал тасвирида гавдалантирган. Мажнун билимли, шоир йигит, лекин у жуда ожиз, ҳарифларга, муҳитга бироз бўлса-да қаршилиқ кўрсатишдан маҳрум. Фарҳод эса ишқ билан жавонмардликни уйғунлаштиргани учун ҳунари ва жисмоний қобилиятини ишга сола олади, қаҳрамонликлар кўрсатади. Хуллас, шоир тасаввуфий ишқ ғоясини икки хил тарзда тасвирлаб берган. Шуниси ҳам борки, Мажнун болалигиданоқ ишқи ошқор бўлади: мактабда Лайлини кўриб, унинг ишқида барчани унутди. Яъни Мажнун сулукнинг мақомот босқичини ўташга эҳтиёж сезмаган, бира-

тўла ҳол даражасини эгаллаган солиқ образи. Фарҳод саргузашти эса икки қисмдан иборат. Биринчи қисм (Юнонистон сафари) — пирга эришиш қийинчиликларидан ташкил топган бўлса, иккинчи қисм ёрга етиш изтиробларидир. Ана шу иккинчи қисмда унинг аввалда иширин бўлган ишқи ошкоро тус олиб, ҳол мартабасига кўтарилади, яъни Мажнун даражасига етади.

Денгиз сафари, қароқчиларга қарши жанг, дашту водийларда саргардон кезиш, тоғ кесиб сув чиқариш — буларнинг ҳаммаси рамзий маънода ошиқнинг мажозий ишқ йўлидаги чеккан руҳий-психологик азоблари, ҳажр қийноғи. Шу каби Хисрав ҳам илоҳий ишқдан маҳрумлик, дунёвий зулмнинг тимсоли. Хоқон ва унинг саройидаги кишилар илоҳий ишқни тушунмаган зоҳирбин кишилар бўлсаларда, бироқ улар ошиққа зулм қилмаган эдилар. Хисрав бўлса Фарҳоднинг ашаддий душмани бўлиб чиқади. Бунда Навоий икки хил маслак, икки хил инсоний даражани қиёслашга имкон топган: Хисрав ҳам ўзини Ширинга ошиқ деб эълон қилади. Ширинни севаман, дейди. Аммо Хисрав ишқи билан Фарҳод ишқи орасида ер билан осмонча фарқ бор. Хисрав ишқи Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да баён этган ишқ «маротиб»ларидан биринчиси — авом ишқига тўғри келади. Чунки Хисравнинг мақсади Ширинни хотин қилиб олиш ва ўз ҳарамига қўшишдир. У зўрлик билан бунга эришмоқчи бўлади, шунинг учун Арманистонга лашкар тортиб келади. Унинг иддаолари шоҳона, ишқи ҳам хисравларга хос. У Фарҳоднинг ишқини тушунмайди, уни «жинни», «мажнун», дея камситади. Фарҳод ишқи эса пок ва илоҳий. Буюк муаллиф Фарҳод билан Хисрав «мунозара»сида ишқ ҳақидаги икки хил тушунчани қиёслайди. Бу «мунозара» дostonнинг ўзагидир. Навоий дунёқараши, мақсад-муддаоси худди шу ерда аниқ ифодаланган. «Мунозара»дан бир-икки байт мисол келтирамиз:

Деди: қайдин сен, эй мажнуну гумроҳ?

Деди: мажнун ватандин қайда огоҳ.

Деди: недур санга оламда пеша?

Деди: ишқ ичра мажнунлик ҳамиша.

Кўринадики, Хисрав ҳам, Фарҳод ҳам «мажнун» деган сўзни тилдан қўймадилар, лекин Хисрав буни ке-

сатиш, камситиш маъносида ишлатса, Фарҳод ифтихор билан бу сифатни ўзига муносиб билади. Зеро, Хисрав назарида гадонинг, жиннининг маликани севиши, бунинг устига малика ҳам уни яхши кўриши мумкин эмас. Мағрур шоҳ ҳамма нарса, жумладан, Ширин ҳам меники бўлиши керак, деб ўйлайди. («Гадолар қилмасун деб шоҳга ширкат»). Шу тариқа, Навоий Ҳақ йўлида сайр этувчи ориф инсон ишқи билан салтанат соҳиби шоҳ «ишқи»ни солиштириб, ҳақиқий ошиқ қандай бўлиши кераклигини Фарҳод тилидан баён этган. Ҳақиқий ошиқ чиндан ҳам ўзини унутган мажнундир, у парвонадай ўтга талпинади. Ишқ ўтида ёнмай киши ошиқ бўлолмайди, дейди Фарҳод Хисравга қараб, аммо бу куймак саодатидан «жоҳ аҳли маҳрум!» Навоий эътиқодига кўра, ошиқлик ва шоҳлик (умуман мансаб) бир-бири билан келишмайдиган тушунчалар. Достонда Навоий ёниб, берилиб тасвирлаган ишқ ғоясининг муҳим томони бу. Гарчи Фарҳод ҳам аслида шаҳзода бўлса-да, бироқ у тож-тахт илинжи, ганжу хазинадан буткул воз кечиб, ишқ гавҳарини танлади. Хисрав бўлса, шоҳлик ғурури билан маст, демак, у илоҳий ишққа нолайиқ. Чин ошиқ на расволикдан, на эл маломатидан, на ўлимдан қўрқади. Ер васли зўрлик, манманликни эмас, зорлик ва ниёз билан ранж чекишни тақозо этади. Хисравнинг омиёна саволлари, дўқ-пўписаларига Фарҳод орифона жавоблар қайтариб, уни мот этади. Ушбу «мунозара» Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин», Хусрав Деҳлавийнинг «Ширин ва Хусрав» асарларида ҳам бор. Бироқ уларда ишқ масаласида икки қутбнинг тўқнашуви, шоҳу дарвеш дунёқарашидаги чуқур зиддият Навоийда бўлганидек кескин ва аниқ ифодаланган эмас. Воқеан, улуғ ўзбек шоири буни «Фарҳод ва Ширин» муқаддимасида қайд этиб, салафларда тасаввуфий орифона ишқ тасвири намоён эмас, улар кўпроқ Хусравга маддоҳлик этганлар, дейди. Ваҳоланки, шоирнинг вазифаси дардли диллар розини куйлашдир. Шу мақсад йўлида Навоий Фарҳодни марказий қаҳрамон қилиб олади, худди шу тасаввуфий мазмун Навоий асарини Низомий ва Хусрав Деҳлавий достонларидан ажратиб туради.

Бундан кейинги бутун воқеалар тасвирида ҳам Алишер Навоий рамзийлик билан ҳаётгўйликни (мажоз билан ҳақиқатни) ғоят санъаткорона қўшиб олиб боради. Хисрав бутун қўшини билан Фарҳодга бас келолмайди, чунки Фарҳодда илоҳий қудрат бор: дунёвий куч ило-

ҳий қудратни енгизи мумкин эмас. Хисрав ақлу дониш-
да ҳам Фарҳоддан енгилади: чунки ориф инсоннинг
билими, ақли олдида дунёвий билимлар арзимас. Хис-
рав дунё тимсоли бўлгани учун унда гофиллик ва жо-
ҳиллик билан бирга маккорлик, бибурдлик ва номард-
лик ҳам мужассам. Яъни илоҳий хислатдан маҳрум
одам ёмонликнинг ҳамма кўринишига қўл ура олади.
Унинг энг катта гуноҳи Фарҳоддек покиза, Тангри суй-
ган одамга жабр этиб, уни зиндонда занжирбанд қили-
ши эди. («Ҳақиқат аҳли зиндонийдур асру»). Шу тари-
қа, осий ернинг гофил бандалари ва қудсий, руҳ, кенг
миқёсда олганда, Мутлақиятга муштоқ руҳ билан мод-
дий дунё орасидаги зиддият авжига кўтарилади. Хис-
рав золим фалакнинг қўли бўлиб ошиқ Фарҳод бошига
сита тошини отаверади, Фарҳодни «мазҳар»и, жонон
дилбари Шириндан ажратади — ҳажр туни ошиқ қуё-
шини беркитади. Зиндон, тоғлар орасидаги Салосил дев
қалъасида қамалиш (Салосил — занжирлар дегани) ва
ҳоказо эпизодлар тасаввуфий маънода соликнинг ҳол
мақомидаги руҳий манзаралари кўринишидир. Ширин-
ни кўрганда ҳушни йўқотиш — мушоҳада авжида ило-
ҳий нурнинг кўнгилда акс эттириб, ҳайратга тушиш
ила ғойибона сирлашувдир. Фарҳоднинг занжирдан озод
бўлиб, ошиқ-маъшуқ мактублари — маҳбуби ҳақиқий
бўлишига қарамай, Хисравга қарши чиқмаслиги, ваҳ-
ший ҳайвонлар билан дўстлашуви (Мажнун каби) —
соликнинг «самоъу важдга» берилиб, жисмини унута
бошлаши ва фанога яқинлашувидан нишона. Ширин ҳам
бу асарда фақат маъшуқа («мазҳар») эмас, балки ошиқ
ҳам, чунки Ҳусн билан Ишқ ажралмас, улар бир-би-
рига интилиши муқаррар қонуният. Фарҳод ва Ширин
ҳажр қийноқлари остида жисман заифлашиб, ахири
жонлари танадан хориж бўлади, яъни икки руҳ моддий
дунё зиндонидан қутулиб, ўзаро қовушади...

Агар Алишер Навоий сўфиёна ғояларни биз айтган-
дек баён этиб кетганда, ҳис-ҳаяжон, кечинмалар тўл-
қинини ифодаловчи санъат асари юзага келмас, балки
тасаввуф таълимотининг назарияси ҳақида шеърӣ ри-
сола яратиларди (шундай асарлар анча). Унда асар-
нинг таъсирчанлиги бу даражада бўлмас, сўфиёна ғоя-
ларнинг ўзи-да ўқувчи юрагига сингмасди. Ишқни ма-
жозий усулда тасвирлашдан мақсад уни реал ҳаётӣй
материал орқали кўрсатишдир; тирик инсонларнинг
шавқу завқи, ғам ва шодликлари, кураш ва драмалари

образларда, воқеа-ҳодисалар тасвири жараёнида берилади, натижада сўфиёна дард ғалаёни кенг ўқувчилар таъбига мос келадиган саргузашт ишқий қисса ичида тавдаланади. Буни фалсафий-тасаввуфий маънони ҳаётий материал орқали бадий талқин этиш деб аташ мумкин. Зотан, ҳаётнинг ўзи бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан Илоҳ илмининг тафсири, образларда кўринишидир. Шундай экан, шоир хоҳ мажоз йўсинида бўлсин, хоҳ тўғридан тўғри ҳақиқатни қаламга олсин — у Буюк таңгри маърифатининг бадий талқинчиси бўлиб майдонга чиқади.

Ишқ оташининг самандари*

Лайли ва Мажнун севгиси Шарқнинг шуҳратли афсоналаридан бири. Қадимда кўчманчи араб қабилалари орасида пайдо бўлган ушбу маҳзун қисса асосида форсий ва туркий тилларда ўнлаб ажойиб дostonлар яратилди. Жумладан, улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий безавол «Хамса»сининг учинчи дostonи ҳам «Лайли ва Мажнун» деб номланади. Дарсликлар, умумий тадқиқотлардан ташқари, «Лайли ва Мажнун» махсус илмий ишларда тадқиқ этилган. Аммо, афсуски, инқилобдан кейин давом этган нотўғри мафкуравий сиёсат, дину эътиқод, тасаввуф таълимоти ва умуман, тарихга, ўтмиш маданиятига салбий муносабат ҳамда ғаразли қарашлар илмда юзакичиликни, бир ёқлама хато усул ва йўналишларини вужудга келтириб, Навоий ижодининг туб моҳияти ва улуғвор салоҳиятини очиб беришга тўсиқ бўлди. Натижада, шоирнинг ислом фалсафаси қадриятларидан озиқ олган ҳақиқий ҳаётбашх инсонпарварлиги халқдан яшириб келинди. (Албатта, биз энҳор навоийшуносликда қўлга киритилган ютуқларни инкор этмоқчи эмасмиз, бироқ камчиликларни айтмасдан ҳам иложимиз йўқ, чунки бусиз Навоий ижодини англаш ва англатиш борасида олға қараб бориш мумкин эмас).

«Лайли ва Мажнун» таҳлилига бағишланган тадқиқотларда ҳам асарни «керакли» ва «керакениз» (ёхуд «зарарли» ва «фойдали») қисмларга ажратиб, далилсизботсиз ўтмишни ёппасига қоралаш, улуғ мутафаккир

* Б. Эралиев билан биргаликда ёзилган.

гояларини замонага мослаб «тарашлаш», бу ҳам етма-
гандек Навоийдек буюк зотни адашиш ва янглишиш-
ларда айблаб, танқид қилиш давом этган. Достон маз-
муни «Зайнаб ва Омон» хилидаги асарлар каби «социа-
листик жамият қуриш ғояси»га хизмат қилиш нуқтаи
назаридан таҳлил қилинган: қиз ва йигит бир-бирини
севади, аммо феодал муҳит, жоҳил ва қотил оталар
уларга тўсқинлик қиладилар, оқибатда икки ёшнинг
севгиси хазон бўлади. Хулоса: Навоий ўз даврини қо-
ралаган, инсоний туйғуларни бўғувчи муҳитни ёмонлаб,
келажак бахтли ҳаётни орзу этган. Қарийб барча тад-
қиқотларда мана шу схема бўйича фикр юритиш у ёки
бу тарзда давом этиб келди. Ҳатто тасаввуф ҳақида
қимматли тадқиқотлар яратган, «Шарқ адабиётини та-
саввуф таълимотидан ажратиб ўрганиб бўлмайти», де-
ган фикрни баён этган атоқли олим Е. Э. Бертельс ҳам
мафкуравий тазйиқларга дош беролмай, «Лайли ва
Мажнун»даги илоҳий муҳаббат ғоясини инкор этган.
Унинг кўрсатишича, достонда «асосан, инсонга муҳаб-
бат, унга ҳамдардлик ва унинг изтиробларини» тасвир-
лаш биринчи ўринда туради. Навоий «инсонга безътибор
қараш, инсон ҳаётини заволга олиб келадиган урф-
одатларга амал қилиш натижаси қандай оқибатларни
юзага келтиришини бизга мисол қилиб келтиради...»
Олим Алишер Навоийда «ўзгача муҳаббат... сўфийлик
концепцияси билан боғлиқ муҳаббат ғоясини тасвирлаш
истаги» мавжудлигини қайд этади-ю, лекин орқасидан
дарров қўшиб қўяди: «Бироқ Навоий мазкур концеп-
циядан онгли тарзда бутунлай воз кечади, чунки унга
илоҳий муҳаббат эмас, балки оддий инсоний севги ҳис-
туйғуларни лозим». (Е. Э. Бертельс. Избранные труды.
Навои и Джами. М., 1965, 122 с.).

Диққат қилсангиз, Е. Э. Бертельс фикрларида ички
қарама-қаршилик борлиги сезилади, агар Навоий му-
тасаввуф шоир сифатида ўрганилса, унинг инсонпарвар-
лигига путур етади, деган ҳадик бор. Чунки дин — афюн,
тасаввуф — «реакцион мистик оқим» деб қатъий қора
тамға босилган-да! Шунинг учун олим илоҳий муҳаббат
билан инсоний муҳаббатни зид қўйиб, Навоийни инсо-
ний муҳаббат куйчиси, «урф-одат»лар танқидчиси қи-
либ кўрсатишга зўр берган. Ваҳоланки, Алишер Навоий
чинакам инсонийликни айнан илоҳийликда, илоҳий
файздан баҳрамандликда кўради. Ахир «Қуръон»и ша-
рифда бир неча жойда инсон Худонинг ердаги халифа-

си, у энг мукаррам зот, махлуқотнинг гултожи, дея таъкидланади. Алишер Навоий инсоннинг ана шу шарафга муносиб бўлишини истайди, нафси шайтон йўлига кирган риёкор шайхлар, шарияту тариқатни сохталаштирувчи кишиларни нафратли сатрларда мазаммат этади. Шоирнинг ишқ тушунчаси шу эътиқодга асосланади, яъни пок муҳаббат покиза инсонлар қалбидан жой олиши мумкин. Мажнун ишқи бу борада олий намуна, чунки у бутун вужуди, жону дили ила Илоҳни севади, айна вақтда эса шафқат-муруввати, нажиб ахлоқию беқиёс истеъдоди билан энг гўзал инсондир. Иккинчи тарафдан, пок инсоний муҳаббат ва илоҳий ишқни бир-бирига зид қўйиш нораво, аксинча, улар ўзаро боғлиқ, бири иккинчисидан ўсиб чиқадиган фазилат деб қаралган.

Алишер Навоийнинг ишқ фалсафасини шу нуқтаи назардан текшириб, унинг бадиий тафаккур тарзи, исломий-тасаввуфий халқпарварлигини ёритишга аҳд қилган одамга биринчи раҳнамо улуғ шоирнинг ўзидир. Чунки адиб назарий-таълимий асарларида ҳам, достонларида ҳам ишқ ва унинг хусусиятлари, ошиқлик одоби ва изтироблари, «мажозий» ва «ҳақиқий» ишқнинг маъно-моҳияти нимадан иборатлигини махсус тушунтиради, тасвирланаётган воқеалардан қандай мақсад кўзда тутилаётганини айтиб ўтади. Масалан, «Маҳбуб ул-қулуб»да Навоий ишқнинг «маротиб»лари борлигини айтиб, унинг уч турини қайд этади: нафсоний ишқ («авом ишқи»), мажозий ишқ («хавос» — хос кишилар ишқи) ва илоҳий ишқ (авлиёлар ишқи). Бу ўринда Навоийнинг «ишқ маротибдур» деган сўзига диққат қилишингизни **истардик, зеро, «маротиб»** (мартабалар) сўзи тариқат аҳлининг истилоҳларидан бўлиб, у солиқнинг руҳий-маънавий тараққиёт даражасини белгилайди. Демак, ишқ инсоний камолот даражасини кўрсатувчи фазилат. Бундан ташқари, авом ва хавос тушунчалари ҳам тариқатга боғланади. «Авом» деганда Навоий саводсиз, оддий халқни назарда тутмаган, балки умуман, илоҳиёт тажаллиётини қалбан ҳис этолмаган, борлиққа зоҳиран муносабатда бўлиб, жамиятнинг расму одатларини бажаришдан нари ўтолмайдиган кишиларни назарда туттади. Бундай кишилар қаторига билимдон муфти-муллалару илми ботиндан беҳабар шайху зоҳидлар ҳам кирган. Шу каби, «хос кишилар» — аслзодалар табақаси, шоҳ-амирлар эмас. Навоий мазкур истилоҳни кўн-

тил амрига амал қилиб, Тангри йўлида заҳмат чекувчи дили ва тили Ҳақ ёдидан бўшамайдиган чин сўфийларга нисбатан қўллаган. Бу инсонларнинг кўнгил кўзгуси дунёвий ҳирсу ҳавас ғуборидан тозалангани сабабли «пок кўзни пок назар била пок юзга» солиб, «пок мазҳар», яъни илоҳий жамол акс этган алоҳида одамларни севиш «воситаси била»... маҳбуби ҳақиқий (яъни, Худо) жамолидин баҳра олмоққа мушаррафдирлар. (Алишер Навоий, «Маҳбуб ул-қулуб». Асарлар, 13-жилд, 66, 67-бет).

Навоийнинг ушбу сўзларидан қуйидаги хулосалар келиб чиқади: 1. Пок муҳаббат ҳар қандай жисмоний лаззатлар, жинсий қўшилишлар интилишидан холи бўлиши керак. 2. Бундай ишқ фақат «аҳли сулук» — комил инсонларга хос. 3. Улар Илоҳ жамоли зуҳур этган («мазҳар») кишиларни севиши мумкин. 4. Бу «мазҳар»ни беҳад сидқ ва дарду ошуб билан севиш орқали ҳақиқий ишқдан баҳра оладилар. Шундай ишқнинг адабиётда тасвирланишини Навоий «ҳақиқат асрорини мажоз тариқи била» куйлаш деб таърифлайди. «Лайли ва Мажнун» достонининг моҳиятини ҳам ана шу «мажозий ишқ»нинг тараққий этиб, «ҳақиқий ишқ»қа айланишини образлар орқали кўрсатиб бериш ташкил қилади. Бунда Мажнун — Ҳақ жазбаси теккан, Ҳақ жамолини кучли шавқ билан соғинган солиқ тимсоли бўлса, Лайли илоҳий тажаллиёт нури порлаган ўша «мазҳар»дир.

Хўш, нега илоҳий ишқ «мажоз услубида» тасвирланиши керак, илоҳий муҳаббатнинг ўзини бевосита куйлаш ҳам мумкин-ку? Нега «мажозий ишқ» тасвири бунча дардли, аламли, Мажнуннинг оҳу ноласи, ўртаниш-ёнишлари бу қадар муболағали, маҳобатли? Нима учун у бунчалик заифу хор, ожиз ва ночор қилиб ифодаланган? Навоий достонида мазкур саволларга ҳам жавоб бор. Асарнинг охириги бобларидан бири «Ишқ таърифидаким...» деб номланади ва унинг биринчи байти мана бундай:

Эй ишқ, гариб кимёсен,
Бал ойнаи жаҳоннамосен.

Шоир ишқни кимёга ва ойнаи жаҳоннамо, яъни оламни кўрсатувчи кўзгуга ўхшатган. «Кимё» — ҳозирги тил билан айтганда химия, аммо бу сўзнинг мўъжиза, мўъ-

жизакорлик деган маънолари ҳам бор. Айтишларига қараганда, қадимги кимёгарлар мис ва бошқа маъданларни юқори ҳарорат таъсирида олтинга айлантириш мумкин, деган хаёлга ишониб, бу орзу йўлида кўп куч сарфлаганлар. Навоий ана шу афсонага ишора этиб, одам аслида тупроқдан яратилган, аммо ишқ оташининг «кимёлиқи» туфайли у олтинга айланади, яъни ишқ инсон вужудини пиширадиган, ҳар хил чиқиндилардан тозалайдиган олов, дейди. «Чиқиндилар» — инсоннинг жисмоний талаблари, ҳирсу ҳавас, очкўзлик, фаҳш, ҳасад ва ҳоказо ношоиста хусусиятлар, умуман инсон руҳини илоҳиётдан ажратиб турувчи нарсалардир. Ана шу ёмон хислатлардан қутулиш жараёни бағоят оғир кечадиким, ошиқ ёки солиқнинг оҳу ноласи, изтироблари шундан. Ошиқ шунинг учун, «Ҳажр ўти»да қийналишга маҳкум. Навоий руҳининг «юз сўзу гудоз бирла» покланиш жараёни, кимёланишни «ишқи мажозий» деб атайди. Бу имтиҳонлардан ўтган, кимё оташида тобланиб, ҳолис бўлган, ўзлигини унутган, балки барча ўзгаликлардан қутулган ошиқда «сурати мажозий» қолмайди, унинг руҳи илоҳиётга эришади, қаёққа қараса, ҳақиқий Ёр кўзига ташланаверади:

Ким боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти, ёр топти.

Бу энди қалбнинг «оинаи жаҳоннамо»га айланиши, яъни ҳақиқий ишққа молик бўлишидир, деб хулосалайди шоир. Аёнки, бундай мартабага кўтарилган ошиқни ердаги маҳбуба — «мазҳар»нинг вужуди қизиқтирмайди, унинг кўзига маҳбуба буткул илоҳий руҳ бўлиб кўринади ва у «мазҳарда ўзни фоний топади» — руҳи унинг руҳи билан бирлашиб кетади.

Мажнунда «кимёланиш» Лайлини кўргандан кейин бошланади, аммо ишқ ўти унга анча илгари, у дунёга келгандаёқ теккан эди. Бошқача айтганда, Қайсининг ошиқлик дардига гирифторлиги, юз бало-офатларга дучор бўлиши, «мажнун» — жинни номини олиб, маломатларга қолиши унга тақдири азалдир, унинг лойи ишқ олови билан қорилган. Ғам хайли, Бало, Дард, Фироқ унинг доимий ҳамроҳи, чунки ошиқлик Ёр васлига етиш шундай уқубатларни бошдан кечириш билан вобаста. Алишер Навоий буни асар бошида Ишқ водийсининг даҳшатларини хаёлан тасвирлаш орқали кўрсатади:

вимзиё тун қўйнида шоир хаёли Арабистон ерларини кезиб чиқади, ёмғир, бўрон аралаш момақалди роқ гулдураб чақин чақилади. Чақин ёруғида шоир саксовулдай тахланиб ётган инсон суяклари, ваҳший ҳайвонларни кўради. Булут ҳам «бало ўқларини» ёғдирарди. Бу тун— ҳажр тун, бу водий эса — ишқ водийси, ваҳший даррандалар — ошиққа хуруж ётган бало-офатлар, суяклар — ишқ қурбонларидан нишона. Ўз асли, илоҳидан ажралган мусофир, ғариб руҳ— Мажнун шу водийда якка ўзи бошини эгиб ўтирибди... Мазкур манзара тасвирида иккита ўринли ташбеҳ бор. Бу ташбеҳларнинг иккаласи ҳам ўт («барқ») образи билан вобаста. Қоронғи тунда бирин-кетин чақмоқ чақилиб, унинг ёруғида қабилалар манзилгоҳи кўзга чалинади, шунда шоир «қиргун» (мазутдай) тунни Лайли сочига, чақмоқни эса Лайли юзининг очилишига ўхшатади:

Андоқки қилиб карашма майли,
Зулф ичра жамолин очса Лайли.

Лайли юзи бу ўринда илоҳий нур манбаининг ўзи, узун сочлари — моддий дунё, фироқ тузоқлари («Лайли» сўзининг маъноси ҳам тун демак, яъни унинг тундай қора сочларига ишорадир), ана шу нур манбаининг «барқ»лари Мажнун қалби ва вужудидан жой олган. Иккинчи ташбеҳ шундан иборатки, Навоий Ишқ воводийсида «нори айман» — шохлари шуълаланиб турган дарахтни кўради. Қисса бошланиб, Лайли ва Мажнуннинг биринчи учрашуви тасвирланганда шоир ҳалиги ташбеҳни такрорлаб, Мажнунни худди шу шуълали дарахт қиёфасида чизади, яъни Лайли юзининг шуъласидан Мажнун қалби, балки бутун вужудининг ниҳоли алангаланиб кетади:

Пўқ, йўқки туташти сарбасар ўт,
Бошдин-оёқ ўлди ул шажар ўт.

Шу тариқа, ўт, барқ, нур, партав, чоқин, оташ, ламъа каби сўзлар бу асарнинг асосий белгиловчи ташбеҳоти-га айлангандир. Лайли ҳусни ҳам ўт, Мажнун ишқи ҳам ўт, икки ўт бир-бирига тортилади ва бир-бирига текканда жонни куйдирувчи аланга келиб чиқади. Туғилгандан ишқ олови билан йўғрилган гўдак Қайс ўтга талпинади:

Ўт кўрсаки майл этиб ниҳоний,
Ишқ ўти тасаввур айлаб они.

Олам унга оловдай ёндирувчи ишқ бўлиб туюлади,
ўт унга роҳат, ўт — азоб, ўт унинг «сарнавишти». Шунинг учун Қайс бетоқат, ақли ҳуши ўзида эмас, Лайли жамолидан сачраган барқдан вужуди «ўт ичра фарқ» ошиқ ўғли оҳ чекиб, нолийди:

Кулбамдая масканимда бу ўт,
Жонимда бу ўт, танимда бу ўт.

Мажнун ишқининг ўти шунчалик зўрки, унинг оёқларига солинган темир занжир бу ҳароратдан эриб, ечилади. «Навоий достони Мажнун руҳида порлаган муҳаббат ўти тасвирларига бағишлангандир. Мажнун қисматининг тимсоли дostonда ўт ва нур» (И. Ҳаққулов).

Шундай қилиб, ишқ оташида ёниш, кимёланиш Мажнун учун қисмат, Навоий шу қисматга мубтало солиқнинг саргузаштини ҳикоя этади, дарду алам тўла сатрларни тизади, ўзи ҳам ёниб-сел бўлиб куйлайди. Мажнун — солиқ, аммо у оддий солиқ эмас, балки «мажзуб» — ошиқ солиқ. Шунинг учун унинг устози ҳам, пирини ҳам Ишқ, шу боис у дардини ниҳон тутолмайди, росмана хилватнишини солиқлардай сабру қаноатли, батамкин, тақводор эмас. Бу сифатлар ошиққа хос эмас-да! Ошиқ то васлга етмагунча тоқатсизланаверади, уни ҳеч нарса тўхтатиб туролмайди. Мажнун юз хил азобу уқубат, камситиш-хўрликларга чидайди-ю, бироқ ҳижрон дардига тоқат қилолмайди. Яхшиси асар йўналишини аниқроқ таҳлил этиб, бунини мисоллар ёрдамида кўздан кечирайлик.

...Не-не орзу-тилаклар билан Тангридан олган ўғлини ота илмли, маърифатли қилмоқчи бўлиб мактабга беради. Мактабда ўқий бошлаган Қайс илмларини тез ўзлаштиради, беш-ўн варақни бир лаҳзадаёқ ўқиб чиқиб ёдлаб ҳам олади. Қайснинг бундай қобилияти ҳаммани ҳайратга солади. (Шундай қобилиятни Фарҳодда ҳам кўрамиз. Демак, Оллоҳ ўзининг хос бандаларига алоҳида истеъдод беради.) Қайс таълим олиб юрган чоғида, Лайли бетоблиги учун мактабга қатнамайди. Тузалганидан сўнг келганида бундан беҳад қувонган устод ҳамма шогирдларини ўқишдан озод қилади. Қизлар ҳам диққанафас хонадан қутулганларидан қувониб,

Лайли билан биргаликда гулшан сайрига чиқишади. Буни шоир шундай чизади:

Қизлар била азми гулшан этгай,
Гулшанни жамоли равшан этгай...
Шод ўлди жамолидин дабистон,
Андоқки баҳордин гулистон.
Лекин бу баҳори зиндагоний,
Бир нахлини айлади хазоний.

Бу лавҳани нафсоний (адабиётшуносларимиз айтгандай, «ҳаётӣ») ишқ билан изоҳлаб кўринг-чи? Ахир «нафсоний ишқ» одам балоғатга етгандан кейин, тахминан 14—16 ёшларда бошланади. Лайли ва Мажнун эса ҳали норасида, 5—6 яшар болалар... Шоир муболага санъатини қўллаб, Лайлининг чиройи—ҳусни гулзорни чароғон қилиб юборди ва гулзордаги бир нахл (ниҳол, севгилисининг қомати)ни хазон этди, дейди. Бундан ўзга маъно ҳам чиқиши мумкин. Чунончи, ҳусни мутлақ бир кўриниш берганди, соликлар (ҳақпарастлар) завқшавққа тушдилар. Ҳусни мутлақ кўзгуси — баҳори зиндагоний (ҳаёт, тириклик)да ўз севгилиси (солик) қоматини букиб, уни интизор айлади, яъни солик бундай ҳусни-жамолга дош беролмасдан ҳушдан кетди. Кўриниб турибдики, бундай сўфиёна маъно чиқаётир: тасаввуф таълимотича, гулшан — бу дарвешнинг бутун руҳияти, уни Ҳақ ишқи эгаллаб олади ва у бетоқатланиб, ҳушдан айрилади. Энди бу ёғини тушуниш осон кечади, чунки Қайс ошиқ (солик)лик йўлига кирди, Лайли билан илк учрашувдаёқ унда илоҳий куч кескин намоён бўлди. Буни шоир қуйидагича тасвирлайди:

Яъни кўруб они Қайси маҳзун,
Рухсорини қилди қаҳрабон.
Ҳам чеҳраси ранги қаҳрабодек,
Ҳам кўнглида қўзғалон сабодек.
Ҳар дам йиқилурға жисми мойил,
Ҳуши доғи лаҳза-лаҳза зойил.

«Қаҳрабо» ташбеҳи ҳам ўт, олов ташбеҳларига мувофиқ: у бошқа жисмни ўзига тортади, ишқаса, чарсиллаб учқун сачратади. Унинг сарғиш ранги ошиқ чеҳрасини эслатиб туради. Айни вақтда бу сатрларда, Мажнун биринчи учрашувдаёқ эсини йўқота бошлагани тас-

вирланган: ошиқлик — ақлу ҳушдан бегоналик демак. Навоий воқеалар ривожи билан бирга ошиқ (солик) да кечаётган руҳий қийноқлар, кечинмалар ва ўзгаришларни бадий қуюқ бўёқлар орқали чизиб бораверади. Бўёқлар баъзан шунча қуюқки, сўфиёна маъноларни илғаб олиш ҳам қийинлашган. Шоир яна давом этиб:

Чун зўр кетурди ишқи бебок,
Аввал қадаҳ олди ҳушини пок.
Бал май иси бирла маст бўлди,
Ҳам хайлига зердаст бўлди,—

дейди. Буни тасаввуфдан беҳабар кишилар ўқиса, Қайс ҳам шароб ичибди-да, деган хаёлга бориши аниқ. Аслида эса, у сўфиёна мазмун касб этиб, Ҳақ ишқининг илк қадаҳи, унинг ҳушини олди ва ундаги май (илоҳий жамолдан сархушлик, ҳол, жазава, авж ҳолатлари) жилваланиб, ошиқнинг дилини банд этди. Бундан унинг кўнгил губорлари тозаланди, покланди, демоқчи. Ошиқ дилига ёр ишқи бода янглиғ қуйилди ва бу бода бирла лим-лим тўлди, унда бошқа ҳеч бир нарсага ҳожат ҳам, ўрин ҳам қолмади. Шубҳа ва гумонлари бутунлай тарқаб, ишонч ҳосил қилди.

Қайс Лайлини хилват жойда кўриб, ёқасини чок этиб «эл ҳар неки сўрса фаҳм қилмай, фаҳм етса жавоб дерни билмай» турган лаҳзада унга кўзи тушган Лайлининг раҳми келади ва ачинганидан ёнига бориб аҳвол сўрайди:

Ки эй, турфа йигит, не ҳолатинг бор,
Не навъ ғаму маломатинг бор?

Бу илтифот Қайс кўнглидаги муҳаббатни бадтар кучайтиради. У жонига ҳайрат ўтидан беоромлик келган, вужуди кучли оловланаётганини ҳис этган ва кўнглини олиб кетган Лайлига нима деб жавоб қайтаришга ақли етмайди, чунки бунинг ҳаммасига Лайлининг ўзи сабабчи. Илк назари тушгандаёқ Мажнуннинг дилига гулгула тушиб, тинчлиги йўқолган. Кўнглини олган экан, қандай қилиб ишқини ундан сир тутсин.

Гулшандаги учрашувдаёқ Лайли ва Мажнун бир-бирисиз туролмаслиги маълум бўлади, аммо учрашиш ҳам азоб, чунки Қайс Лайлига рўбарў келган заҳоти тоқат қилолмайди, унинг руҳсориға боқа олмай ҳушдан

кетади. Бу руҳий ҳолат адабиётшунос Иброҳим Гафуров таъкидлашича шундай: «Ҳушдан кетиш фавқулодда руҳий ҳолат. У фақат қаттиқ кечинмаларга берилгандагина, одам дилида мубталоликнинг ўчмас олови бўлгандагина рўй берса керак. Навоий достонида Қайс, игар эътибор қилган бўлсангиз, 5 маротаба ҳушдан кетади. Унинг ҳар бир ҳушдан кетиши Лайли қаршисида содир бўлади».* Ҳушдан кетиш кўпроқ сўфийларга хос руҳий-психологик кечинма. Айниқса, улар Илоҳ ёдида ўта жазавага берилганда, бутун руҳий куч-қувватини ишга солганда ҳушдан кетиш, ўзини унутиб қўйиш даражасигача бориб етадилар. Навоий Мажнун образида сўфийликнинг ана шу ҳолатини кўз олдимизда гавдалантиради. Бундан ташқари, айти шу ҳолда ёр жамолини кўнгил кўзгусида ҳис этиш ҳайратидан ҳушдан кетиш содир бўлади.

13—14-бобларда Мажнун ва Лайли учрашувидан кейинги жараён, яъни бир-бирига бўлган севгининг кучайиши қамраб олинган. Ишқ лашкарлари Мажнунни тобора босиб келаверади, бунга чидай олмай ҳаловатини йўқотиб, дашту биёбонларни маскан тутмоқни хоҳлайди. Лайли ҳам уни синов домига ташлайди, яъни бир кўриниб, ўзини бошқа кўрсатмасдан ғойиб бўлади. У ошиғини синаб кўриши керак, ёки унинг барча оҳ-воҳлари ёлғонмикин, ишқ ўтига, азоб-уқубатларини енгилга кучи етармикин? Энди Қайс ўзлигини тамомила унутиб, ёр хаёли билангина қолади. Ҳатто танини жароҳатлаб, маъшуқаси учун нисор этишга ҳам тайёр. Бундан ҳеч қандай зарар етмайди:

Чок айлади тортибон яқосин,
Чекти тани офият** либосин.
Йўқким бу либосини совурди,
Қим жисмидин они ўтқа урди.

Мажнун жисмида кечаётган нафсоний кечинмаларни бутунлай ёдидан чиқарган. У руҳий етуклик-ла андармон — руҳи билан овора, ёлғиз руҳи билангина ўзини тирик санайди. Бироқ руҳи тан қуршовида, тан унга қафас, шунинг учун ҳам Мажнун қийналади, руҳни бадандан олиб чиқмоқ керак, бу филоф исқанжасидан халос

* И. Гафуров. Уттиз йил изҳори. Т., 1987 й.

** Соғайиш

этиб, ёрининг руҳи ила қўшмоқликни ўйлайди у. Руҳ майл кўргузгани билан ҳали тандан чиқиб кетолмайди, чунки Мажнун олдида жуда кўп тўсқинликлар мавжуд. «Офият либоси»ни ечган Мажнун 14-бобда яна бир қаршиликка дуч келади. Бу — ота-она ёди. Не-не заҳматлар билан парваришлаб улғайтирган ота-онаси олдида фарзандлик бурчи, қарзи бор. Буни узмоқ керак. Аммо Мажнун ишқи кучайган чоғида буларни ҳам бутунлай ёддан чиқаради:

Лайли гами ўйла қилди бедод,
Ким ота-онани қилмади ёд.

Ҳали бу ерда ота-она экан, ҳақиқий ошиқ жумлайи жаҳондан воз кечгандагина ўз орзусига етиша олади. Акс ҳолда, у ҳақиқий ошиқ ҳисобланмайди. 14-бобнинг яна бир диққатга созовор жиҳати бор. Унда ит образига дуч келамиз. Маълумки, ит садоқат, вафодорлик рамзи саналади. («Лисон-уттайр») достонида Навоий Баҳоуддин Нақшбанднинг вафодор ит изини ўпиб йиғлаганини ҳикоят қилади.) Мажнун ўз садоқати, вафосидан кўра итнинг садоқатини устун қўяди. Чунки ит Мажнунга қараганда Лайлига анча яқин туради. Эҳтимол, у ҳам Мажнун каби ошиқдир, балки ундан садоқатлироқдир, ёрининг оёғи остида ётиб ўз вафодорлигини кўрсатаётгандир. Бунинг фаҳмига етган Мажнун ўз дардини тўкиб солади:

Сен мендин ўлуб вафода афзун,
Ҳам сидқда, ҳам сафода афзун.

Яъни Мажнун ўзини ошиқ санаб, ит даражасига ҳам кўтарила олмаганидан қаттиқ қийноқда. Ит эса Лайлини кўрганда Мажнун сингари ҳушини йўқотмайди, унинг оёқларига суйкалиб, эркаланади — итнинг бардоши кучли, бу эса Мажнуннинг етолмас армони!

15-бобда Мажнун «қабила аҳли» билан тўқнаш келади. «Қабила аҳли» — дунё шуғли билан банд, илоҳий ишқдан бенасиб кишилар. Қайсининг телбанамо хатти-ҳаракатлари, бегона қабилада яшайдиган қиз — Лайлини деб девонавор ҳар томонга елиб-юғуриши уларга жиннилик (мажнунлик) бўлиб туюлади. Қабиладошлари уни тушунишни истамайдилар. Ишқ билан ишқсизлик, кўнгил билан «соғлом ақл», «саломат аҳли» билан «де-

вона» орасида кураш бошланади. Қабиладошлари, отонаси Қайсга гўё яхшилик қилиш, меҳр-шафқат кўргизиш ниятида уни пари теккан, жин чалган, шунинг учун ақлини жойига келтириш керак, деб ўйлаб, ҳар хил чора-тадбир излайдилар. Ахир, ишқнинг чораси йўқлигини, бу дард илоҳий дард бўлиб, унга фақат ёр васли даво бўлишини улар қаердан билсин? Улар ўз ўлчовлари, яъни ердаги, кўриб турган ҳаётлари андозаси билан ўлчайдилар: Лайли бўлмас экан, бошқа қизга уйлан, бир қорача қизни деб девона бўлиш шартми, деб насиҳат қиладилар. Севги, ишқ улар назарида уйланиш, онла қуриш билан яқунланиши керак, яъни Навоий айтган биринчи босқичдаги авом ишқини англайдилар.

Шунинг учун адабиётшуносларимиз ёзиб келганидай, асарнинг асосий конфликти «феодал муҳит» билан «эркин муҳаббат» орасидаги зиддият эмас, ёинки Навоий бой-камбағаллар орасидаги тафовутни тасвирлаш мақсадида қалам тебратгани ҳам йўқ. Зеро, Лайлининг отаси каби Мажнуннинг отаси ҳам қабила бошлиғи, унинг бойлиги Лайлининг отасиникидан ҳам, Ибн Саломникидан ҳам кам эмас. Зиддиятнинг тугуни шундаки, Лайлининг отаси «девона» Қайсга қизини беришдан ор қилади, Мажнуннинг отаси эса, ўғлининг «девоналиги»ни тузатиш учун жони ҳалак. Агар мана шу тўсиқлар бўлмаганда ҳам, яъни Қайс Лайлига уйланганда ҳам у, барибир, мажнунлигича қоларди, зеро унинг мақсади уйланиш эмас, балки Лайли воситасида илоҳий ишқ камолотини касб этишдир. Шунинг учун, бемалол айтиш мумкинки, Мажнун замон ва макондан ташқари бир тимсол, у қулдорлик давридами, феодализмдами — қайси даврда бўлмасин яшаши мумкин, у интиҳосиз, самовий Ишқ рамзи.

Лайлининг отаси ўғлини йиғиштириб ол, бўлмаса ўлдираман, деб таҳдид қилади. Бундан қўрққан Мажнуннинг отаси қабиладошлари маслаҳати билан Қайсининг оёғига занжир солади. Лекин Қайс Лайлини эсга олиши билан, боя айтганимиздай, ишқ оташи зўридан занжир узилиб, бечора ошиқ уйдан чиқиб кетади. Бедард қабиладошлар унинг учун бегона, Мажнун улар орасида яшай олмайди. Бугина эмас, у қабила, ота-она, умуман жамиятдан зада бўлади, барини эсдан чиқаради. Ва дунёни ҳам унутишгача бориб етади:

Ўз отию қавму хайли оти,
Йўқ ёдида, гайри Лайли оти.

Ишқ ва ошиқликнинг бу хусусиятини тасаввуф назариётчилари «тафрид» (ёлғизланиш) деб атаганлар. Ошиқ шундай бир ҳол мартабасини эгаллайдики, ўзига ўхшаганлар, яқинларидан безор бўлади, инсон зотини ёқтирмайди. У яққаликни, ёлғизликни қўмсайди ва сахрога чиқиб кетади. «Ва жумладан ҳеч кимга бўйсунмайди, ўз руҳини ёлғиз тутишни хоҳлайди ва халқдан узлатга чекинади» (Сажжодий, «Урафо истилоҳлари», 132-бет). Ёлғизланиш дилнинг Ҳаққа юзланиши учун имкон яратади, Ёр ёдини фикрдан қувалиган ағёрлардан халос этади.

Мажнун — ошиқликнинг умумлашма образи, унда ошиққа хос жамики хусусият — хоксорлик, камтаринлик, беозорлик, ниёзманд бўлиш, маломатларга чидаш хислатлари мавжуд. Унинг дардлари умуминсоний дард, чунки Илоҳдан фироқда қийналиш, олий мақсад — илоҳиёт васлига интилиш ҳар бир пок инсонда бўлмоғи даркор. Ишқ бу йўлда восита. Васлга етиш эса осон эмас:

Ўзлукдин ўзингни айла озод,
То дашти фанога киргасен шод.

Фано — бақога ўтишда тариқатнинг сўнгги босқичи. Ҳар бир солиқ бу босқичдан ўтмай туриб, бақога эришолмайди. Мажнун ана шу босқичга етиб келган. Энди унга фанога яқинлашиш қолган, бунгача ҳали кўп мушкулларни бошдан кечириши аниқ. Мажнун ўзини ҳазину ночор, ишқ ўти қаршисида хасдан ҳам паст кўради, хас оловда қанчалик тез ёнса, ёнгани ҳам билинмаганидек, ўзини шу хасдан-да беиз кетишидан қаттиқ қайғуради. Хасдай оловда ёниш — ўзликдан воз кечиш орқали Руҳи мутлаққа етиш мумкин.

Достонда икки қутб — ишқ ва ишқсизлик тасвири бобдан бобга ривожланиб боради, шоир янги-янги образлар, характерлар киритиб, ўз ғояларини ифодалайди. Қайсининг отаси ўглини насиҳат қилиб биёбондан уйга қайтишга кўндиради, энг тажрибали табибни олиб келиб, даволамоқчи бўлади. Бу ҳам фойда бермагач, Мажнунни ҳаж муносабати билан Қаъба зиёратига олиб боради. Одамлар Қаъбани тавоф этиб, ўз дард-

ларига шифо тилайдилар, Парвардигор гуноҳларимизни кечирсин, деб дуо қиладилар. Мажнуннинг отаси ва қариндошлари ҳам Қайс Каъбани тавоф этса, зора дардига шифо бўлса, деб умид қиладилар. Аммо уларнинг «заминвий» ўйлари хато эди: Мажнун аксинча, Лайли ишқини кўнглимда мустаҳкамроқ жо эт, ишқ оловида кучлироқ ёндир, деб Худога илтижо қилади. Иложсиз қолган ота ўглини қайтариб олиб келади ва у яна саҳрога чиқиб кетади. Каъба зиёрати лавҳаси, тасаввуф аҳлининг ҳар қандай суратлар, тимсолларга сифинишни инкор этишларига ишорадир. Қолаверса, Илоҳнинг ўзига ошиқ бўлган, фақат Уни деб ёнган кишига бу ишлар ортиқча, ёинки маънини англамай, суратпарастлик қилиш билан баробар деб қаралган.

Мажнуннинг қариндошлари унинг дардига чора тополмай, «унинг ишидан илик ювадилар». Мажнун саҳрода ёрининг хаёли билан маст, оҳулар, қушлар унинг дўсти, ҳамроҳи. Бу орада унга овга чиққан лашкарбоши Навфал учраб қолади. Навфал бир вақтлар ўзи ҳам ишқ дардига учрагани учун Мажнун қалбини тушунади, унга раҳми келади:

Навфал дағи ишқ кўрган эрди,
Ғам дашти аро югурган эрди.

Навфал ишқ дардидан хабардор бўлса-да, лекин Мажнун даражасида эмас. Маълум бир босқичга кўтарилгандан сўнг ўшандай қолиб кетган. Шунинг учун ҳам у Мажнуннинг дардига малҳам топиш мумкин, деган қарорга келади: Лайлига ўз номидан совчи юборади, иш битмагач Лайлининг отасига уруш очади. Бу жангнинг келиб чиқишига Мажнуннинг ҳеч бир дахли йўқ. У ҳуши ўзида бўлмай юрган пайтда Навфалдан в а с л муждасини эшитиш асносидаёқ розилик бериб юборади. Лайлининг отаси урушда енгилганини сезиб, қизини ўлдиришга қасд этади. Шунда Мажнун ёрининг жони хавф остида эканини билиб, Навфалдан урушни тўхтат, деб сўрайди. Бу билан Навоий ибратли бир нарсага ишора қилиб кетган, яъни маҳбубага зўрлик билан эришиб бўлмайди. Шундан кейин Лайли ва Мажнуннинг Зайд орқали бир-бирига мактуб йўллагани тасвирланган боб келади. Мактуб кўнгилларни боғлайдиган, васлдан хушxabар, умидланишдир. Ошиқ-маъшуқларнинг абадий қовушиш олдидаги синов

дамларидир. Бу шундай майин ва нозик пардаларга ўраб берилганки, унда ҳеч қандай ғайритабиийлик ёки севишганлар мурожаатида бирор-бир ком (мақсад) йўқ.

Навфал уруш билан масалани ҳал қилолмагач, ўз қизини Мажнунга беришга рози бўлади (ишққа қарши яна бир «чора»). Бу пайтда Ибн Салом ҳам Лайлини ўз никоҳига олган бўлади. Аммо Лайли ва Мажнуннинг пок ишқи бу тўсиқларни ҳам енгади: Мажнун Навфал қизи билан тунни бедор ўтказса-да, унга яқинлашмайди, Ибн Саломнинг қуянчиқ дарди тутиб, беҳуш йиқилади. Ошиқ ва маъшуқа бир-бирлари ҳолини ғойибдан ҳис этиб, йўлга чиқадилар ва икковлари ишқ даштида учрашадилар:

Чун бир-бирини танишдилар жазм,

Руҳ этти бадан ҳаримига азм...

Руҳи қудсий нузул қилди,

Хокий тан аро ҳулул қилди...

Васл айлади иккиликни боқий,

Ваҳдат қадаҳини тутти соқий...

Улар бир-бирининг васлига етишган дамларда бутун мавжудот жимликка чўмган, ҳайвонлар, ўсимликлар — барча-барчаси сукут сақлайди, дами ичига тушган. Тасаввуф талқинига келсак, руҳи мутлақ ошиқ ва маъшуқа танига кириб — «ҳулул» этиб, уларга ҳаловат бағишлагани айтилмоқда. Руҳлар ўзаро туташмоқда. Аммо тонг ёришиб, севишганлар эл назаридан кўрқиб, яна ажрашадилар. Чунки ҳали бу Руҳи мутлаққа яқинлашувдир. Руҳи мутлаққа сингиб, йўқолиб кетиш эмас. Бу эса шоир томонидан жуда ҳам моҳирлик билан чизилганкий англаш учун нуқтадонлик зарур.

У дунёга кетиш нима? Бу — банданинг ўзига вақтинча инъом этилган неъматдан айриладиган фасл: у тентирайди, югуради, чопади, азобланади, қийналади ва охир-оқибатда ўз Эгаси қошига йўл олади. Шунинг учун ошиқ ўлимни қувонч билан қарши олади, унинг дили мажнунлик шаробига тўлуғдир. Чунки у маъшуқасининг васлига етишаётир. Нега оҳ-воҳ чексин, абадий фароғатга етишаётган экан, қайғурсинми, нимага ачинсин, фоний дунёнинг кўз очиб юмгунча ўтиб кетадиган кайф-сафоси, лаззатлари учун афеуслансинми?

Унинг олдида бу дунёнинг фароғати ҳечдир. Ана шу абадийликка — фанодан бақога севгилиси Лайли кетаётган экан, Мажнуннинг ҳам руҳини бу йўлга чорлаётган экан, гафлат уйқусида ётсинми? Унинг ҳам бу йўлга ҳозирлик кўрмоғи шарт. Лекин Лайлининг руҳи ошиғининг руҳини ҳам ўз манзилида йўлдош этиб, Буюк Эгасига олиб боради. Лайли бу дунёдан кетиш фуреати яқинлашганини сезиб, онасига васият қолдиради, яъни у Мажнуннинг келишига ишонган, бирга кетишларига халақит қилмасликларини ўтинади. Чунки ошиқ-маъшуқа руҳи аллақачон бир-бирлари билан топишган ва барча тўсқинликлар олиб ташланган:

Туфроғима туфроғини қотғай,

Руҳини менинг сори узотғай,—

дейди. Севгилиси ҳаёти хазонга юз бурган экан, Мажнун кўнгли буни сезиб, бир илоҳий куч билан Лайли қабиласи томон югуради:

Юз урди қабила сори ҳоли,

Оғзида тараннуми висоли.

Ҳа, унинг қайғуришига ҳеч бир ҳожат йўқ, балки висол они яқинлашган, севгилиси билан мангу қовушиш имкони етибди, у кулмай, шодланмай, йиғласинми?!

Хуллас, ишқ қиссаси шу тарзда поёнига етказилди. Умр бўйи бир-бирининг васлида, ишқида куйган, бу дунёда бир-бирининг дийдорига тўёлмаганлар Руҳи Мутлақ сари равона бўлиб, ердагина — туфроқ остидагина ором топдилар. Навоийнинг фикрича, ҳар бир одам ошиқлик йўлини тутиб, ишқ тариқига кириб, ўзини ўлимга эмас, балки васл майини ичишга тайёрлаши керак. Бу дунёнинг бирдан-бир мазмуни ҳам шу, демоқчи шоир. Руҳи Мутлақни тасаввур этишда инсон ақли ва онги ожиз экан, шоир уни Лайли тимсолида яратди. Буни эса шундай усталик билан образга сингдира олганки, дунёвий маъшуқа билан илоҳий маъшуқа орасида фарқ қолмаган.

Жон ва жонон можароси

Алишер Навоийнинг лирик асарлари жамланган «Хазоинул маоний» девонида икки мингдан ортиқ ғазал бор. Шарқ адабиётида бирор шоирга бунчалик кўп ғазал ёзиш nasib бўлмаган. Аммо гап фақат сонда эмас. Навоий қалбидан қуйилиб чиққан ғазалларнинг ҳар бири — даҳо ижодкорнинг беназир санъати ва теран тафаккурдан гувоҳлик берадиган бир бадий дурдона, мўъжизадир. Бу лирик минатюраларнинг яратилганига беш асрдан ошди, лекин кеча ёзилгандай ҳамон руҳимиз, шууримизни ғалаёнга солиб, дилларга ҳаловат бағишлайди, ўқиган сари яна ўқигингиз, байтлар қатига жойланган сеҳрли ва сирли маъноларни теранроқ, тўлароқ англаб олгингиз келади. Буюк ўзбек шоири салафлари ижодхонасида камолотга кўтарилган кўҳна жанрнинг имкониятларини истифода этиб, бемисл маҳорат кўрсатиш, хазон билмас шеърӣ гулшанлар яратиш баробарида ўзи мустақил равишда янги усул-услуглар ихтиро қилди, ижодий тажрибалар, жасоратли изланишлар йўлидан бориб, ғазал инкишофини баланд чўққиларга олиб чиқди.

Яхлит маъноли, воқеабанд ғазаллар яратиш улуг Навоийнинг шундай услубий ихтироларидандир. Мақсуд Шайхзода биринчи бўлиб бунга эътиборимизни қаратган эди. Аввалги шоирларда аҳён-аҳён учраб турадиган бу хусусият Навоий ижодида изчиллик тусини олади, муайян равия, поэтик ифода тарзига айланади. Турфа инсоний ҳолатлар, воқеа-ҳодисалар тасвирига бағишланган туркум-туркум ғазаллар шундан далолат беради.

Яхлит маъноли ғазал радиф сўзга урғу бериб, шоирона ваҳиятни намоён этиш, ё бирор-бир ҳодисадан таъсирланиб, ҳис-ҳаяжонни тўкиб солиш, шу воқеа моҳиятини очиш, ёҳуд муайян анъанавий тушунчатамсиллар, образ-ифодалар атрофида суҳансозлик қилиш, лутф кўрсатиш ниятининг мевасидир. Чунончи, улуг шоир жон ва жонон мавзуида бир туркум ажиб дилбар ғазаллар яратганким, шулардан бирини қуйида тўла келтирамиз:

Ҳар лабинг ўлгани турғузмакда жоно, жон эрур,
Бу жиҳатдин бир-бириси бирла жоножон эрур.
Жоним андоқ тўлди жонондинки, бўлмас фаҳмким,

Жон эрур, жонон эмас, ё жон эмас, жонон эрур.
 Бўлса жонон бордурур жон ҳам, чу жонон қилди азм
 Жон кетиб жонон била, жондин менга ҳижрон эрур.
 Жон менга жонон учундур, йўқ жонон жон учун,
 Умр жононсиз қотиқ, жонсиз вале осон эрур.
 Борса жон жонон йитар, гар борса жонон жон кетар
 Қимсага жонону жонсиз умр не имкон эрур.
 Хушдурур жону жаҳон жонон била, жонон агар
 Бўлмаса, жон ўйлаким ўлмас — жаҳон зиндон эрур.
 Жоним ол, эй, ҳажру жононсиз манга ранж айлама,
 Чунки жононсиз Навоий жонидин ранжон эрур.

«Жон» сўзи ўн тўққиз, «жонон» сўзи ўн олти марта такрорланиб келган. Бироқ бу қайтариқлар бизга но-
 хуш туюлмайдди, аксинча, кучли завқ уйғотади, шоир-
 нинг заковати, топқирлигига қойил қоламиз. Қарши-
 мизда ўзига хос бутун бир ғазал-тажнис, яъни бир
 ўзакли, талаффузи, шакли ўхшаш, аммо маънолари
 хилма-хил сўзлар воситасида барпо бўлган ҳайрато-
 муз санъат намунаси. Аёнки, тажнис классик шеър-
 тимизда кенг тарқалган усул, лекин етти байтли ға-
 залда икки жинсдош сўзнинг бошдан охир ҳар гал
 янги маънода, янги жило, янги товланиш билан бун-
 дай занжирланиб келиши фавқулодда ҳодиса. Гўё
 уста заргар бир бўлак жавоҳирдан турфа тароватли
 марварид доналарини суфталаб, ипак ипга тизиб чиқ-
 қандай. Ва лекин шу нарса ҳам эса турсинким, улур
 шоир сўз соҳибқирони эканини кўз-кўз қилиш учун-
 гина бу санъатга қўл урган эмас. Бу санъат замирида
 Навоий қалбида ҳаминша яшнаб, кўкариб турган эзгу-
 ардоқли фикрлар: ишқ, вафо, садоқат ҳақидаги мунав-
 вар, муборақ ғоялар порлаб диққатимизни тортади.
 Сиз — тафаккур хизматида, санъат-фикр ва ғоянинг
 кўрки, тарғиботчиси.

Бутун ғазал бўйлаб сўз додини бериб тажнисни
 узлуксиз давом эттириш бир санъат бўлса, буни муҳим
 ижтимоий-ахлоқий ғоя билан боғлаб ривожлантириш
 орқали гўзал бир тасвирни вужудга келтириш яна бир
 санъат — юксак шоирлик маҳоратининг, уйғоқ, уйғун
 тахайюл, табиатдай қудратли ва сахий истеъдоднинг
 нашъу намоси, сеҳркорлиги. Шоирнинг усталигини қа-
 рангки, байтлар бир-бири ила мантиқан пайвандланиб,
 етакчи, сарбон ғояни теранлаштира бориш асносида
 лирик қаҳрамоннинг туйғулари ҳам байтдан байтга

кучайиб, унинг юрагидаги дарди, эҳтирос-ҳаяжонлари жўшиб бораверади, жон ва жонон можароси зўраяди, висол шодлигию ҳижрон азоблари, ошиқ изтироби ва ёр истиғноси орасидаги драматик зиддият таранглашади. Ғазални шарҳлаганимизда бу хусусият янада равшанроқ кўзга ташлана боради. Аммо бу ишни бошладан олдин ҳамма гапларимиз келиб тақаладиган «жон» ва «жонон» сўзларига изоҳ бермоқчимиз.

Жонон сўзининг жондан келиб чиққани аниқ. Лекин қандай қилиб? Балки бу «жон каби», «жонга ўхшаш» (жондан ширин) деган маъноларни англатар? Яъни: жонмонанд — жонмон — жонон тарзида бирикманинг ихчамлашиб бориши оқибатида содир бўлгандир. Форс тилида сўзни мана шундай ихчамлаб, таллаффузни енгиллаштириш ҳодисаси бор. Аммо Судий Баснавийнинг фикрича, жонон жон сўзининг кўплигидир. Маҳбубни улуғлаш, унга чекеиз ҳурмат-эҳтиром билдириш мақсадида шундай қилинган бўлса ажаб эмас, чунки бу яхши одатимиз ҳозир ҳам амал қилиб келмоқда. Бундан ташқари, жонон — жонларнинг жони (жони жонҳо, жони жонон), туганмас, ўлмас жон маъносида ишлатилиб, бора-бора тилда мустаҳкамланиб қолган бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда, барча маъноларда ҳам жонон (муаннаас шакли жонона) инсон учун энг қимматли, энг азиз ҳисобланган жон билан баробар қўйилгани, ҳаттоки ундан ортиқроқ билиб, эъзозланаётгани аён бўлмоқда. Жонон, маҳбуб, маъшук, дилбар, дилором, санам — буларнинг барчаси Ернинг сифат — синонимлари. Улардан ҳар бири шеърингда ўз мавриди, ўз мақом — нисбатида қўлланилиб келинган. Чунончи, жонон сўзи тилга олинганда албатта жон сўзи ҳам қўшиб зикр этилган. Воқеан, бир-бирига вобаста бу тушунчаларни яна ҳам тўлиқроқ тасаввур этмоқчи бўлсак, жон сўзининг келиб чиқиш моҳиятини ҳам билишимиз даркор. Зеро, қадимги аجدодларимиз буни ҳозир биз тушунгандай тушунмаганлар. Ҳозир биз жонни танадан ажратиб тасаввур қилолмаймиз. Жон, яъни тириклик материянинг олий даражада уюшган шакли бўлмиш биологик ҳаётнинг (демак инсон вужудининг ҳам) хусусияти деб қараймиз. Қадимгилар эса, жон бошқа, тана-жисм бошқа деб тушунганлар. Боз устига, уларнинг тасаввурича, жон, руҳ олий неъмат, бирламчи борлиқ бўлиб, жисм қуйи ҳаюло — тўрт унсурдан таркиб топган бир қолип. Агар

жон бўлмаса, вужуд ўзича яшай олмайди, дунё тим-соли бўлган бу «вайрона»ни жон обод қилиши мумкин. «Ошиқ дили дўстга мунтазир ва беқарор талпинганидай, жисм руҳга муштоқ ва муҳтождир», дейди «Қашфул маҳжуб» китобининг муаллифи Шоҳ Иноятулло. Алишер Навоий асарларида учрайдиган «жисми вайроним», «тан уйи», «вужуд хокистари» сингари ибораларни шу маънода англашимиз керак. Унингча, жонсиз жисм — қаро тупроқ: «Жисмдан жонсиз на ҳосил, эй мусулмонларки, ул бир қаро туфроқдурурким, гулу райҳони йўқ». Жоннинг шоирлар кўп қўллайдиган иккинчи рамзий номи «равон» (юриб турувчи) эканини эътиборга олсак, жон жисмга қарама-қарши ўлароқ доимо ҳаракатдаги нарса, яъни ҳаёт рамзи деб қаралгани маълум бўлади. Шунинг учун у жисм билан курашади, ўз асли — Мутлақ Руҳга бориб қўшилишга интилади, дея талқин қилинган. «Жоним оғзимга келди», «жон риштаси», «жони кирди» қабилидаги халқ иборалари ҳам шу тасаввурлар таъсирида туғилган. Мазкур тасаввурлар, шу билан бирга, абадий ҳаёт ҳақидаги Масеҳ (Исо), Хизр тўғрисидаги армонли ривоятларнинг яратилишига ҳам сабаб бўлган. Гўё Масеҳ ўз нафаси билан ўлган одамни тирилтирар, Хизр бўлса оби ҳаёт — тириклик сувини топиб ичгани учун мангу яшаб, одамларни эзгулик манбаига етаклар эмиш...

Алишер Навоий тасвирлаган ошиқнинг севган ёри худди шундай нафасли киши, унинг лаблари ўликка ҳам жон бағишлай олади, бу лаблардан ўпган ошиқ абадий ҳаёт топади. Фақат бу эмас. Жонон лабларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида сеҳр кўрсатиш қудратига эга ва соҳирлик ишида улар ғоят иноқ-иттифоқдирлар.

Қисқаси, ғазалнинг ушбу ривоятга асосланган биринчи байтининг мазмуни бундай: «Жонгинам, лабларининг ҳар бири ўлган одамни тирилтиришда жон ўрнидадир, улар иккови бу ишда жуда иноқдирлар». Байтдаги «жонон» сўзининг иноқ, иттифоқдан ташқари, яна бир — жонга жон, жон бериб жон олиш деган қадимий маъноси ҳам бор. Масалан, урушда фидойилик кўрсатган кишиларга нисбатан шундай дейилган. Навоий ғазалга бу маънони ҳам сингдира олган: жононнинг икки лаби ошиққа жон бағишлашда бир-бири билан тортишиб, баҳслашади — бири жон олса, иккин-

чиси жон ато этади. Ҳа, бу Ёр дийдорига муштоқ, кўнгли муҳаббат бодаси-ла лиммо-лим одам учун табии ҳолдир. Ошиқ жонон ёдида шунчалик азият чекадики, ўзининг бор-йўқлигини унутиб қўяди, бироқ жонон ҳузур, висол уни қайта ўзига келтиради, Висол лаҳзасидаги бу руҳий ҳолат, қониқиш, Ёр лабларидан олинган бўсанинг лаззати жонга беқиёс ҳузур бағишлайди. Жон жонон билан қовушиб, йўқ-йўқ, бирлашиб кетади. Улар орасида ҳеч қандай фарқ қолмайди: жон — жононга, жонон эса — жонга айланади. «Яъни: «Жоним жонондан шу даражада тўйиб қониқдики, улар шундай бирлашиб кетдиларки, қайсиси жон, қайси бири жонон эканини билмай қолдим — жон бўлса, жонон қани, жонон бўлса жон қани?» — Биринчи байтнинг бевосита давоми бўлмиш иккинчи байтнинг мазмуни шундан иборат.

Муҳаббат қиёмида ошиқнинг «буду нобуду тенг бўлиб» қолиши, жонон жилвасида эриб кетиши Навоий ижодида кўп маротаба учрайдиган хуш тасвирлардан. Чунончи, шоир бошқа бир ғазалида бундай дейди: «Ёр буди ичра нобуд ўлғайменким, ўртада ўзгарликдан демаким, ўзликдан осор қолмағай?. Ишқ тариқати шуки, агар бу йўлга кирган одам ҳақиқий ошиқ бўлса, у ўзини маъшуқанинг бир бўлагига айлантириши, орада «у» — «мен» деган фарқланишга ўрин қолдирмаслиги керак. Ахир, висол чоғида юз берадиган муҳаббат қиёми «ўзни унутиш ва маҳбубдан айри тасаввур қилмасликдир» (Шоҳ Иноятулло, «Шашфул маҳжуб», 19-бет). Бу ошиқни беқарор орзиқиб кутган дам, унинг учун олий мукофот. Чунки ошиқнинг кўнгли ва жони тинимсиз равишда жононга қараб интилади, жононсиз яшашни дўзах азоби деб билади. Зотан, жононсиз жоннинг унга кераги йўқ. Жононсиз жон тини ҳам қийноқ ва уқубатлар гирдобига солади.

Жоннинг доимий суратда жононга талпиниши, висолга ташналигини инсоннинг ўз Идеалига, бутун фазилати, пок ахлоқи, ички маънавий дунёсининг кўркем, нурафшонлиги билан жозибали бўлган Дўст сари интилиши деб билмоқ керак. Дўст — кишининг севган ёри ҳам, эътиқод-иймон тимсоли, муқаммал инсон ҳам, одамзод ҳеч қачон тўймайдиган ҳаёт ҳам, эзгулик, адолат ва ҳақиқат ҳамдир. Яхши инсонни севиш — ҳаётни севиш, ҳаётни севиш — ҳақиқатни, Ҳақни севиш демак. Буюк Навоий хаёлотида етилган

Жонон образида бу тушунчаларнинг бари мужассам. Шу маънода жононга бўлган муҳаббат реал турмуш, муҳитдан қониқмаган, зулм ва зўрлик пажмурда этган, дунёнинг нотекис ва нотўқислигидан озурда кўнгилнинг қидирган оромгоҳи, сиғинадиган ва суянадиган ягона паноҳхонаси бўлганини унутмайди. «Хазойинул маоний» дебчасида шоир ўз газалларини ёзилишига сабаб бўлган ҳаётини турткиларни бундай қайд этади: «Олдимга онча душворликлар юзланди ва теграмда онча саъб гирифторликлар айланди ва бошимга сипеҳр онча бало тошини отди ва ишқ сипоҳининг лагад-куби заиф пайкарим била сунгакларимни онча оёқ остида ушотдиким, не сўзимдан хабарим, не ўзлугим била ўзимдин асар қолди». Бу аҳволимни шарҳ этсам тушунадиган бир мушфиқ инсон тополмадим, шу боис дардларимни шеър қилиб ёздим, дейди Навоий.

Ёрга бўлган ишқнинг шиддат ва шарофатини шу тахлит камоли эътиқод билан таърифлаб келиб, улур шоир учинчи байтда фикрларини янада равшанроқ баён этади: «Агар жононинг бўлса — жонинг ҳам бор, агар жонон кетишга чоғланса, билгилки, жон ҳам жонон билан бирга кетади. Демак, жондан ажраласан ва ҳижрон азобида қоласан». Жон билан жононнинг ажралмаслиги ҳақидаги бу гоё кейинги байтларда янги-ча қиёсланиш ёрдамида давом этади. Масалан, тўртинчи байтнинг мазмуни бундай: «Жон менга жонон учун керак, аксинча, жонон жон учун эмас. Чунки жононсиз яшаш беҳад оғир, аммо жонсиз умр кўриш осон».

Жигареўхта, шайдойи ошиқ кўнгил муножотини мана шу маромда ўртаниб-ўртаниб изҳор этган. Висолдан сархуш, бироқ ёрдан жудо бўлиш муқаррарлигини олдиндан сезгандай жони талвасада. Ҳижрон азобларига қайта гирифтор бўлмаслик учун жондан кечишга ҳам рози... Тўртинчи байтдаги «жонсиз умр осон эрур» жумласи бизга ғалатироқ туюлиши мумкин. Дарҳақиқат, қандай қилиб одам жонсиз яшай олади? Чамаси, бу ўринда шоир жон ва жонон баҳсининг мажозий-ботиний маъносини чуқурлаштира бориб, инсон учун маънавий ҳаётнинг афзаллигини таъкидламоқчи бўлган. Унинг назарида ҳақиқий ҳаёт маънавий ҳаётдир, зероки, жонон, кўриб ўтганимиздай, ана шу маънавий фазилатларнинг йиғма тимсоли. Навоий сўз ўйини — тажнисдан мантиқ силесиласига ўта-

ди: модомики жон билан жонон бир экан, бири иккинчисисиз тасаввур этилмас экан, жонони йўқ (ишқсиз) одамлар жонсиз кишилардир. Улар тирик юрадилар-у, лекин руҳан, қалбан ўлганлар. Шунинг учун умрлари осон кечади. Аммо энг қизиги шундаки, шоир ўзининг бу фикридан қайтади — ахир, ишқ барча махлуқотда бўлиши шарт, ишқсиз, жононсиз, умуман ҳаёт йўқ. Бу хулоса бешинчи байтда ўз ифодасини топган: «Жон кетса, жонон кетса, жон ҳам кетади». Шундай бўлгач, жононсиз ва жонсиз қандай яшаш мумкин?

Бу фикр олтинчи байтга келиб мазмунан яна кенгайди, жонон фақат ошиқнинг жони билан баробар нарса бўлиб қолмай, балки «жону жаҳон»га тенг, бутун мавжудотни ўз ичига оладиган тушунчага айланади. Энди ошиқ, ўз жони, ўз шахсияти ҳақида қайғуриш билан чегараланмайди. Унинг учун дунёнинг барча ширинлиги, лаззати, ҳатто азоб, хўрсиниқлари ҳам жонон билан хуш, жонон билан маъноли ва зебо: «Жону жаҳон жонон билан хушдир, агар жонон бўлмаса, жон бўлмайди деганинг кам, бу кенг жаҳон зиндонга айланади». Навоий такрорий бўлса-да, ҳижрон оғирлигини бот-бот таъкидлаб, охиригиги еттинчи байтда илтижо ва тавалло оҳангини кучайтиради ва ғазални шу пафос билан якунлайди. Зору нотавон ошиқ жондан кечиш эвазига бўлса ҳам жонон васлидан маҳрум этмасликларини ёлвориб сўрайди: «Эй, ҳижрон, майли жонимни олгин, аммо жононсиз яшаш азобини менга раво кўрма. Чунки жононсиз Навоий жондан безордир».

Маълум бўладикки, таҳлил этганимиз ғазалда ошиқнинг икки ҳолати — висол лаҳзаеидаги ҳаловат, жоннинг яйраши ва Ёрдан ажралганда юз берадиган руҳий қийноқлар қиёсланиб тасвир этилган. Бошқача айтганда, жон ва жонон баҳси васл ва ҳижрон қиёси негизига қурилган. Висолга мушарраф бўлган ошиқ бу бахтнинг абадий барқарорлигини истаб, агар жонон ташлаб кетса нималар бўлиши мумкинлигини зорланиб гапирди. Бу — Алишер Навоийнинг айни шу ғазалда қўллаган бадий усули. Жон ва жонон можаросига бағишланган бошқа ғазалларида шоир яна ўзгача санъат, ўзгача усулларни синаб кўрган. Масалан, «Қасди жоним қилди ҳажр, эй қотили хунхор, кел» сатри билан бошланадиган ғазалда жонондан ажралган, фироқдаги ошиқнинг изтироблари тасвирланади.

У Ёрига ғойибона мурожаат қилиб, «Жон нақдини овучда ушлаб турибман, агар келсанг, йўлингга сочман», дейди. Руҳ ҳам, жон ҳам жонон йўлига мунтазир, ошиқнинг нияти бўлса жонини жононга топшириш: «Жон етибдур оғзима, дерман лабингга топширай, лутф этиб қилгил мени жон бирла миннатдор, кел». Ажойиб, шоирона тасвир, мўъжизакор таъбининг тенгсиз неъмат! Ҳаётбахш нафасли маҳбуб висолига муштоқ ошиқнинг интизорликдан жони оғзига келган. Шу бетоқат жонимни келиб олгин, мени азобдан қутқар, сендан миннатдор бўламан, дейди у. Аммо бу аини ҳолатда ошиқ учун янгидан жон топиш ҳам. Чунки Навоий васф этган маҳбуб лаби жон бағишлаш қудратига эга-да!

«Севингил, эй кўнгил, охирки, жисминг ичра жон келди», деб бошланадиган ғазал эса бунинг акси ўлароқ жонон келгандан кейинги шодлик, руҳий кўтаринкилик кайфиятини тараннум этади. Ёр бемор бўлиб ётганда ошиқнинг жони ачишиб, баттар қийналади. Ёки ёрдан келган мактуб, ёрга юборилган нома, ёхуд ёр муждасини келтирган хабарчи кабутарлар тасвири ҳам Навоийда ошиқ қалби ҳаяжонлари билан қўшилиб кетади. Жонондан келган жон исини (ҳам хабар, ҳам хушбўй маъносида) келтирса, жавоб номасини ёзганда ошиқ уни жон риштаси билан чирмаб, ҳар бир сўзи, ҳарфи ёрдамида гўё қийналган жони нишонларини жўнатади. Бу каби ғазалларда муайян образнинг чизгилари намоён, тасвир характерли деталлар асосида давом этган ва шу ҳаётий ашё — сурат таъсирида лирик туйғулар қулф уриб, қайнаб чиқади. Хуллас, Навоийнинг воқеабанд, яхлит маъноли асарлари унинг лирик меросидаги ўзига хос поэтик ҳодиса, туркумлар ичидаги ҳар бир ғазалнинг махсус усулда битилгани эса бутунлик, гармонияга интилган нуктадор шоирона тафаккурнинг рангин оламида алоҳида-алоҳида кўринишлардир. Шу сабабли улуғ шоир ижодининг тадқиқотчилари учунгина эмас, балки унинг асарларини ўқиб, баҳра олишни ният қилган китобхонлар учун ҳам бу хусусиятларни билиш зарур.

**«Ахтарин ишқ эттию совуқ
нафасни оҳ субҳ»**

Тўққиз байтли бу ғазал рамали мусаммани маҳзуф баҳрида ёзилган (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилотун). Мазмунига кўра ошиқона, яъни ошиқнинг ҳижрондаги изтиробларини, кечинма-ҳисларини ифодалайди. Шу жиҳатдан уни шарҳи ҳол усулида ёзилган ғазаллар сирасига киритиш мумкин. Аммо зоҳирий маънолари билан ошиқона бўлиб кўринган ушбу ғазалда орифона (тасаввуфий) маънолар ҳам ифода этилади, умуман Алишер Навоийнинг аксар ғазалларида зоҳирий ва ботиний маъно, «дунёвий» ишқ билан «илоҳий ишқ», бошқача айтганда, «мажозий» маънолар билан «ҳақиқий» маъно бирга қўшилиб, бири иккинчисини тақозо этиб келади. Икки маънолилик, икки планли тасвир мазкур ғазалга ҳам хос, шунинг учун унинг шарҳи ҳам ана шу икки жиҳатни очиб беришга хизмат қилиши керак. Ғазалда бошдан охиригача иккита образ — тонг ва тун (ёки шом) тимсоли қарама-қарши қўйилиб, қиёсланиб борилади, ташбеҳ ва истиоралар шу икки тимсол — образ атрофига уюштирилган. Ошиқнинг ҳижрони, айрилиқдаги ҳолати — тун, висол дамлари — тонг, ёруғлик. Ошиқ инсон ҳижрон, айрилиқ тунидан қутулишга ва ёр дийдорига мушарраф бўлиб, фараҳ топишга талпинади, ҳижрондаги азобларидан зорланади, охирида эса тонг отиб, васл умиди шуъласи кўринади. Демак, ғазал ягона мавзуга бағишланган, тасвир мантиқи байтлар аро вобаста бўлиб, бир силсилани ташкил этади. Энди байтлар шарҳига ўтамиз.

Ахтарин ишқ эттию совуқ нафасни оҳ субҳ,
Бўлди гўё шоми ҳажрим ҳолидин огоҳ субҳ.

Аввало нотаниш сўзларга изоҳ берамиз: ахтар — юлдуз, ашк — кўз ёши, субҳ — тонг. Матлаъда ҳазрат Навоий ажойиб шоирона тасвир яратган: тонг (субҳ) жонлантирилиб, унга одам хусусияти берилган. Тонг ғира-ширасида юлдузлар кўз ёшидай омонат милтиллайди, тонгнинг салқин шамоли эса, дардманд ошиқнинг оҳидай совуқ. Яъни тонг ошиқ аҳволига ачинади, ғамгин бўлади ва кўз ёши тўкиб, совуқ оҳ тортади. Лирик қаҳрамон ўз ҳолати билан отаётган тонгни

қиёслаб, тонг менинг айрилиқ шомидаги азобларимдан хабардор бўлган, шу сабабли юлдузларни кўз ёшидай тўкди, салқин шабада уфуриб, оҳ чекди, дейди. Эрта-лабки салқин шабада дард зўридан оҳу нола қилган одамнинг нафасига ўхшатиш, совуқ оҳ эса бу ўринда афсус ва ачиниш, ожизлик нишонаси. Байтнинг насрий мазмуни: «Тонг гўё менинг ҳижрон тунидаги аҳволимдан хабар топгандай, юлдузларни кўз ёши қилиб, совуқ шамоли билан оҳ уриб етиб келди». Бу — байтнинг «дунёвий», ошиқона шарҳи. Байтнинг ботиний, орифона маъносини англамоқ учун эса баъзи сўзларнинг мажозий, тамселий маъносини тушуниб олишимиз керак. Чунинчи, тонг (субҳ) — «ваҳдат нурининг таралиши» («Шарҳи Гулшани роз», 583-бет), илоҳиёт тажаллиси; у олами ғайбдан нузул этиб, таайюнот (аён нарсалар, дунё ғоялари) зулумотини ошиқ кўнгли саҳифаларидан сидириб ташлайди. Оҳ — ишқ ғулғуласининг тил билан ифодалаб бўлмайдиган авж лаҳзаси. Шом — ваҳдатга қарама-қарши касрат (кўплик) мартабалари, таайюнот пардаси. Нафас — кўнгилнинг маънавий гулзоридан эсан лутфидан тозаланиши» (Саййид Жаъфар Сажжодий, «Мусталаҳоти урафо», 405-бет), ғайб латофатига, маҳбуб талабига интилиш. Нафас, шунингдек, вақтни, лаҳзалик ҳолни, олий ўзгариш ва ёришишларни ҳам билдиради. Ҳижрон — Ҳақдан, Илоҳдан бошқага юз ўгириш, кўнгилнинг вақтинча ўзга фикр — ташвишлар билан банд бўлиши, парда орқасида қолиши.

Ана шу маъноларига кўра; матлаънинг орифона мазмуни бундай бўлади: «Менинг дунё ишлари — касрат билан машғуллимни, Ҳақдан бошқа нарсаларга эътибор қилиб, ундан узоқда қийналганимни кўриб, илоҳий ваҳдат нури дилим саҳифасини тозалаш, ўз ҳолимга қайтариш учун етиб келди». Воқеан, орзудаги неъмат-ғўзалликка мунтазир одамнинг қалби тонгда ёришиб, фараҳ топиши табиий. Кўнгил мусаффо бўлади, яйраб нафас оласан киши. Тонг орифона шеърийятда кўп қўлланилади. У — илоҳий файзият тимсоли, нуроний одам даракчиси. Илоҳий ёр дийдорига толиб одам бу нурга етишиш учун кўпдан-кўп руҳий қийноқлар, ҳижрон азобларини бошидан ўтказиши керак. Шарҳланаётган ғазалда солик (йўловчи)нинг яна шу аҳволи руҳияси тасвирланади, ташвишли талпинишлари кўрсатилади.

Иккинчи байт:

Ғам туни муҳлик ғамим англаб яқо чоқ айлади,
Тонг елидин ҳар нафас ҳолимға тортиб оқ субҳ.

Мазкур байтда матлаъда ифода этилган мазмун давом эттирилган. Тонг матлаъдагидай бечора ошиқ ҳолига ачиниб, кўз ёши тўкиш, оқ уриш баробарида, ғам тунидаги ҳалокатли (муҳлик — ҳалокатли демак) аҳволни кўриб, ёқасини йиртади». «Ёқа йиртиш» — тонгнинг отишини англатувчи истиорадир, чунки ёқа йиртилганда одамнинг кўкраги кўринганидай, тун пардаси йиртилганда тонг намоён бўлади, яъни илоҳиёт жамоли кўрина бошлайди. Навоийнинг Самарқандда гадодан сотиб олган байтининг биринчи мисраси: «Кўкрагимдур субҳнинг пироханидан чокрок», яъни: «Кўкрагим тонгнинг кўйлагидан чокрок». Бу ерда субҳнинг пирохани — тонг пардаси, ҳарир бир нимқоронғилик ҳаёл сафҳасида яралган, ҳам тонгнинг отиши ёқанинг йиртилиши эмас, балки кўкракнинг чок-чок бўлишига ташбеҳ қилинган. Аммо ҳар икки байт тасвирининг чиройида муштарак жозиба бор. Иккинчи байтдаги «тонг ели», «оқ», «нафас» сўзлари такрор бўлса-да, аммо ҳолатни конкретлаштириш, таъкидлашга хизмат қилган. Тун — асл маъносидан ташқари, олами имкон — борлиқ, ғайб сиру асрорини, мазкур байтда жабрут олами (Илоҳ ва фаришталар орасидаги олам) — ни ҳам англатади. Бироқ, биринчи маъно ҳам назарда тутилган. Шунингдек, тонг елини илоҳий неъмат файзи, илоҳиёт ёди маъноларида ҳам тушунсак, байтнинг орифона мазмуни бундай бўлади: «Ғайб асрорини англашдаги ҳалокатли интилишларим, кўрқинчли аҳволимни кўриб, тонг ёқасини чоқ этди, яъни отди. Иштиёқу изтиробим эвазига илоҳий нурдан нишона кўрдим.

Учинчи байт:

Тийра ҳижрондин чу йўқтур фарқ субҳу шомима,
Хоҳ шом ўлсуи қоронғу рўзғорим, хоҳ субҳ.

Бу байтда яна бир фавқулодда тоза истиора қўлланилган: тийра ҳижрон. Қоп-қора айрилиқ — бу ошиқнинг қил сизмаган қалби, мотамзада ҳолати. Ҳижрон туни, ҳажр шом иборалари ёнида мазкур истиора тасвирининг латифлигини оширади, рангни қуюқлаш-

тиради, лирик қаҳрамон кечинмаларининг шиддатини бўрттириб кўрсатишга хизмат этади. Қолган сўз ва иборалар тушунарли, шу учун байтнинг зоҳирий мазмунини бундай шарҳлаш мумкин: «Айрилиқ ғамидан ҳаётим, руҳиятим шундай қоронғики, тонг билан шомим, кеча ва кундузим орасида фарқ йўқ. Хоҳ тонг бўлсин, хоҳ шом — сезмасман, бари қоп-қора тунга айланган». Байтнинг ботиний, маърифий маъноси: «Илоҳий ёр ёдини фаромуш этиб, нафсоний дунёга берилиб қолганим учун тонг билан шомнинг фарқи билинмай қолди, шом бўлса ҳам, тонг отса ҳам кўнглимга ҳеч нарса сиғмайди, чунки «қоронғу рўзгор» — дунё ташвишидан қутулиш ғоят мушкул, у мани ўз домида занжирбанд этган». Солик ўз иродасини батамом пир қўлига топшириб, тариқат мақомидан зина-ба зина кўтарилса, нафе қутқуси ва дунё истакларидан бутунлай қутулсагина, кўнглини узил-кесил тажаллиёт зиёсига рўбарў эта олади, «тийра ҳижрон»дан қутулади.

Тўртинчи байт:

Дуди оҳимдин қарорғай, ҳажр шомидин батар,
Бўлса ҳижрон қатъида бир кун манга ҳамроҳ субҳ.

«Дуди оҳ» ҳам ёр ишқида ёнаётган безовта, бетоқат ошиқ аҳволининг ночорлигини англатувчи муболагали истиоралардан: ошиқ ёр ишқида шундай ўртаниб ёнаёптики, гўё унинг ичидан олов гуриллаб чиқаяпти, бу олов унинг оҳу нолаасидирким, тутундан олам қоронғилашади, ҳатто зиё таратадиган тонг юзи ҳам бу тутундан қора тусга киради. Бу эса ҳажр шомидан ҳам баттар. Шоир сўзу гудоз, ёниш-ўртанишнинг, ишқ тортишлари, қийноқлари, руҳий-маънавий талпиниш ва курашларни шундай дардли сатрларда таъриф этади. Хуллас: «Агар тонг ҳижрон пайтида (авжида) мен билан бир кун бирга бўлса, оҳим тугунию ҳажрим шиддатидан ўзи ҳам қора рангга бўялади». Дунё ишлари, моддий олам талабларига қараб юраверсанг — тонгни ҳам сезмайсан, илоҳий нур ҳам қоронғуликни ёриб ўтолмайди.

Бешинчи байт:

Тийра шомим дафъ қилди меҳр зоҳир айлабон,
Яхши борди меҳрибонликларда шайъиллоҳ субҳ.

«Меҳр» билан «меҳрибонлик» сўзлари ўзаро таж- нис — сўз ўйинини ташкил этган: меҳрнинг бир маъ- носи қуёш, яна бир маъноси эса муҳаббат, меҳр. «Шайхиллоҳ» — Аллоҳнинг каромати, неъматидемак. Байтнинг мазмуни: «Худонинг неъматидан бўлган тонг меҳрибонлик кўрсатиб, яхши натижа олиб келди, қо- ронғи шомимни дафъ этиб, қуёшни бошлаб келди». Ва яна: «Ваҳдат нури зиёси — тонг баракатидан кас- рат — дунё шугли кўнглимдан кетди, кўнглим тоза- ланди, илоҳий нур чашмаси — қуёшга етишиш имкони топилди».

Олтинчи байт:

Хушдурур жом сабуҳ, эй шайх, сен ҳам ичгасен,
Тутса май соқий бўлиб бир меҳриюзлик моҳ субҳ.

Бу байтдаги «меҳр» сўзи бошқа маънода, яъни маъшуқа сифати бўлиб келган. Шоир умумлашма тасвирлардан бир қадар аниқликка — конкретроқ тас- вирга кўчади, юзи қуёшдай порлаган соҳибжамол со- қий ҳақида ёзади. Лекин, бу билан Навоий газалнинг орифона, ботиний маъноларини давом эттиришдан воз кечди, дея олмаймиз. Аксинча, анъанавий тамсиллар — соқий, жом, май сўзлари шоир айнан илоҳий муҳаб- бат ҳақида гапирётганини билдириб туради. Бу байт- да яна бир анъанавий образ бор — бу шайх образи. Шайхни шоир бу ўринда тақводор шахс, зоҳид маъ- носида қўллаган, аслида эса шайх комил инсон, пири муршид маъносида ҳам келади. Машҳур сўфийларнинг кўпи шайх деб эътироф этилган. Навоий ўзларини би- лимдон ҳисоблаб, орифларнинг ботиний оламидан бе- хабар, завқу шавқдан маҳрум дунёпараст шайхларни назарда тутган. Шундай қилиб, байтнинг маъноси: «Эй тақводор шайх, тонг пайти комил инсон маъна- виятдан сўз бошласа ёки Қуръон тиловат қилса, ило- ҳий кашф зуҳуроти, мушоҳада сархушлигида муҳаббат- га лиммо-лим юрагидан роз айтса, сен ҳам қулоқ сол ва сархуш бўл, чунки тонгги суҳбатнинг сурури ўзга- ча, лаззатли бениҳоя ва ёқимли».

Нега бундай маъно келиб чиқди? Чунки, тасаввуф талқинида жом — «илоҳий тажаллиёт мавжи ва бепоён нурнинг порлаши» («Миръотул ушшоқ»), соқий — «файз манбаиким, вужуд зарротини борлиқнинг бода- сидан сархуш қилгандир» («Миръотул ушшоқ»), май —

«ғалаботи ишқ» (Сажжодий, 400), «илоҳий тажалли-
ёт... («Миръотул ушшоқ»). Яъни: меҳрюзлик соқий —
ориф инсон илоҳиёт тажаллисининг файзидан тонгда
бода тутса, эй шайх, сен ҳам ичишинг муқаррар.

Еттинчи байт:

Ғам тунн кўҳи балосидин магар бўлмиш ҳалос,
Қим мениндек кўргузур рухсоран чун коҳ субҳ.

Кўҳи бало — бало тоғи, рухсора — юз, коҳ — сомон.
Ошиқ изтироб чекишдан, бало тоғининг юкини тор-
тишдан ранглари сомондай сарғайган. Бу аҳвол тонг-
нинг бўзариб оқариши орқасидан қуёш нурларининг
олтин (сарик) рангда кўрина бошлаши билан қиёс-
ланган. Афтидан, тонг ҳам мен каби айрилиқ ғами-
нинг балосидан ҳалос бўлибди, чунки сомондай сар-
ғайган юзини кўрсатмоқда, дейди ошиқ. Тоғ балоси-
дан ҳалос бўлиш қуёшнинг тоғ ортидан чиқиб кели-
шига ишора ҳамда қуёш тунда уфқ ортида, тоғлар
кейинида банди бўлади, эрталаб яна қутулиб йўлга чи-
қади, деган қадимий тасаввурга вобаста тасвир бу.
Навий субҳ (тонг)ни бир шахс сифатида жонланти-
риб, уни лирик қаҳрамон ҳолати билан қиёслашни да-
вом эттирган.

«Бало» — Илоҳнинг имтиҳонлари, солик йўлида
учрайдиган қийинчиликлар, «бало тоғи» шунга муво-
фиқ — тариқат йўлида учрайдиган имтиҳонларнинг энг
оғири демак. Мазкур байтда кўҳ ва коҳ (тоғ ва сомон)
сўзларини зид қўйиш (тазод санъати) ҳам бор. Ошиқ
ўзининг дарддан юзи сарғайганини айтиш билан бирга
илоҳий қудрат, зоти азалий ва унинг имтиҳон — бало-
ларининг беҳадлиги олдида зарра мисол кичик ва ҳа-
қир эканини ҳам таъкидлайди. Шу тариқа, соликнинг
мақомот сари интилишларидаги иккиланишлар, муш-
кулотлар, имтиҳонлар қийинчилиги ва уларни енгиб
ўтиш учун иродани чиниқтириш иштиёқи акс этади бу
байтда.

Саккизинчи байт:

Субҳидам бедору гирён бўл, агар файз истасанг,
Қим сенинг уйқунгга хандон ўлмасун ногоҳ субҳ.

Ғазалнинг орифона мазмуни бу байтда яна ҳам
очиқроқ ифодаланган, субҳ илоҳий файз тимсоли эка-

нини шоир ўз тили билан баён этган. Бундай файзга тунлари бедор ўтириб, тоат-ибодат билан шуғулланган, Илоҳ ишқида куйган, ўртанган дардли одамларгина эришадилар. Навоий даврида илоҳталаб дарвешлар, ориф солиҳлар дунё роҳатидан воз кечиб, маънавият сиррини кашф этиш учун кечалари ухламай, зикр айтиб чиқар, бутун вужудлари, қалб-шуурларини шу мақсадга қаратиб, сидқидилдан Мутлақ Рух сари интилардилар. Натижада уларнинг кўнгиллари равшанлашиб, завқу сурур топар, зеҳнларида маърифат тонгги ёришарди. Маъновият олами ошиқлари Навоий васф этган ҳақиқий, ошиқлардир, улар шоирнинг идеал образлари, эзгулик фаришталари эди. Шунинг учун у орифлар ғоясини жону дилдан тарғиб этади, дейдики: агар илоҳий файз истасанг, эрта саҳарда уйқуни тарк эт, Худо йўлида бедор ва гирён бўлгин (байтда гирён ва хандон — кулиб ва йиғлаш сўзлари зид қўйилган), гафлатда ётма, бўлмаса, файздан бенасиб қоласан — тонг сенинг аҳволингга кулади. Камолот истаган одам тонгдай уйғоқ, тонгдай пок бўлиши лозим.

Ва ниҳоят, тўққизинчи байт:

Эй Навоий, ул қуёшнинг муждан васлин бериб,
Қилса неткай шоми ҳажрим меҳнатни кўтоҳ субҳ.

Ғазалнинг бошидан бошлаб давом этиб келган шом — тонг қиёсий параллеллик мақтаъга келиб якунланаяпти. Субҳдан кейин қуёш чиқиши ва туннинг чекиниши муқаррар. Лекин Алишер Навоий назарда тутган тонг илоҳий тажалли сафоси бўлганлиги сабабли қуёш ҳам пири муршид қалби ёки Мутлақ Рухнинг манбаъи тимсолидир. Тонг эса шу манбаъ — нур чашмасининг даракчиси. Ошиқ йўловчи ҳижрон тунни, яъни дунёвий талаблар, илоҳиётдан узоқлаштирувчи ишлар — зулмлар зулумоти қийноғидан кейин ниҳоят васл шодмонлиги имконини топади, кўнгил даричаси ёр жамолига қараб очила бошлайди. Мақтаънинг зоҳирий маъноси: «Эй Навоий, ул қуёш, яъни ёр васлининг дарагини етказиб, ҳижрон шоми азобини (меҳнат — азоб дегани) қисқартирса кошкийди».

Байтнинг орифона ботиний маъноси эса бундай: «Эй Навоий, ваҳдат нури жилоси — тонг Зоти мутлақ (ёки комил инсон қалби) манбаига етишиш хушхабарини етказиб, Илоҳ ёдидан бегоналашув қийноғи,

касрат зулумоти ичра чекаётган руҳий изтиробу азобларимни қисқартирса нима бўлар экан». Ана шундай мазкур ғазалда Навоий илоҳий кечинмаларини реал инсоний кечинмалар тарзида тасвирлайди. Зотан, орифларнинг тариқат даражаларини эгаллаш йўлидаги интилиш — ёнишлари нега реал бўлмасин? Ахир бу оддий одамларнинг эмас, ўзларини руҳан тайёрлаган, жуда катта вазифани бўйинга олиб, фақат маънавий маърифат сари ўтли шавқ билан интилган одамларнинг ҳар қандай дунёвий тушунчадан холи покиза ишқи эмасми?! Шунинг учун ҳам уларнинг қалб кечинмалари юксак ва олижанобдир. Шу шавқ ва интилишни тор маънода тушунмаслигимиз керак. Бу Навоий каби буюк инсонларнинг дунё ва Илоҳ орасида, дунёни севиш ва дунё кишиларидан задалик, дунё ишларидан кўнгил узолмаслик ва дунёда бўлмаган идеалга боғланиш, уни севиш ҳислари орасидаги талпиниш-изланишлари, руҳий саргардонлик ва қайноқларнинг рамзий шеърий изҳори эди.

«Эрур кўнгилда сафо ишқ тоза доғи била»

«Хазоинул маоний»нинг биринчи девони — «Ғароибус сиғар»га киритилган ва Алишер Навоийда кам учрайдиган тахаллуссиз ғазаллардан бири («Ғароибус сиғар»да жами ўнта тахаллуссиз ғазал бор). Ушбу ғазал «Бадоеъул бидоя» девонида ҳам мавжуд. Демак, у шоирнинг ёшлик йилларида ёзилган. Ғазал етти байтдан иборат, лекин тахаллусли мақтаъ бўлмагани сабабли якунловчи хулоса етишмаётгани сезилади. Асар мавзун — ишқи илоҳийни куйлаш, бу ғоя гоҳ мажозий ташбеҳ — истиоралар, анъанавий образлар (парвона, булбул), гоҳ тўғридан-тўғри тасаввуфий истилоҳ — тамсиллар воситасида баён этилади. Қайд этиш жоизки, ишқи илоҳийни тараннум этган ирфоний-маърифий мазмундаги ғазаллар Навоий девонларининг асосий қисмини ташкил этади, уларни эса бир неча гуруҳга бўлиш мумкин: 1) муножот ғазаллар; 2) Худо ва Пайғамбар мадҳига бағишланган наът-ҳамд ғазаллар; 3) ошиқнинг аҳволини тасвирловчи «шарҳи ҳол» ғазаллар; 4) фалсафий фикрларни ифодаловчи ғазаллар.

Тилга олинган ғазалда ошиқона кечинмалар шарҳи,

ёр васфи ҳам, фалсафий мушоҳида-мукошифа ҳам бор. Демак, асар бирон-бир ҳис, бирон-бир муайян ҳолатни эмас, шоирнинг катта мавзу атрофидаги умумий тасаввур-тушунчалари, шунга мувофиқ ишқнинг инсон қалбига ўтказадиган таъсири ҳақида зикр этади, ишқ ва фано, тариқат йўлининг жозибаси ва таҳликаси шонрона талқин этилади. Шу боис ғазал байтларини бевосита ўзаро занжирий боғланиш эмас, балки, қофия, радиф, мавзу ва оҳанг муштараклиги бирлаштириб туради, мадҳ, васф, шарҳиҳол ва тасаввуфий маънолар бир ўзандаги оқимга тушиб олган. Чунончи, матлаъда ошиқнинг ишқ дарди янгиланганидан хушнудлиги, иккинчи байтда маъшуқа фироқида қийналиш, кинояли хотирот, учинчи ва тўртинчи байтларда ишқнинг қудрати ва мўъжизакорлиги ҳақида мулоҳаза — муқояса, бешинчи байтда шоҳ ва дарवेशнинг ишққа муносабати, олтинчи ва еттинчи байтларда бўлса илоҳиёт файзини топган солиқнинг лаҳзалик масрур туйғулари, ёр жамолига маҳлиёлиги тасвир этилади. Хуллас, ишқнинг турли жиҳати, ошиқ инсоннинг ҳолатлари ва шоирнинг ўз мавзуга муносабати, қарашлари акс этган. Умуман, Навоийда илоҳий ишқ ҳар хил ҳолатларга боғланиб, ҳар бир ғазалда ўзгача бир тароват янги-янги ибора-ифода, услубий тарзу равия билан куйланади. Шу учун унинг ғазаллари бир-бирининг айнан такрори эмас, балки ҳар бири янги асар сифатида ўқувчига алоҳида завқ бағишлайди. Тасаввуфнинг ҳар бир мақоми ва манзилларидаги руҳий ҳолат, бу манзилларни кашф этиш қийинчиликлари, Буюк Илоҳнинг ҳузурига талпиниш, соғинч ва қўмеаш, маънавият неъматидан сархушлик, қалби маърифатга гарқ Дўст дийдорига ташналик, ундан маҳрумлик дамларидаги изтироб ҳар бир ғазалда турфа рангу оҳанг, суврату санъатлар орқали такрор-такрор тараннум этилади. Бу ғазалчиликда, айниқса, орифона шеъриятда қабул қилинган анъана бўлиб, шоирнинг ўзига хос маҳорати, навбунёдкорлиги шу анъана бағрида камол топиб, кўзга аёнлашарди. Бунини меъморлик санъати билан қиёсласа бўлади: Самарқанду Бухоро, Ироқу Нишопур, Балху Ҳирот меъморчилик ёдгорликларига қаранг, уларнинг нақшу нигори, кошинлари, тарҳу тароватида ўхшашлик бор. Аммо ҳар бири яна ўзига хос салобат, ҳусну жозобага эга, ҳар бир меъморнинг «дастхати»ни аниқ ҳис этасиз. Шеърият ҳам шу;

қатъий анъаналар андозаси ичра беназир устакорлик, улуг салафлар даражасига кўтарилиш ва шу майдонда ихтиролар қилиш, янги йўл, янги оҳанглар топиб, элли қойил қилиш. Анъанавий усул-равияда маҳорат кўрсатиш — бир мўъжиза, асрлар анъанасини енгиб шоирона ихтиролар қилиш — иккинчи, янада олийроқ мўъжиза. Навоийнинг ҳар бир ғазалида «эски мавзунини», янги руҳ, янги туйғу ва фикр билан янгидан янгратиш, ғазалнинг қадимий шаклидан фойдаланиб, шоирона мўъжизалар кўрсатиш маҳорати намоён. Воқеан, таҳлилга олган ғазалимиз ҳам «Эрур кўнгилда сафо ишқ тоза доғи билан» деб бошланади: ишқнинг кўнгилда ҳар бир янгиланиши, тоза доғлар қолдириши янги илҳом ва завқ олиб келади, янги шеърни бунёд этади. Ушбу ғазални байтма-байт шарҳлаб чиқсак, айтилган фикрлар тўлароқ ва аниқроқ англашилади. Биринчи байт (матлаъ):

Эрур кўнгилда сафо ишқ този доғи била,
 Нечунки кўзда ёруғлик эрур қароғи била.

Ишқнинг доғи — дарду алами, асорати, тамға-яраси тозаришидан кўнгилда шодлик, сурур ва равшанлик пайдо бўлди. Зотан, бунга ажабланмаслик керак, чунки кўзнинг қорачиғи равшанлиги унинг қорачуғидан. Байтнинг мазмуни шу. Ажойиб ташбеҳ: кўз гавҳари қора, аммо кўришнинг қуввати, ёруғлик ўшандан, демак ишқ кўнгилга дарду доғ солса-да, лекин кўнгил кўзини равшанлантиради, оламини мусаффо нигоҳ билан идрок этишга чароғи ҳидоят бўлади. Навоий шу ташбеҳ орқали тазод санъатининг фавқулудда янги вариантини кашф этган ва инсон руҳидаги драматизм, қарама-қарши ҳолатларни тушунтира олган: ишқ-муҳаббатдан фориг одам тинч, хотиржам яшаши керак. Бироқ ҳаётда бунинг акси бўлади, муҳаббат дардига гирифторлик хурсандчилик, фароғатга сабаб бўлади. Кўнгил бу дарддан яйрайди! Шоир оқлик ва қораликни (байтда «сафо» ва «тоза» сўзлари ҳам ўзаро мутаносибликка киришиб, завқли бир туйғу бағишлайди), қуллик ва озодликни, ишқий безовталиқ лаззати ва ишқсизлик бадбахтлигини қиёслайди, сўфийнинг тан азоблари эвазига туядиган руҳий-маънавий ҳузурини олқишлайди. Доғ — тамға, нишон; доғ — андуҳ, ғам: доғ — жароҳат, яра: доғ — юракдаги қора нуқта, су-

вайдо: доғ — лоланинг қора ранги; доғ — қуллик белгиси. Сафо эса «риёзат чекишдан кўнгилнинг покланиши» («Миръотул ушшоқ»), поклик, таъбнинг нописанд, ёмон хислатлардан тозаланиши... кўнгилнинг ағёр, яъни ғайри ёрдан, ғаддор дунёдан юз ўгириши»-дир («Мусталаҳоти урафо», 262-бет). Шундай қилиб, ишқ доғи ағёр доми, дунё қудрати қуллигидан кўнгилни озод этади. Илоҳни севиш, Унга қул бўлиш қулликдан озод бўлишнинг чин йўли, демак, бундай қулликдан хурсанд бўлиш керак. Шунинг учун ҳам ошиқ маҳбубасининг тамғасини кўнгилда асраб, унга қул бўлишдан боши осмонда. Ишқнинг фараҳ ва фароғат, сафо ва рўшнолик келтириш хосиятини шундай ажойиб, оригинал тоза тасвир билан ифодалаган шоир иккинчи байтда мўъжизакор тахаййулнинг яна бир қиррасини кўз-кўз этади:

Фироқ шоми ёнгилмас ўқинг кўнгул йўлини,
Ки борур ул сари пайконидин чароғи била.

Биринчи байтдаги қоронғу-ёруғ тазоди давом эттирилган, аммо маъно бошқа. Биринчи байтдаги ташбеҳ асослари доғ ва кўз қорачуғи ижобий маънодаги ранг эди, аниқроқ қилиб айтсак, бу қораликлар оқлик, равшанлик келтирадиган эди, фироқ шоми эса ошиқ учун ёруғлик эмас, азоб-изтироб олиб келади. Ошиқнинг ҳижрондаги кунлари тун билан баробар, ҳижронда ошиқ учун ёруғлик йўқ, унинг тонги зим-зиё, қуёши маҳв этилган. Фироқ шоми тариқат аҳли наздида солиқни Илоҳдан ажратиб турувчи парда, касрат пардаси, яъни дунё ишлари билан оворагарчилик. Фироқ шомида, дейди шоир, маъшуққа қараб, ўқинг (кипригинг) кўнглим йўлини адашмасдан топади, чунки у кўнгилга томон чироғи билан келаяпти. Нимага ишора бор бу ерда? Гап шундаки, «пайкон» сўзи ҳам ўқни билдиради, лек бу ўринда камон ўқи назарда тутилаяпти. Камон ўқининг ўткир учи эса металлдан ясаларди ва у нишонга қараб учиб бораётганда металл қисми ярақлаб турар, баъзан эса олов сочаётгандай, шуълаланиб кўзга ташланади. Ўқнинг ана шу ҳолатини Алишер Навоий чироқ кўтариб бораётган одамга ўхшатиб, жонли ва чиройли сурат чизган: «Фироқ шомида, яъни сенинг ёдинг вақтинча кўнгилдан кўтарилиб, дунё иш-ташвиши парда бўлиб мени сендан

ажратганда, ўқинг адашмасдан кўнгил йўлини топади, зеро у ўз нишонига пайконини чироқ қилиб бораяпти».

Бундай ташбеҳни бошқа бирорта шоирда учратмаймиз: ёрнинг киприги — зулматни ёриб бораётган машъала, гўё зим-зиё тунда чақилган чақмоқдай. Албатта, маъшуқа кипригини чақмоққа ташбеҳ берганда Навоий кўзни ҳам назарда тутган, чунки аслида киприк бировга қараб етилмайди, балки назар, қараш йўналади, яъни кўзнинг нури, энергияси таъсир этади, жозиба, куч бағишлайди. Шунинг учун киприк — чақмоқ самовий миқёсда илоҳий нурнинг ярқ этиб, кўнгилни ёритиши ёки заминий миқёсда соҳибкаромат пирнинг назар қилиши, бир нигоҳ билан қалбларга гулгула солиши тарзида талқин этилиши мумкин. Одий ҳаётда ҳам қалб китоби бўлмиш кўзларнинг кўнгилларни боғлаши, севгига замин ҳозирлаши кўп учрайдиган ҳодиса.

Учинчи байт:

Эрур сукуту фано ишқ лозими, булбул
Не воқиф оғча фиғону улуғ димоғи била.

Навоий Асарлари қуллийётининг 1988 йилги янги нашрида (3- жилд, 428- бет) мазкур байтнинг биринчи мисрасида «фано» ва «булбул» сўзларидан кейин вергул қўйилгани учун маъно бузилган. Агар шу нашрга суянадиган бўлсак, «Сукут ва фанодир, ишққа лозим бўладигани булбул, бунча фиғони ва улуғ димоғи билан нимадан хабардор?» деган ғалати мазмунли гап келиб чиқади. Бундай «тахрир» ўқувчини чалғитиши, Навоий асарларини тушунишни қийинлаштириши аниқ (Бун таъкидлашга мажбурмиз, чунки ҳозирги ёзувга кўчирилган классик шеърларда тиниш белгиларининг аҳамияти катта, вергулни нотўғри қўйилгани учун маъноси мавҳумлашган байтлар анча). Хўш, Навоий бу байтда нима маънони ифодалаган? Бу маъно қуйидагича «Сукут сақлаш ва фано — жисму нафс эҳтиёларидан батамом қутулиш ишқнинг заруратидир, шунча нола фиғони, сархушу ошуфталиги билан булбул бунни қайдан билсин».

Ҳа, шоир бу ерда ошиқлик рамзи, нафосат ошуфтаси, ишқни ёниб куйловчи булбул билан баҳсга киришган. Бу қизиқ, чунки Навоийнинг бир қанча ға-

залларида булбул хониши мадҳ этилади, лекин бу байтда у булбул ишқнинг моҳиятига тушуниб етмайди, деган фикрни баён этади. Балки бошқа маъно бордир бу гапнинг тагида, балки шоир бирор бир мазҳаб ақидасини, тариқатнинг бирор силсиласи пешвосининг кўрсатмаларини тасдиқлаётгандир? Дарҳақиқат, матлубга етишиш йўли фақат оҳу нола эмас. Фигон чекмай, зоҳиран сукутда бўлиб, дардни элга ошкор қилмай, ботинан кўнгилни маърифатдан сероб этиб, фано мартабасини эгаллаш ҳам мумкин. Масалан, Баҳоуддин Нақшбанднинг ақидаси шундай. (Баҳоуддин Нақшбанддан: сиз самоъга қандай қарайсиз, деб сўраганларида, у киши: «Мо инкор накунему ин кор накунем» — «Биз инкор қилмаймиз, аммо бу ишни қилмаймиз» деб жавоб берганлар). Самоъ ва зикрга берилмай, муайян касб билан шуғулланиб, одамларни Ҳақни танишга даъват этган дарвешларнинг йўли шуни тақозо этарди. Улуғ мутафаккир рамзий йўсинда тариқат аҳлининг икки тоифаси сулукини таққослаган: тинч хотиржам зикр билан, ички оламни тараққий эттириб, ҳаққа яқинлашувчилар ва самоъ, рақс, қўшиқ-куй орқали муҳаббатларини очик изҳор этувчи бетоқат, безовта одамлар. Шундай, ошиқлик ҳар доим ҳам фиғону нола эмас экан, «анжуманда хилват» кўрувчиларнинг ботиний маърифати, кошифлик йўлида ўзгача ёниш, ўзгача фидойи қатъият бор. Тўртинчи байт мазмуни учинчи байт юзасидан айтган фикримизни тасдиқлайди. Байтни келтирамиз:

Ул ўтки ўртади парвонани, ҳамул ўтдим.
Кўрингки қовруладур шамъ доғи ёғи била.

Маълум бўладики, гап парвона ишқи устида бора-япти, яъни шоир булбулнинг нолали муҳаббати билан парвонанинг жим, аммо вужудини ёндирувчи «индамас» муҳаббатини қиёсламоқда. Тасаввур қилинг: шамъ, унинг атрофида эса алангага қараб талпинаётган митти парвона. У ўтга шундай ихлос, шиддат билан интиладики, оловга қўшилиб ёниб кетгунча тинчмайди. Бироқ парвона шунчалик ошиқлиги, дардининг зўрлигига қарамай, оҳу нола чекмайди, балки жимжит ўтга томон талпинаверади. «Ул ўт», яъни илоҳий ишқ алангаси фақат парвонани эмас, шамънинг ўзинида муми ва ёғи билан қўшиб қовуради, эритиб куйди-

ради. Улуғ шоир тамсиллар воситасида Ишқнинг бе-
интиҳо зарроту жонзотлар, ошиқу маъшуқ барини
қамраб олувчи қудратини бизга тушунтирмоқчи бўл-
ган. Шамънинг шуъласи — илоҳий ишқ, муми ва ёғи —
дунё, инсон вужуди, парвона — ошиқ инсон тимсолла-
ридир. Парвона — фано тимсоли, яъни ёмон сифатлар-
дан қутулиш ва маҳмуда (яхши) сифатларга эга бў-
лиш, ҳирсу ҳавасни тарк этиш йўли. Бу фақир дарвеш-
ларнинг, аҳлуллоҳнинг тариқати. Хўш, шоҳлар-чи, улар
ҳам бу бахтга мушарраф бўла оладиларми?

Шоҳу улус ғамюю жоми Жам, хшо улким
Синуқ сафол ила дурд ичкай ўз фароғи била.

Йўқ, шоҳлар фано мартабасига етишолмайдилар,
чунки улар дунё ғамюю улус ташвиши, шон-шуҳрат,
айшу ишрат билан банд — шоирнинг ғояси шу. Афсо-
нага кўра, Ажам шоҳларидан Жамшид шундай ҳум
ихтиро қилибдики, унинг ичидаги шароб асло тугамас
ва у оламни ўзида акс эттириб турар экан. Шундай
қилиб, «жоми Жам» — туганмас бойлик ва ишрат, шу-
куҳу салтанат рамзи. Унинг сўфиёна талқини ҳам
бор: «маърифат бодаси билан лиммо-лим ориф кўнгли»
(«Миръотул ушшоқ»). Лекин Навоий мазкур байтда
буни назарда тутмаган, бўлмаса шоҳу дарвеш аҳво-
лини чоғиштирмаган бўларди. Шоир анъанавий тасав-
вуфий эътиқодга амал қилиб ориф дарвешнинг фақиро-
на ҳаётини подшонинг ҳашаматли ҳаётидан устун қўя-
ди, аммо буни қуруқ таъкид йўли билан эмас, балки
«назарий» тушунтиришга интилади: Шоҳ фуқаро таш-
виши ва ўзининг шону шуҳрати, туганмас давлати, ишра-
ти билан овора, у бу ғамдан фориг бўлолмайди. Демак,
у шунчалик дабдаба шукуҳи билан озод, бахтиёр
эмас. Ҳатто жаҳонни кўрсатувчи олтин жом ҳам уни
ғамдан озод қилолмайди. Шоҳнинг акси ўлароқ синиқ
сафолда (жоми Жам — салтанат ва ҳашамат рамзи бўл-
са, синиқ сафол — қамбағаллик, камтарлик белгиси)
май қуйқумини ичаётган, яъни маҳбубнинг васли деб
азоб чекаётган дарвеш бахтиёр. «Дурд» — май қуйқу-
ми, қаноат ҳамда айни вақтда номуродлик, маҳбубнинг
бетоқат қилувчи ёдини ҳам англатади. Хуллас, Навоий
илоҳий ишқ хосиятлари ҳақида гапириб келиб, парво-
насифат дарвешнинг мамлакат подшосидан устун ту-
рувчи озод-эркин турмушини шарафлайди. Олтинчи
байт:

Хумор аро тиладим соқию қадаҳ, юз шукр,
Ки улки тиладим келди ўз аёғи била.

Шоир ўзининг синиқ сафолда «дурд» ичиб, маҳбуб ёдида сармаст қаҳрамони — ишқ парвонаси ҳолатидан руҳланиб кетиб, ўзини у билан шерик, ҳаммаслак қилиб кўрсатади. Аммо лирик қаҳрамон — дарвеш ёр олдида сархуш бўлса, шоир ҳали хумор, у энди соқию қадаҳ талаб қилапти. «Хумор» ҳам мастликнинг асорати, аммо у вақтинчалик совуш, соликнинг иккиланиши, беқарор ҳолатини ҳамда «маҳбубнинг иззат пардаси ичига яшириниши, дунё пардаси ваҳдат юзини беркитишини» англатади. Ана шундай ҳолатда шоир турланган кайфи-ятни мослаш учун соқий (пири муршид) қўлидан қадаҳ (маърифат) тилайди ва Аллоҳ унга тилаганини етказганидан — бир ҳузурига етганидан шукроналар айтади. Байтдаги «аёқ» сўзи икки маъноли: 1) одамнинг аъзоси ва 2) қадаҳ. Демак, сўз ўйини — тажнис ясалган: «келди ўз аёғи била — келди ўз қадаҳи била». Теран маъно тоза ифода ва тимсоллар билан очилган. Еттинчи байт:

Қучарга сарв ниҳоли бири қадингдек эрмас,
Агар кетурса ани боғбон қучоғи била.

Бу байтнинг зоҳирий маъноси кўриниб турибди. Шоир маҳбуб қоматини энг чиройли дарахтга ўхшатмоқда, йўқ, маҳбуба қомати сарвдан ҳам чиройли, ахир сарвни қучганда ёр қучгандайин ҳаловат топиш мумкинми? Боғбон сарвларни қучоқлаб келса ҳам, лекин бу ёр қоматини қучганчалик эмас. Аммо байтнинг тасаввуфий зоҳирий маъноси ҳам бор. Қад деганда сўфийлар пирнинг ҳайбати, илоҳийлик аломати бор одамни назарда тутганлар. Шундай бўлгач, байтнинг мана бунақа маъноси ҳам келиб чиқади: «Гарчи боғбон боғдаги чиройли сарв дарахтларини намойишкорона қучиб келса-да, лекин уларнинг бирортаси комил нисон — пирнинг гўзал, илоҳий ҳайкалидай эмас, уларни қучиш пирга сифинишдай лаззат беролмайди».

Алишер Навоийнинг улуғворлиги шундаки, унда зоҳирий ва ботиний маънолар, яъни ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозий тасвирлар бир-бирига халақит бермайди, балки бир-бирини тўлдириб, қувватлаб туради. Бошқача айтганда, ишқи ҳақиқий тасвиридан ишқи мажозий тасвирига ёки аксинча ҳолатга осон ўтилади, китобхон

гоҳ бу маънодан, гоҳ у маънодан, гоҳ ҳар иккисидан завқлана олади. Ушбу ғазалда ҳам шуни кузатиш қийин эмас, унда тариқат ақонди, мақомат босқичларидаги солиқ ҳолатлари, ишқ изтироби ва ошиқ азоби, дардли ўртанишлар тасвирланади ҳам шу билан баробар, реал инсоний кечинмалардан воқиф бўласиз. Воқеан, ишқ парвонаси солиқ дарвеш ҳам реал инсон, унинг кечинмалари ҳақиқий инсоний кечинмалар, фақат унда ният улуғроқ, дард беинтиҳо, идеал ғоят узоқ...

**«Аҳд қилдим: ишқ лафзин тилга
мазкур этайин»**

Алишер Навоийнинг ҳар бир ғазали ўзига хос ёндошиш, ўзига хос таҳлил ва тафсир усулини тақозо этади, чунки ҳар бир ғазал алоҳида руҳий ҳолат, алоҳида поэтик фикр ва ҳис-туйғулар ривожини ифодалаб келади, тасвир тарзи, санъатлар мунтазамлиги ва мутаносиблиги ҳам шунга мувофиқ. Мазкур ғазалда эса Ишқ водийсида мушкулотларга дуч келган ошиқнинг бир лаҳзалик ҳолати, иккиланиши, ғайрининг сўзига қулоқ солиб, гўё вақтинча «араз», «истисно» билан ёридан юз ўгиришга беҳуда уриниши тасвирланади. Одатда истисно (ўзини озод ҳисоблаш, ноз қилиш, араз) маъшуқ хислати бўлиши керак, ошиқ эса ниёзманд, ҳамма вақт ёрга содиқ одамдир. У шу хислати билан машҳур. Бу ерда анъанага хилоф равишда иш тутилмадимикин? Йўқ, ундай эмас. Навоий лирик қаҳрамонининг озурдалигини маъшуқ нози сингари тусунмаслигимиз керак. Бу «истисно» — ишқдан тавбатазарруъ «аҳди» замирида ошиқ кўнглининг ҳар қандай азобларга бардош бериш, дарду балоларга тайёр туриши маъноси ётади. Ошиқ ишқ қийноқларидан қутулишга чора излайди, аммо қўллаган тадбирлари беҳуда бўлиб чиқади. Чунки у бу домга абадул-абад гирифтор, ишқни тилга олмайман, дейди, лекин у тилга келаверади, сиррини элга билдиргиси келмайди, аммо дарди ошкор бўлаверади. Зеро, ошиқнинг инонихтиёри ўзида эмас.

Одамда шундай ҳолатлар бўладикки, оҳанграбодай тортиб турган нарсадан ҳам безор бўлсанг, жоннинг қийноғисиз яшаш мумкин эмаслигини, қутулишга интилиб, қутулолмаслигинини англаб бадтар изтироб чека-

сан. Навоий айни шу руҳий ҳолатни қаламга олган, яъни тилда тавба қилиб, инкор этиб, аслида кўнгил қаърида бунинг аксини тасдиқлаш. Ўзига хос шеърӣ санъат бу. Бир неча байтда кўринадиган, баъзан бутун ғазал бўйлаб ёйиладиган ушбу усулнинг классик шеършуносликда номи йўқ. Воқеан, Навоий каби улур шоирларнинг турфа санъатлари, услубий ихтироларига ном топиш, уларни тадқиқ этиш осон юмуш эмас. Навоий худди сон-саноксиз комбинацияларни ёд биладиган, ҳар гал янги, ҳайратланарли юришларни ўйлаб топиб, ғалабага эришадиган шоҳмотчи мисол иш тутарди. Сўзнинг битмас-туганмас имкониятлари, мутаассир этувчи ифодавий қудратини намойиш этади. Сўздан мўъжиза яратиш, классикларнинг ўз тили билан айтганда, сўзнинг додини бериш — пайғамбар санъаткорларга насиб бўлган бахт.

Рамали муссамани маҳзуф баҳрида ёзилган ушбу ғазалнинг аввалги беш байти ана шу тавба-тазарруъ мазмунида, яъни «инкор — тасдиқ» усулида ёзилган, шу жиҳати билан бу байтлар ўзаро боғланади. Қолган уч байт ғазалнинг умумий мазмуни билан бевосита эмас, балки бавосита боғланади. Шу сабабли ғазални пароканда дея олмаймиз. Тўғриси айтганда, мен «пароканда» истилоҳини шеърга нисбатан қўллашга қаршиман. Чунки парокандалик бадий асарга хос хусусият эмас, у бутунлай боғланмаган байтлар йиғиндисини билдиради. Улуғ шоирларда, жумладан Навоийда бундай шеър йўқ. Байтлар юзаки қараганда, мазмунан боғланмаган, турли мавзуда бўлиб туюлсада, ботинан улар ўзаро алоқадор. Шунинг учун бундай ғазаллар таҳлилида бевосита боғланиш (мусалсал) ва бавосита боғланиш деган тушунчалардан фойдаланишни маъқул деб биламан. Шундай қилиб, мазкур ғазал ҳасби ҳол, яъни ошиқ кечинмаларини ифодалайдиган асар бўлиб, байтлари қуйидагича шарҳланиши мумкин.

Биринчи байт:

Аҳд қилдим ишқ лафзин тилга мазкур этмайин,
Тил неким, хомам тилидин доғи мастур этмайин.

«Мазкур» — зикр этиш, тилга олиш, «хома» — қалам, «мастур» — ёзиш, рақам этиш. Қолган сўзлар тушунарли. Аммо, бу байтнинг, қолаверса, бутун ғазалнинг ўзак — калит сўзи ишқдир. Ишқ нима? Одамлар орасидаги алоҳида майл, севги, муҳаббат, деб жавоб

берамиз дафъатан ва аксар аёл билан эркакнинг ўзаро муносабатлари, бир-бирига интилишни кўз олдимизга келтирамиз. Албатта аёл ва эркак орасидаги муҳаббат, оила асосига қурилса ёмон бўлмайди, бу ҳаёт қонунига мувофиқ, чунки ҳаётнинг ўзи ҳам муҳаббатдан яралган. Лекин ишқни кенгроқ маънода, кайҳоний, андоза олиб қарасак-чи? Сўфий Орифлар тушунадиган маъноларга диққат қилсак-чи? Ахир, Навоий ишқнинг ана шу маъноларига кўпроқ эътибор берган-ку. Сўфийлар талқинига кўра, ишқ — дўстлик туйғусининг олий даражага кўтарилиши: дўст орқали маърифатни, шоҳни севиш. Воқеан, дўст тушунчасининг ўзи ҳам кўп маъноли, «дўст» деганда улар юксак заковат, қалбида эзгулик нури порлаб турган инсон ва Мутлақ илоҳни англаганлар. Ана шундай дўст, яъни ёр ишқига гирифтор бўлган одамлар бир-бирларисиз туролмайдилар, агарчи бу боғланиш юз кулфат ва ланг келтирса-да. Шунинг учун ишқ сўзи ранж, дард сўзлари билан маънодош бўлиб қолган. Бу сўзнинг асл этимологик маъноси ҳам шунга ишора этади: у арабча «ашақа» (зарпечак) сўзидан келиб чиққан. Зарпечак, биламизки, ўтўланлар, дарахтларга ўраниб олиб, уларнинг ширасини сўриб қуритадиган гиёҳ. «Ишқ ҳам авжга кўтарилганда бамисоли зарпечакдай одамни бедармон қилади, сезиш қобилиятини сусайтириб, еб-ичишдан маҳрум этади, ишққа чалинган кишига ўзгаларнинг гап-сўзи малол келади, у дўстдан бошқага қарамайди», деб «Истилоҳоти урафо» луғатининг муаллифи Сайид Жаъфар Сажжодий (289-бет), у яна давом эттириб дейди: «Дейдиларки, ишқ шундай бир ўтки, ошиқнигина эмас, маъшуқни ҳам ёндиради, ишқ бало дарёсидир ва илоҳий жунундир ва дилнинг маъшуқ сари қиём этишидир».

Ишқ олдида денгизлар — томчи, тоғлар — зарра. У денгизни жўшу хурўшга келтириб, тоғни талқон қила олади. «Эй ишқ, балойи жон эурсан, ҳам жонима дармон эурсан», дейди Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»да. Тариқат бўйича, ишқ мақомотдан кейин келадиган ҳол мартабаларидан бири. Бу мартабада соликка илоҳий жамол кўрина бошлайди, унинг бетоқатлиги, қалб ҳарорати зўраяди. Бу мартабага эришиш учун не-не руҳий синовлар, тараққиёт манзилларини босиб, покланиб ўтиш керак. Бу азобларга бардош беролмаганлар ярим йўлда қоладилар. Демак,

илоҳий жамолга етишиш учун сабр, барча азобларга бўйсунуш иродаси зарур, бўлмаса, қийноқларга чидай олмай, Навоийнинг лирик қаҳрамони каби: «Энди ишқ сўзини тилга олмасликка, тилга олишгина эмас, уни ҳатто қоғоз саҳифасига ёзмасликка аҳд қилдим», дейиши ҳеч гап эмас. Гирифторлик гирдобини ичидаги ҳасрат бу, аммо у ёлғон «аҳд». Аслида ошиқ баттар бу баҳри азимга шўнғимокчи, зеро ошиқнинг занжири ҳам, қаноти ҳам ишқ, уни буд этадиган ҳам, нобуд қиладиган ҳам қутулиб бўлмас шу Буюк жозоба. Шоир иккинчи ва учинчи байтларда «аҳди»ни давом этади; чунончи иккинчи байт:

Барча элга фитна бўлгон кўзга мафтун бўлмайин,
Ҳар киши наззора айлар юзни манзур этмайин.

Яъни: «Барчани фитна — фириб билан алдаган кўзга мафтун бўлмасликка (алданмасликка), барча қарайдиган юзга қарамасликка аҳд қилдим». Барчани фитна билан ўзига мафтун этадиган кўз дунё бўлиши ҳам, дунё нафосати билан боққан Мутлақ руҳ чашмаси бўлиши ҳам, юз-кўзидан нур ёғилиб турган комил инсон бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда маъшуқ кўзи фитнакор, алдамчи эканлиги аниқ, у барчани ошуфта этади. Ишқ аслида ана шу мафтункор юзу кўзга қарашдан бошланган, ўша кўзларки, бечора ошиқни бир лаҳза тинч қўймайди. Хўш, агар юз ва кўз илоҳий сифат — тажаллиёт белгиси бўлса, нега у мафтункор, алдамчи? Гап шундаки, сўфийлар наздида маъшуқ кўзи — басират даражаси, яъни қалб кўзининг ўткирлиги ва ҳам айни вақтда у ошиқни имтиҳон этувчи, синовдан ўтказувчи куч. Илоҳий жамол турли кўринишда жиловланиб, қалбга йўл излайди. Жило, мавж, товланиш — сеҳру жоду, мафтункорлик эмасми? Кўз, шу билан бирга, гайбнинг манбаи, сиру асрор чашмаси. Юз эса — илоҳиёт жамоли тимсоли ва комил инсон чеҳраси. Навоий даври кишиларининг ва буюк шоир тушунчаси ана шундай. Ҳам олам нафосати, ҳам инсон қалби гўзаллиги ва ҳам барча гўзалларнинг гўзали, барча равшанликлар манбаи деб ҳисобланган Илоҳий бир ибора, бир ташбеҳ билан ифодалаш, Уни лирик кечинма орқали ёниб куйлаш. Буларнинг ҳаммаси Яхшилик ва Эзгуликка ошиқликни таърифлаш ва охиروқибат инсон маънавиятини юксалтиришга хизмат

этиш истагидан туғилган. Оқил ва одил инсоннинг юраги Илоҳ фазилати билан тўлиқ ва бу унинг аъмоли, фитратиди намоён бўлади, бошқалар шу қалбнинг файзини идрок этиб, ундан баҳра олиб, Илоҳга яқинлашадилар. Шунинг учун бундай файзли одамлар эътиборни тортади, ҳамма уларга қараб интилади, уларнинг хоки пойини кўзига суртади. Шу учун бу илоҳий юз ва «фитнакор» кўзлардан бекиниш — Илоҳдан юз ўгириш билан баробар! — Яхшиси Ишқ оловида ёниш насиб этсин, жоду кўзлардан жудо қилмасин. Учинчи байт:

Ишқ куфри бирла тақво хонақосин бузмайин,
Бут хаёлидин кўнгил дайрини маъмур этмайин.

Ишқ — куфр, ошиқ бўлиш — кофирлик. Бу кимнинг фикри? Албатта, мутаассиб диндорлар, ишқу ошиқликнинг ҳақиқий маъносини тушуниб етмаган кишиларнинг фикри, улар ҳаётни, илоҳий муҳаббатни куйлаган шоирларни шундай тамғалар билан айбламоқчи бўлганлар. Лекин, қизиғи шу ердаки, тасаввуфнинг ваҳдатул вужуд фалсафасини чуқур идрок этган шайх — орифлар, айниқса Аттот, Румий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Машраб каби шоирлар бунинг ўзлари ҳам тан олганлар. Чунки, суратпараст, масаланинг моҳиятига етмаган жоҳил руҳоний талқинидаги кофирлик билан сўфий шоир назарда тутган кофирлик бошқа-бошқа нарсадир. Руҳонийлар, ислом тан олмаган бутга сиғинган одамларни кофир десалар, сўфийлар «касрат оламининг зулми, дунё талаби, ваҳдатдан жудоликни», куфр деб уқтирганлар («Миръотул ушшоқ»). Ишқнинг кофири бўлиш — сўфий наздида ҳақиқий ниймонга эга бўлиш, нечунким, фарқлар, кўпликлар олами орқали, ёпиқлик пардасини кўтариш, дунёни тарк этиш орқали ваҳдатга етилади. Диндор руҳоний Илоҳни севишни эмас, Унга сажда қилиш, тоат-ибодат билан жаннатий бўлишни тарғиб этади, сўфий бўлса, Илоҳдан бошқасини тан олмайди, расм-русумлар, одат-маросимларни инкор этади, Илоҳ жамоли аке этган барча мавжудотни, бутни ҳам, насроний қизни ҳам севиш мумкин, деб таълим беради. Шайх Санъонни эсланг, (Навоийнинг «Лисонут тайр» асари қаҳрамони). У румлик қизга ошиқ бўлиб, исломдан воз кечиб, насроний динига киради, ишқ йўлида нимаики юз берса — барига чи-

дайди ва оқибатда илоҳий муҳаббатга эришади. Шайх Санъон саргузаштига диққат қилинса, ваҳдат майидан сархуш сўфийлар эмас, балки тақводор зоҳид ва сохта шайхлар кофир бўлиб чиқади. Чунки «кофир — сифот, асмоъ ва афъол даражасидан ўтмаган одам» («Миръотул ушшоқ»). Навоий «ишқ кофири» иборасини «бут» ва «дайр» сўзлари билан ёнма-ён қўллаган. Сабаби шуки, «бут» асосий матлаб, мақсад, яъни маъшуқ тимсоли, дайр эса — бутхона, оташпарастлар ибодатгоҳи бўлиб, тасаввуф истилоҳида орифлар мажлиси ва зоти аҳадият ҳузуридир. Кўнгил дайрини бут хаёли билан безаш — пир суҳбатини қўмсаш демак. Шундай қилиб, байтнинг мазмуни бундай: «Ишқнинг беҳудликлари, парҳезсизлиги, сармастлиги билан тақво — тийиниш, яъни зоҳид хонақосини бузмаслик, маъшуқага сифиниш, унинг ёдида ёниш фикри билан кўнгил уйини обод этмасликка аҳд қилдим», яъни пир суҳбатидан дилимни узишга сўз бердим.

Тўртинчи байт:

Ҳар кеча бир лаб майи васлидин этмай жонни маст,
Ҳар кун онинг ҳажрида кўнглимни махмур этмайини.

Кеча ва кундуз, васл ва ҳижрон, май ва махмурлик сўзлари ҳам тазод ва ҳам таносуб санъатларини ҳосил этиб, аввалги байтларда ифодаланган ошиқлик шартларини инкор этиш давом эттирилган. Сўфиёна талқинга риоя этадиган бўлсак, лаб — маънавият оламидан малаклар воситасида анбиё ва орифларга нозил бўлиб завқ ва илҳом пайтида улар кўнглидан тилига кўчадиган калом («Миръотул ушшоқ»), май — илоҳий тажаллиёт, махмур — шу ваҳдат майидан беҳудлик. Байтнинг мазмуни: Ҳар кеча бир ширин лаб, яъни ориф кўнглида пайдо бўлган илоҳий каломни эшитиш лаззатидан жонимни маст қилмайди ва ҳар кун шу каломдан ажралиб, кўнглимни хуморли (бу сўз қўмсаш, соғиниш маъносида ишлатилган) қилмайин, деб қарор эттим. Ёки мана бундай шарҳлаш ҳам мумкин: «Ҳар кеча пири орифнинг маънавият оламидан ваҳий тушган каломи лаззатидан жонни хушнуд этиш ва ҳар кун ўша маърифат каломини қўмсаб, хумор бўлишдан тийинайин дедим». Навоий бу байтда кеча-кундузни қиёслаганда ёруғлик ва зулумотни эмас, балки аксинча, кечаси бўладиган пиру мурид орасидаги хилват

суҳбатларни, кундузи эса уларнинг ўзаро ажралиб кетишларини назарда тутган. Демак, ошиқ учун бундай кундузлардан кўра, пир васлини мунаввар этган тун афзал.

Шу тариқа, тўртта байтда ошиқнинг ўз маслагидан қайтишга аҳдлари баён этилиб, шеърнинг оҳанги, матн қабатидаги маънолар эса, барча «аҳд»лар ёлгон эканини, инкорларнинг замирида тасдиқ яширинганини билдириб туради. Ошиқнинг ана шу кинояли ҳолатини англатиш учун шоир бешинчи байтда оҳиста «мантиқий ўтиш» усулини қўллайди, ғазал мазмунига ўзгариш киритилади. Мана ўша байт:

Ғар чндай олмай кўнгул берсам бировга ногаҳон,
Бори эл ичра чндай олгунча машҳур этмайин.

Ошиқликнинг талабларидан воз кечишга «аҳд» қилган лирик қаҳрамон энди ўзининг бунга чндай олмаслигини англайди, энди у бир гўзалга, мукаррам дўсти азизга кўнгил бериши муқаррар. Лекин энди у ишқини пинҳон тутишга «аҳд қилади». Аммо бу иш имкондан хориж, чунки ошиқлик ошкоро бўлмай иложи йўқ — дардни яширсанг, иситмаси билдириб қўяди.

Шундай экан, ишқ ва майни (ваҳдоният нурини) тарк этиб бўлмайди.

Ишқу май анжоми чун ҳажр ўлди, қўй, эй шайхким.
Ўзни иқболдин куч бирла маҳжур этмайин.

— Анжом — тугалланиш, оқибат демак. Маҳжур — айрилиқда қолган одам. Байтнинг насрий мазмуни эса бундай: «Ишқ ва май, яъни илоҳий неъматга интилишни йиғиштириб қўйиш, тарк этишнинг оқибати ҳажр-айрилиқдир. Қўй, эй шайхким, ўзимни бу саодат — ошиқлик ва бодапарастлик саодатидан куч билан ажратмайин».

Мана энди ҳаммаси равшан бўлди: Алишер Навоий тақводор шайх гапига кириб, ошиқликни тарк этмоқчи бўлган одамнинг аҳволини кўрсатмоқчи экан. Шайх ишқни куфр деб, беҳуда, маъносиз нарса деб тушунтирган, уни тилга олмасликка, фитначи кўзларга қарамасликка чақирган. Аммо ошиқ охири билдики, Ишқдан — илоҳий файздан ажралиш азоби ишқ азобидан кўра ҳам зўрроқ, йўқ-йўқ, бугина эмас, Ошиқлик азоби ҳузур-ҳаловатга элтувчи, руҳий камолот сари етаклов-

чи тозаланиш, халос бўлиш азоби. Шунинг учун бу азоб-саодат.

Хуллас, лирик қаҳрамон ғазалнинг олтинчи байтига келиб, ўз баённомаси («аҳди»)дан бутунлай қайтанди, унинг олдин айтган гаплари ўз-ўзини синаш, ёхуд аллақандай кинояли усулда ишқ оловининг шухратини муболағали қилиб ифодалашдай таассурот қолдиради. Инкор замиридаги тасдиқ зоҳирий тасдиққа айланиб, ошиқнинг ўз имкону эътиқодида собит эканлиги маълум бўлади. Мана шундан кейин Навоий қуйидаги умумий контекстга «ёпишмайдиган» еттинчи байтни келтиради:

Зулм ила эл жонига ўт ёқма, эйким шоҳсен,
Гар десанг дўзах ўтига жонни маҳрур этмайин.

Ошиқона ва орифона ғазалларда, кўпро мақтаъдан олдинги байтда бирор ўғит-насиҳат қилиш ғазалчиликда кам учрайдиган ҳодиса эмас. Бундай ҳолни Ҳофизу Саъдий, Жомий ва Навоийда тез-тез учратамиз. «Дўзах оловига жоним куймасин десанг, эй шоҳ, зулм билан халқ жонига ўт ёқма». Бунинг олдинги байтларга алоқадорлик жойи борми? Бевосита эмас, аммо бавосита бор. Ишқсизлик, Илоҳдан беҳабарликнинг ўзи зулм, демак, бундай одам подшо бўлса — эл ҳолига вой, чунки ишқи йўқ одам бераҳм, бешафқат бўлади. Илоҳ ишқи, умуман кўнгилнинг муҳаббатга мойиллиги одамни адолат ва инсофга оширо этади. Навоийнинг бу қистирма насиҳат байти шундан далолат берадики, у лирик кечинмалар тасвири асносида ҳам шоҳни адолатга чақириш, золимларни жазолаш, халқни улардан халос этиш ғоясини ўтказишни лозим топган ва буни зарур деб ҳисоблаган. Ишқ, Илоҳ, Адолат тушунчалари Навоий учун бир-бири билан зич алоқадор. Унинг катта-кичик барча асарларига бу ғоя сингдирилган. Ғазалнинг мақтаъи ҳам еттинчи байт каби умумий мазмунга тўғридан-тўғри боғланмайди, аммо у еттинчи байтнинг ўзига ҳам унчалик яқин эмас:

Гарчи маъзур ўлди маъмур, эй Навоий ўзни мен
Дўст маъмур айлаган хизматда маъзур этмайин.

Маъмур сўзининг бир маъноси амр — фармон, иккинчи маъноси обод, фаровонлик. Маъзур — узрли,

кечирилган. Бу икки сўз байтда тажнис ва таносиб санъатини яратишга хизмат қилган. Яъни, «Гарчи маъмур — маъзур (подшо амри вожиб бўлганидай дўст хоҳиши ҳам вожиб) деган мақолга асосан эй Навоий, мен ўзимни дўст амр айлаган хизматдан четга тортмайин». Ёки: «Узрларим кўпайиб кетди, эй Навоий, дўст амр айлаган хизматдан ўзимни маъзур тутмайин» ва яна «Гарчи узрхоҳлик кўпайиб кетган бўлса ҳам, эй Навоий, мен дўст обод айлаган мажлис хизматидан бўйин товламайин».

Бу уч изоҳимизда ҳам Навоий байтининг маъноларидан қайсидир томони акс этди, бироқ, назаримда, иккинчи вариант ҳақиқатга хийла яқин, чунки у ғазалнинг умумий мазмунини яқунлай олади. Мақтаъдан бошлаб давом этган «аҳд»ларини шоир узрхоҳлик деб айтади, яъни узрим жуда узайиб кетди, кел, гапни қисқа қилиб, Дўст амр этган хизматни узр айтмасдан бажарайин, деди у. Ошиқ учун дўстнинг хизматидан шарафли иш йўқ, у доим бунга тайёр туриши керак. Улуғ шоирнинг маслағи шу эди.

«Соқиё, талх ўлди айшим ҳажр бедоди била»

Афтидан, бу Алишер Навоийнинг ўз ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни акс эттирувчи ғазаллардан бири. Чунки унда яқин кишидан ажралиб, шодлиги ғамга мубаддал бўлган, қаттиқ қайғу чеккан одамнинг ҳасрат ўкинчлари, бевафо ва бебақо дунё, унинг нотанти ишларидан норози қалбнинг нидоси ифодаланган. Классик шоирлар ўз андуҳлари, шахсий кечинмаларини ҳам анъанавий образларда, умумий тарзда баён қилишни маъқул кўрганлар, лекин, шундай бўлишига қарамай, ушбу шеърда анъанавий ифода-истиоралар замирида инсоний дард, мотамзада юракнинг фиғон-ҳасрати, нохуш кайфиятини ҳис этамиз. Бироқ, ғазал гарчи андуҳли оҳангда бошланиб, унда навоиёна ўртаниш — ёнишлар ғулғуласи кўкка ўрлаган бўлса-да, асар мақтаъга келиб умумий умидворлик, илоҳий ишққа дахлдорлик туйғуси қалбга сингади.

Шоир ғазални жудолик дардидан бетоқат дилнинг галаёнини тавирлаш билан бошлайди:

Соқие, талх ўлди айшим ҳажр бедоди била,
Тут ачиг майким, ичай Мирзо чучук ёди била.

Агар «мирзо чучук ёди» деган маълумот бўлмаганида, байтнинг одатдаги ошиқона мазмунли шеърлар қаторида таҳлил қилган бўлардик, яъни ошиқнинг ҳижрондаги изтироблари сифатида талқин эатрдик. Албатта бу ерда ҳам айрилиқ ҳақида гап боради, аммо бу бошқа хилдаги айрилиқ. Шоир сўфиёна ишқи илоҳий ёхуд севгилисидан ажралган одам кечинмасини эмас, балки меҳр қўйган, азиз тутган одамни йўқотган кишининг ҳолатини қаламга олади. Хўш, мирзо деб Навоий кимни назарда тутган? Ё у мирзо Чучук лақабли одаммикин? «Бадоеъул бидоя» ва «Ғаройибус сиғар» девонларининг 1988 йилги нашрида ҳақиқатдан ҳам бу Мирзо Чучук тарзида ёзилиб, номлар кўрсаткичида тарихий шахслар қаторида зикр этилган. Лекин бу одам ким, у қайси тоифадан, нима билан шуғулланган — Навоий қандай алоқаси борлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот келтирмаган. Шоир ҳаётига оид тадқиқотларда ҳам бундай маълумот йўқ, унинг бошқа асарларида эса бу номни учратмадик. Фикримизча, бу байтда Навоий Мирзо Чучук лақабли одамни эмас, Мирзо исмли шахсни назарда тутиб, унинг бевақт вафотидан ғоят қайғураётганини изҳор этган. Яъни, «Мирзо Чучук ёди билан» деб эмас, балки «Мирзонинг чучук ёди билан» тарзида ўқишимиз керак. Байтдаги «талх» (аччиқ) ва «чучук» сўзларининг бир-бирига зид қўйилиши ҳам шунга ишора: Мирзонинг ширин ёди билан аччиқ май ичай. Бу одам Самарқандда яшаган ва Навоийнинг меҳру муҳаббатини қозонган, ёшлигида вафот этган истеъдодли шоир Мирзобек бўлиши ҳам, жувонмарг Мўмин Мирзо бўлиши ҳам мумкин. Аммо ғазал «Бадоеъул бидоя» ва «Ғаройибус сиғар» девонларига киритилганидан ҳар эҳтимол, у Самарқандлик Мирзобек Вафойи хотирасига бағишланган деган тахминимиз тўғрироқ бўлиб чиқади. Энди байтнинг мазмунини келтирамиз: «Эй соқий, айрилиқнинг зулмидан ҳаётим майи, яъни турмушим аччиқ бўлди, сен ҳам менга аччиқ май тут, токи Мирзонинг ширин ёди билан ичайин». Май бу ерда одатдаги шароб ҳам, руҳий сархушлик тимсоли, илоҳий маърифат нури ҳам эмас. Бу инсоний кайфиятнинг, руҳий изтиробларнинг йиғма ифодаси — ғаму ҳасрат рамзи. Шундай қилиб, май

фақат шодлик ва сурур, дилхушлик ифодасигина эмас, мотамзадалик, андуҳнинг ҳам ифодасидир. Фарқ шундаки, «айшнинг талх» ўлишини ифодаловчи май «аччиқ май»дир.

Иккинчи байт:

Сипқориб жоми сипеҳр, ақдоҳин айлай рез-рез,
Неча чеккайман забунлуг чарх бедоди била.

«Сипеҳр» — осмон, фалак; «ақдоҳ» — қадаҳлар. Шоир бу сўзлар воситасида ажойиб истиорали тасвир яратган: осмон жомида май ичиб, унинг қадаҳларини майда-майда қилиб ташлайман, дейди у. Қадимгиларнинг тасаввурида осмон етти қаватдан иборат, Навоий ана шу қабатларнинг ҳар бирини бир қадаҳ деб олади ва шўришу ошўбам шунчалик зўрки, осмон жомини сипқориб, қабатлари — қадаҳларини чил-чил қилиб синдириб ташлайман, дейди у. Чунки чархи фалак — осмоннинг зулми ҳаддидан ошган, қачонгача ундан алам, хорлик чекиш мумкин? «Ҳажр бедоди»ни шоир «чарх бедоди» билан боғлайди, зеро дўстни дўстан жудо этган, бир дам шодликни раво кўрмайдиган ғаддор душман шу забун (паст) ва ситамгар чарх-да! Бу ўринда шундай савол туғиладики, Навоийнинг фалакка қарши бош кўтариши, исён унинг тасаввуфий эътиқодига зид эмасми? Ахир осмону фалакни ҳам Аллоҳ яратган-ку. Буни англаш учун «тақдир» истилоҳининг маъносини билишимиз лозим. Тақдир ёки тақдири азалий — бу киши ҳаёти, фаолиятининг Худо томонидан олдиндан белгиланиши демак. Бу тушунча тасаввуфда кенгроқ маънода талқин қилинади: Мутлақ руҳ томонидан ажралган моддий дунё ўзи мустақил ҳаракат қила бошлайди, одам фарзанди ана шу моддий дунёдан жабр кўради, Мутлақиятнинг ўзидан эмас. Демак, Навоий осмонга қарши ғазабкор норозилик изҳор этганда, Тангрига қарши эмас, балки ҳамма вақт инсонни азоб гирдобларида тутадиган, ўз муроди бўйича яшашга имкон бермайдиган чархи фалакка қарши чиққан бўлади.

Зухд кўнглум кўзгусин қилмиш мукаддар, эй ҳариф,
Синдирурмен тавба пири ишқ иршоди била.

«Зухд» — парҳез тийиниш, узлат. «Ҳариф» — суҳбатдош, дўст. «Иршод» — тўғри йўл кўрсатиш, ҳидоят. «Мукаддар» — губорли, қора, ғамгин. Байтнинг маъно-

си бу турур: «Зухд, яъни зоҳидона тавба-тазарру кўнглининг кўзгусини губорлик қилибди, эй дўст, бундай тавбани ишқ пирининг раҳнамолигида синдириб ташлайман».

Шоир қуруқ, сохта зоҳидлик билан илоҳий ишқ майндан баҳрамандликни қарама-қарши қўяди, чунки зоҳидлар фақат тавба билан чегараланар, илоҳиётни дарк этишнинг орифона лаззатидан беҳабар эдилар. Ҳақиқий сўфийнинг кўнгил кўзгуси илоҳиёт нури билан сайқал топади, зоҳидлик тавбаси, яъни илоҳиёт майндан тавба қилиш аксинча кўнгилни хиралаштиради. Тавба тасаввуфда ҳам бор, аммо унда бу тушунча тариқат йўлига киришнинг биринчи босқичи, ҳаром-ҳалолдан тийинишни англатади. Зоҳид тавбаси, шундай қилиб, тараққий топмаган, намойишкорона тавбадир. Осмон қадаҳларини «синдириш» билан зухд тавбасини «синдириш» орасида алоқа борми? Агар зоҳидлик билан осмон, яъни дунё ва дунёпарастликни алоқадор деб ҳисобласак, унда осмон қадаҳини синдириш билан зухд тавбасини синдириш ҳам алоқадор бўлиб чиқади.

Бевафолик гар — будурким қилди ул шўх, эй кўнгул,
Сирфа қилмас ошнолик одам авлоди била.

Бу байтнинг маъноси «сирфа» сўзининг («Ғаройибус сифар» девонининг 1959 йилги ва «Бадоеъул бидоя»нинг 1988 йилги нашрида мазкур сўз шу кўринишда чоп этилган) маъносини англаш орқали билиб олинади. Алишер Навоий асарларининг изоҳли лугатида «сирфа» жабр, зулм, жафо деб тушунтирилган ва ушбу байт мисол қилиб келтирилган. «Фарҳанги забони тожик» лугатида мазкур сўз йўқ, балки «сирф» сўзи борким, унинг маъноси холис, соф, фақат, ҳечдир. «Ғиёсул лугот»да ҳам сирф (сирфа сўзи йўқ) сўзи шу хилда изоҳланган. Зулм, жабр маъносини қўйиб кўрайликчи: «Эй кўнгил бевафолик агар ул шўх қилган даражада бўлса, зулм (жабр) қилмас ошнолик одам авлоди била». Кўриниб турибдики, маъно чиқмади: зулмнинг ошнолик қилиши ёки қилмаслиги мантиқсизлик. Энди «холис», «соф», «ҳеч» сўзларини қўллаймиз: «Бевафолик агар ул шўх қилганчалик бўлса, холис (соф) қилмас ошнолик одам авлоди била» ёки: «Бевафолик агар ўша шўх қилганчалик бўлса, ҳеч қилмас ошнолик одам авлоди билан». Бу жумлаларда ҳам

аниқ маъно йўқ, байт китобхон учун жумбоқ бўлиб тураверади.

«Ғиёсул луғот»да мазкур сўзнинг сарф ва сарфи шакллари ҳам келтириб, изоҳланган. Сарф — олтин ва кумушни саралаш, харажат қилиш, сарфлаш, шунингдек бута, ҳийла ва ҳодиса, замоннинг айланиши, умуман айланиш ва бирор нарсанинг тўнтарилиши. Сарфа — ёруғ юлдуз, у Ой манзилларидан ўн иккинчисининг номидир, бахиллик, хасисликни билдиради: ҳийла ва макр, зиждалик рамзи. Бу маъноларнинг қайси бир Навоий байтига мос келади. Агар феъл сўзни оладиган бўлсак, сарфлаш, харажат қилиш, агар равишни оладиган бўлсак, сира, ҳеч, агар от сўз керак бўлса, юлдуз, фалак маъносида олишимиз мумкин. Сарфлаш маъносида: «Ул шўхнинг бевафолиги — жабру ситами шунақа бўлса, у одам авлоди билан ошнолик қилмайди, яъни одам авлодига ошнолигини сарфламайди». Бунда «ул шўх» — пари, руҳ, умуман реал бўлмаган хилқат сифатида англашилади. Сира маъносида: «Агар ул шўхнинг бевафолиги шунақа бўлса, у одам авлоди билан сира ҳам ошнолик қилмайди». Юлдуз маъносида: «Бевафолик агар ул шўх қилганчалик бўлса, Сарфа, яъни юлдуз одам авлоди билан ошнолик қилмайди». «Сарфа» сўзининг яна тежаш, фойда маънолари ҳам бор: «Агар бевафолик ул шўх қилганчалик бўлса, одам авлоди билан ошнолик фойда қилмайди». Кейинги талқинда маъно борга ўхшайди, дарҳақиқат, маҳбубанинг бевафолигини кўрган лирик қаҳрамон «Одам боласи билан ошнолик қилишнинг фойдаси йўқ экан», деган хулосага келиб, ҳафсаласи пир бўлиши мумкин. Шунинг учун, «Ғаройибус сиғар»нинг янги нашрида «сирфа» сўзининг «сарфа» деб тузатилганини маъқуллаш лозим.

Навоий ўлимни айрилиқ, деб, ошиққа зулм деб олар экан, уни бевафолик ҳам деб атайди. Ошиқни доғда қолдириб, ташлаб кетиш. Чархнинг, замонанинг бевафолиги, ситамидан бир нишона бу. Шу нуқтада «сарфа» сўзининг замон айланиши, юлдуз (чархи фалак тимсоли), ҳийла, макр, хасислик маънолари ҳам туташади. Фалак одам авлоди билан ошнолик қилмайди, пари одам авлоди билан ошнолик қилмайди ва ҳоказо.

Баски синди наҳли уммедим, хушо ул бегбон,
Ким эрур хушҳол бир навраста шамшоди била.

Маъноси: «Умидим ниҳоли синди эвоҳ, нобуд бўлди. Кўкарган шамшоди билан хушҳолу хурсанд юрган боғбонга ҳавасим келади, қандай яхши!» Аламлик ўкинч ва дард бор бу мисраларда — нахли уммедини йўқотган одамнинг ичидан отилиб чиққан ўкирик ва бошқаларга нигоҳ ташлаб таскин топиши. Унинг ниҳоли синган, умидлари чилпарчин, аммо бошқа боғбонларнинг ниҳоли кўкарган, улар шод. Бу ҳасад эмас, бу умидли нигоҳ, ҳаётга, абадиятга боғланиш, ҳаёт абадиятини ҳис этиш. Байтдаги «синди» сўзи олдин ўқиганимиз «рез-рез», «синдирурман» сўзларини эсга солади. Синиш — ўлим, синиш — исён, синиш — тоқатсизлик, руҳий зилзила. Фалак зулми, ажал шамоли унинг умид ниҳолини синдирди, у бўлса бир ғазабга келиб, осмон қаватларини синдиришга чоғланади, бир аччиқ-аччиқ ҳасрат майини сипқоради, бир «навраста шамшоди»дан хушҳол боғбонларга қараб таскин топади. Шу-да, инсоннинг аҳволи, унинг қўлидан бошқа нима ҳам келарди? Шоир аламзада одамнинг руҳий аҳволидаги ўзгаришлар, тўлқинларни бир неча шеърий байтда ана шундай теранлик билан чизади. Кейинги байтларда таскин оҳанги, ноилжлик, ночорлик давом эттирилган. Масалан, олтинчи байт:

Чун ҳудий Лайли қулоқин ёлқитур, Мажнун, не суд
Тоғни гар келтурур афғонга фарёди била.

Яъни: «Эй Мажнун, фарёдинг билан тоғни фиғонга келтирганингдан нима фойда. Лайлининг қулоғи туякашнинг қўшиғи билан тўлган». Шоир ўзининг оҳу нола-ласидан пушаймон, чунки бўзлаб дод солишлар, фалакнинг гирибонидан олиш ҳеч бир нафъ келтирмайди, ҳеч ким уни эшитмайди. Ҳатто Лайли ҳам Мажнуннинг фарёдларидан тўйган. Ўкириклар беҳуда, ундан кўра, мауззам, беҳудуд Ишқ саҳросига қадам қўй, ўзингни шу билан овут — нажот шунда, деб уқтиради у:

Эй Навоий, ишқ саҳросида худ қўйдинг қадам,
То нечук лошқайсан ул ноёни йўқ водий била.

Ишқ водийси — илоҳий даргоҳ ҳузури бир-биридан ажралган дўстларнинг васлга эришадиган, дийдор кўришадиган жойи. Инсон руҳи ўз маҳрамини излаб

топади. Навоий ва унинг замондошларининг ишонч-иймони шундай эди. Шу сабабли шоир ишқ водийсига кирдингми, имиллама, олдинга интил, деб жаҳд этади. Яъни: «Эй Навоий, ишқ саҳросига қадам қўйганингдан кейин, энди нега бўшашасан» («лошқайсан» — қадим-ги туркий сўз бўлиб, бўшашмоқ, имилламоқ маънола-рини билдиради) поёни йўқ бу водийда. Ғазал Навоий-га хос ана шундай мантиқий якун — шоирона руҳбахш дҳанг билан ниҳоясига етган.

ХОТИМАТУЛ КИТОБ

Ўзбекистонда нақшбандия, яссавия, қодирия, нурия тариқатларининг муридлари, мухлислари ҳалигача давом этиб келди. Улар ўз пирларининг силсила ва ша-жараларини табурук деб сақлаб келганлар. Айниқса, нақшбандия тариқати бизда кенг тарқалгани маълум. Нақшбандия таълимоти моҳияти, унинг намояндалари ҳаётига бағишланган қўлёзма манбаларнинг кўплиги ҳам шундан далолат беради.

Шулардан бири шоир Васлий Самарқандийнинг «Назмус силсила» номли асаридир. (Асар 1913 йилда Тошкентда босилган). Васлий «Назмус силсила»да ўз пири, эшони Валихон шажара нисбатини баён қилаёт-тиб, ўттиздан ортиқ шайхларнинг номини тилга олиб ўтади, қайси шайх кимдан таълим олгани, қандай қи-либ нақшбандия тариқатига боғланишини аниқлаб бе-ради. Шоирнинг мақсади нақшбандия силсиласи ва-киллари ҳаётни ёритиш, тарихий маълумотларни топиб келтириш бўлмасдан, балки, сўфийлик нисбати, тари-қат занжирининг халқаларини баён этиш бўлган. Му-аллиф аввал араб тилида насрий йўсинда силсилани қисқача айтиб чиқиб, кейин назмда ҳар бир шайх ҳақи-да алоҳида тўхтаб унинг кўрсатган хизмати, таҳаллу-си, нисбаси ва кароматларини таъриф-тавсиф этади.

Асарни шартли равишда икки қисмга ажратиш мумкин. Биринчи қисм Баҳоуддин Нақшбандга қадар бўлган шайхлар силсиласини ўз ичига олса, иккинчи қисм Нақшбанддан кейинги намояндалар ҳақида маъ-лумот беради. Кўпчилик асарларда бўлганидай, Вас-лий Самарқандий ҳам нақшбандия силсиласини Пай-ғамбар салаллоҳу алайҳи ва салламга олиб бориб

улайди, яъни Муҳаммад Мустафо фақирликни Абубакр Сиддиққа ўргатди, бу сифат Абубакрдан Салмон Форсийга ўтди, ундан Имом Қосимга, Имом Қосимдан Имом Жаъфар Содиққа мерос қолди. Кейин Боязид Бистомий ва Абулҳасан Харақоний тасаввуфни тараққий эттирдилар. Васлий шундан кейин Хожини Али Формадий, Хожани Юсуф Ҳамадоний, Абдухолиқ Гиждувоний, Хожани Ориф Ревгарий, Хожани Маҳмуд Анжир Фағнавий, Хожани Али Рометаний, Хожани Муҳаммад Бобойн Самосий, Сайид Амири Кулол, Хожани Баҳоуддин Нақшбанд номларини бир-бир хурмат билан тилга олиб ўтади.

Баҳоуддин Нақшбандни муаллиф «дин устунларини мустаҳкамлаган, гайб асроридан мужда берувчи, кўзи олдида ҳар бир махфий нарса ошкор бўлгувчи» мукаррам зот, деб таърифлайди.

Баҳоуддин Нақшбанд тариқатининг давомчилари сифатида «Назмус силсила»да Алоуддин Аттор, Яъқуб Чархий, Хожани Убайдуллоҳ Аҳрор (Хожани Аҳрори Вали), Хожани Муҳаммад Зоҳид, Хожани Дарвеш, Хожани Амкангий, Хожани Муҳаммад Боқибиллоҳ, Хожани Аҳмад Форуқ (Имомни Раббоний), Хожани Муҳаммад Саид, Хожани Абдулаҳад, Хожани Муҳаммад Обид, Хожани Муҳаммад Мусохон, Хожани Муҳаммад Сиддиқ, Мавлоно Ҳусайн, Мавлоно Мирмуҳаммад Иброҳимлар кўрсатилган.

Албатта, нақшбандия тариқатининг давомчилари фақат шулар эмас, ушбу тариқат бир неча йўналишда тарқалган. Сайид Аҳмад Васлий Самарқандий ўз пири силсиласига вобаста шайхларнигина асарига киритгани маълум. Аммо бу ўринда биз учун муҳим бўлган жиҳат силсиланинг кейинги асрлардаги ривожидир. Яъни XVIII—XIX асрларда нақшбандия таълимотини эл орасига ёйган Хожани Муҳаммад Обид, Муҳаммад Мусохон, Хожани Муҳаммад Сиддиқ, Мавлоно Ҳусайн, Мирмуҳаммад Иброҳим каби шайхларнинг хизматларини таъкидлашни, муносиб баҳоланишидир. «Назмус силсила»да бу зотларнинг таржимаи ҳоли ҳақида айрим маълумотлар ҳам бор. Чунончи, Хожани Аҳмад Форуқ бир неча сўфиёна асарларнинг муаллифи бўлган, мактубларида ҳам талай масалалар устида қимматли фикрлар билдирган. Хожани Муҳаммад Саид Муҳаммад Форуқнинг ўғли бўлиб, тасаввуф таълимотини отасидан олади ва яна кўп илмларда ягона ҳисобланган. Муҳаммад Обид «аҳли ҳақнинг қутби», ибодат расминин олий

даражага кўтарган бўлса, унинг шогирди «нажиб ахлокли» Мусохон ҳажга бориб келгач, Бухородан, Самарқандга кўчиб бориб, Даҳбед қишлоғида макон тутади ва «ўзбеку тожикни, ашрофу бекларни, деҳқону ҳунармандларни ҳақ йўлига чорлаш» билан шуғулланади. **Васлий ёзади:**

Алғараз, ў то зи Ҳиндистон бишуд,
Боиси танвири Туркистон бишу.

(Алқисса, унинг овозаси Ҳиндистонгача борди, Туркистонни равшан этишнинг сабабчиси бўлди).

Махдуми Аъзамнинг ўринбосари ҳисобланган Мусохон нақшбандия сулуки одобни ва қондалари ҳақида бир неча китоблар таълиф этган. Мусохоннинг мажзуб шогирди Муҳаммад Сиддиқ оташнафас валилиги, девонасифат ошиқлиги билан ажралиб турган, Мавлоно Ҳусайн эса зикри хафийда шуҳрат қозонади. Мавлоно Ҳусайн хонақоси Васлий замонида ҳам ишлаб турган. Агар Мавлоно Ҳусайн Бухорода нақшбанд сулукини янгидан жонлантирган бўлса, унинг иқтидорли шогирди Мирмуҳаммад Иброҳим Самарқандда бу тариқатнинг пойдеворини қуради. Мирмуҳаммад фано ва тавҳид илмида тенгсиз эди, деб ёзади шоир, ўзи ҳам фано дарёсига гарқ бўлар, гўё руҳи илоҳиёт билан қўшилиб, ваҳдат юз берарди. Мирмуҳаммад Самарқанд шаҳрида хонақоҳ қурган. Васлий Самарқандийнинг пири муршиди Эшон Валихон ана шу Мирмуҳаммаднинг шогирди бўлган.

Эшон Валихон асли Ургутдан бўлиб, илму ирфонда камол касб этган зот ҳисобланган. Тавҳид асрори, илмул яқиннинг қошифи, сурату сийрати пок бу бузургов ҳақида Васлий ёзади:

Орифи ҳақ, воқифи лавҳи қазо,
Нури мутлақ, манбаъи сабру ризо.
Силсилажунбони шоҳи Нақшбанд,
Хонақоҳаш-хонақоҳи Нақшбанд.

(Ҳақ орифи, қазову қадар ёзигининг воқифи, Мутлақиятнинг нури, сабр ва ризоликнинг тимсоли. Шоҳ Нақшбанд силсиласи-занжиринг силкитувчиси. Унинг хонақоҳи ҳам Нақшбанд хонақоҳидир).

Валихон эшон Ургутда маскан тутиб, мадраса ва

хонақоҳ қурдирганлар, Васлийнинг ёзишича, ул киши туфайли «Ургут етти кишварга овоза бўлди». Натижада бутун Туронзамин шаҳарлари — Қарши, Уш, Ҳисор, Кеш, Тошқанд Фарғона, Чоржўй, Кўлоб, Бухоро, Балх, Тароз, Термиз, Хўжанд, Қаротегин, Панжакент, Бадахшон ва бошқа жойлардан муридлар йиғилиб, унинг тарбиясида «ҳақ нуридан баҳра топганлар.

Васлий Самарқандий Валихоннинг силсиласини баён этгач, алоҳида «ҳазрати Эшон мадҳида» деган боб ажратиб, пирининг ажойиб кароматлари, эзгу ишлари, илму амал ва нажиб ахлоқи хусусида сўзлайди. Шоирнинг гувоҳлик беришича, Валихон эшон бағоят камтарин, аммо заковатли, валилик нури манглайида балққан инсон бўлган экан. Минглаб одамлар ул зотнинг ҳузурига келиб, руҳий-маънавий мадад олган, суҳбатидан, дил ҳароратидан қувватланиб, шифо топган. «Сенинг даргоҳинг фитна ва найранглардан холи, истиқомат жойинг малак маконидан ҳам тоза» деб ёзади муаллиф. Эшоннинг бутун фикру ёди халқни тўғрилиқ, ҳақ йўлига ҳидоят этиш, салоҳ ва офият, қаноат ва қалб осойишталигини таъминлашдир.

Дини Муҳаммадийро аз ту ривожу равнақ,
К-ин рах, ки мерави ту роҳи расули содиқ.

(Муҳаммад дини сендан ривожу равнақ топади, чунки бораётган бу йўлинг расули содиқнинг йўлидир).

Эшони Валихон, шундай қилиб, Ургутда нақшбандия сулукининг янги ўчоғини бунёд этдилар. Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё воҳаларида у киши ва авлодлари саъй-ҳаракати билан тасаввуф ғоялари кенг сингиб борди. Валихон эшон 1915 йилда вафот этганлар, қабрлари Ургутнинг Чорчинор мавзендадир. Васлий Самарқандий Валихоннинг фарзанди Аржумандлари Хожа Муҳиддинхон ҳақида ҳам ёзади. Муҳиддинхон бузургвор отадан «нури нисбат теккан» муносиб фарзанд бўлиб Васлий билан бирга мадрасада таҳсил кўрганлар.

Аммо Муҳиддинхон эшоннинг тақдири фожеали бўлди. Совет ҳокимияти номи билан иш кўрган қизил мустамлакачилар миллатнинг гули бўлган зиёлилар қатори равшан фикрли уламолар, руҳонийлар, эшону сўфийларни ҳам таъқиб остига олади. Муҳиддинхон инқилобнинг дастлабки йилларидаёқ бутун ерлари, ота

мерос мол-мулк, уй-жойларини ихтиёрий равишда Совет ҳукуматига топширган бўлса-да, лекин хавфдан омон қолиши мумкин эмаслигини сезиб, хотин ва фарзандларини қолдириб, яширин равишда хорижга қараб йўл олади. Бир неча йил Афғонистонда яшаб, ўша ерда вафот этади. Ул кишининг ўғли Қутбиддинхон (1983 йилда вафот этган) нақл қилишларича, вақф ерлардан келган даромад камбағаллар ҳожатини чиқариш ва муллаваччалар харожатини таъминлашга сарфланган. Муҳиддинхон Ургутда янги мадраса қуриб, Бухоро ва Самарқанддан мударрисларни даъват қилганлар., тариқат таълими баробарида зоҳирий илмларни ўргатиш жорий қилинган экан.

Қутбиддин эшоннинг тақдирлари ҳам бизга ибратли. Ул зот филология фанлари номзоди, Маҳдихоннинг «Санглоҳ» асарини таржима қилган, «Фарҳанги забони тожик» ва «Алишер Навоий асарлари изоҳли луғати»ни тузишда фаол қатнашган аллома, мискин табиатли инсон эдилар. Илму адабда қалби дарё бўлган ана шу беозор киши ўн бир йил Сибир жазо лагерларида азоб чекиб қайтди. «Гуноҳи» — эшон авлодидан экани. «Сенинг отанг чет элга қочиб кетган, лашкар тўплаб советларга қарши курашади, шунинг учун сен айбдордир-сен», деб устидан «иш» қўзғатганлар.

Камина худди шу ўринда ҳазрат Қутбиддинхон эшон билан узоқ йиллар ҳамсуҳбат бўлиб, мурид тушиб, илмларидан баҳраманд бўлганлигим, оталик меҳрини туйганлигимни камоли шукроналик ва эҳтиром билан таъкидлаб ўтмоқчиман.

Бу фактларни қайд қилишимдан мақсадим, маънавият пешволари, руҳий мураббийларимиз бўлиб келган тасаввуф вакиллари, жумладан, нақшбандия шайхлари тарихимизнинг ажралмас қисми эканини таъкидлаш ва уларнинг ҳаётини ўрганиш мустақиллик пойдеворини қураётган халқимиз учун муҳим сабоқ эканини айтишдир. Дарҳақиқат, маънавият ва мустақиллик тушунчалари ўзаро алоқадор, чунки тарихимиз, маънавиятимизни қанчалик чуқур ўргансак, мустақиллигимизнинг моҳиятини шунчалик чуқурроқ англаб борамиз.

МУНДАРИЖА

Дебоча	3
Тарих ва таъриф	5
Тариқат	20
Ҳол	28
Маърифат ва ҳақиқат	35
Муҳаббат	48
Каромат	60
Тариқат ва шарият	74
Хилват ва анжуман	90
Футувват	113
Моҳият — инсон учун курашмоқ	132
Комил инсон	143
Тасаввуф ва баъдий ижод	154
Хотиматул китоб	267

ШАРҚ ФАЛСАФИИ ТАФАККУРИ ТАРИХИДАН

Нажмиддин КОМИЛОВ

ТАСАВВУФ

Мусаввир Ю. Габзалилов

Муҳаррирлар: Ф. Камолова, М. Умирова

Расмлар муҳаррири Ю. Габзалилов. Техн. муҳаррир У. Ким.
Мусахҳиҳ М. Хўжаева

Босмахонага барилди 10.07.96 й.да. Босишга рухсат этилди 7.10.96.
Бичими 84×108^{1/32}. Рўзнома қоғози. Адабий гарнитура. Юқори бос-
ма. Шартли бисма л. 14,28. Нашр л. 14,92. 4541 рақамли буюртма.
Шартнома рақами. Баҳоси шартнома асосида. Жами 10000 нусха.

«Езувчи» нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босма-
хонасида босилди, 700004, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча,
2-уй.